

Періодичне видання

1 1999

Наукові записки

Серія
Філологія

 Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Періодичне видання

1 1999

Наукові записки

Серія

філологія

УДК 80 (477.44)

ББК 80

В 48

“Наукові записки” Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Серія: Філологія, № 1; 1999. – 149 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 25 лютого 1998 р. (протокол № 3)

*Випуск підготовлено за участю науковців
Інституту української мови НАН України та
університетів України*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- П.С. Дудик** – доктор філологічних наук, професор (головний редактор);
Н.С. Іваницька – доктор філологічних наук, професор (заст. гол. редактора);
Н.Г. Городецька – доктор філологічних наук, професор;
І.В. Рибінцев – доктор філологічних наук, професор;
П.М. Лісовий – доктор філологічних наук, професор;
І.І. Дацюк – кандидат філологічних наук, професор;
А.Г. Квашук – кандидат філологічних наук, доцент;
О.А. Павлушенко – кандидат філологічних наук (секретар)

Комп'ютерний набір та верстка: О.П. Онофрійчук

ISBN 5-8278-0048-1

© Автори статей

Підписано до друку 4.01.99 р. Формат 60×84/18. Папір друкарський № 12. Тираж 300 примірників.
Видавничий відділ ВДПУ. 2896001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32.

УКРАЇНСЬКИЙ МОВЛЕННЄВИЙ ЕТИКЕТ: СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Процес спілкування охоплює соціальну взаємодію членів суспільства – їх сумісну діяльність і мовленнєву комунікацію. Тому система правил зовнішньої культури людини, її поведінки, пристойності, гарного тону – етикет – функціонує в суспільстві в двох основних формах поведінки: мовленнєвої і немовленнєвої. Одиниці мовленнєвого етикету застосовуються у беззастережних, закріплених за певними ситуаціями, частково повторюваними правилами поведінки. Термін “мовленнєвий етикет” цілком виправданий, бо позначає певну сукупність “типових висловлювань, закріплених національно-культурними і мовними традиціями в даному мовному колективі для використання в конкретних соціально-комунікативних ситуаціях” [7: 7]. Мовленнєвий етикет – це одна з важливих характеристик поведінки людини. Без знання прийнятих у суспільстві форм етикету, без достатніх навичок у практичному застосуванні вербальних форм вираження ввічливих стосунків між людьми, індивід не може встановлювати раціональні й різноманітні контакти з іншими носіями мови, не може з найбільшою користю для себе і для оточуючих здійснювати сам процес спілкування, мета якого – взаємодія однієї людини з іншою.

Будучи відображенням певних системних відношень у реальній дійсності, здійснюючи функцію соціального контролю і соціальної інтеграції всередині певного колективу чи суспільства в цілому, національно-культурної форми мовленнєвого етикету стандартизуються, переходять у відповідні стереотипи спілкування.

Цілком доцільною видається класифікація одиниць мовленнєвого етикету з урахуванням ситуацій “ввічливих” взаємостосунків комунікантів. Такими ситуаціями є привітання, прощання, подяка, прохання, вибачення, знайомство, запрошення, поздоровлення (віншування) тощо.

Кожна однотипна ситуація ввічливого контакту співрозмовників обслуговується групою формул і висловів, що утворюють синонімічні ряди. Наприклад: у ситуаціях привітання: *Здрастуй(-те)!*, *Добрий день (ранок, вечір)!*, *Добридень!*, *Добри вечір!*, *Доброго ранку (дня, вечора)!*, *Здоров(-ий, -а, -і)!*, *Здоров (-ий, -а, -і) будь(-те)!*, *Доброго здоров'я!*, *Рад(-ий, -а, -і) вас (тебе) бачити!*, *Дозвольте привітати вас!*, *Вітаю вас (тебе)!*, *Привіт!*, *Салют!*, *Скільки літ, скільки зим!*, *Яким вітром?*, *Як поживаєте?* та ін.; в ситуаціях прощання: *До побачення!*, *Прощай(-те)!*, *Будь(-те) здоров(-ий, -а, -і)!*, *Бувай!*, *Щасливо!*, *На все добре!*, *Всього найкращого (доброго)!*, *Щастя тобі (вам)!*, *До зустрічі!*, *До завтра!*, *Дозвольте (з вами, з тобою) попрощатися!*; в ситуаціях подяки: *Спасибі!*, *Дякую!*, *Дякувати(ти)!*, *Прийміть мою (найглибшу, найсердечнішу) подяку!*, *Не знаю, як і дякувати тобі (вам)!* тощо.

Наявність синонімічних рядів одиниць українського мовленнєвого етикету в ситуативно-тематичних групах зумовлює можливість вибору формул у мовленнєвому акті. Вибір тієї чи іншої одиниці визначається такими екстралінгвістичними факторами, як роль, вік, стать, освіта, професійність, місце проживання комунікантів і под.

Індивіди вступають в особистісні контакти як носії певних соціальних якостей і, відповідно, реалізують у спілкуванні певні суспільні стосунки, життєві цінності. Тому мовленнєвий етикет як складова частина мовленнєвого спілкування – це, перш за все, соціальна взаємодія, що проявляється в мовленнєвій діяльності комунікантів, спрямованій на регуляцію і координацію їх спільної діяльності [2].

Мовленнєвий етикет соціальний за своєю природою. Вирішальну роль у соціальному варіюванні одиниць мовленнєвого етикету виконує ситуація мовленнєвого акту, що складається з кількох компонентів: мовленнєвого спонукання, обставин спілкування, взаємин між комунікантами, їх соціальних і вікових характеристик тощо.

Вихідним і вирішальним елементом соціальної поведінки виступає соціальна роль індивіда – “нормативно схвалений образ поведінки, очікуваний від кожного, хто займає дану позицію” [3: 253]. Рольові відношення задаються соціальною ситуацією і варіюються

разом з нею (керівник-підлеглий, учитель-учень, приятель-приятель і под.). Варіювання ролі комунікантів змінює докорінно вибір мовленнєвої етикетної одиниці, наприклад: *З приїздом, Карле Івановичу!, Салют Женику!, Здрастуй, Поємо!* (В. Минко).

Обираючи етикетну одиницю, мовець повинен володіти не тільки певною системою засобів мовлення і мовленнєвого етикету, але й обов'язково враховувати соціальний досвід співрозмовника. У випадку, якщо комунікантів роз'єднує соціальний досвід, виникають труднощі в розумінні змісту спілкування, може виникнути т. зв. "культурний шок" [1: 156]. Наприклад: Ікс. *Здрастуйте! З ким маю честь?* Солопій. *Як, як?* Ікс. *Ну... Хто ви будете?..* (В. Минко).

Факторами, що впливають на вибір стереотипу мовленнєвої поведінки, слугують такі диференційні ознаки учасників спілкування, як вік, стать, освітній рівень, місце проживання та ін. Так, наприклад, особам старшого віку в основному властива неквапливість у судженнях, спокій, підкреслена ввічливість. Старше покоління більш консервативне, охочіше дотримується усталених традицій мовленнєвої поведінки, у зв'язку з чим вживає застарілі етикетні одиниці: *З богом!, Дай боже здоров'я!, Боже помагай!, Призволяйтесь!, Благодарствую!* та ін. Переважно у мовленні старшого покоління прослідковуються й окремі просторічні етикетні одиниці типу *Добре утро!, Звиняйте!, Пожалуйста!* тощо.

Аналізуючи залежність соціального вибору етикетної одиниці від віку учасників комунікативного акту, слід мати на увазі ту обставину, що соціальні ознаки індивідів часто пересікаються, нашаровуються одна на іншу. Вживання архаїчних і, особливо, діалектних форм здебільшого характеризує осіб старшого віку, що проживають у сільській місцевості.

Однак відзначені особливості простежуються в мовленні не просто осіб старшого віку, а й у тих із них, хто не має достатнього освітнього рівня. Зовсім іншою виявляється мовленнєва поведінка інтелігентів тієї ж вікової групи: у виборі етикетної одиниці вони надають перевагу часто підкреслено шанобливим формулам, як-от: *Радий вітати вас!, Дозвольте привітати вас!, Дозвольте репрезентуватися!, Дозвольте відкланятися!, Маю честь!* і под.

Молодь же дотримується інших одиниць мовленнєвого етикету. Модифікуючи свою мовленнєву поведінку, носії мови молодшого віку часто вживають запозичені мовленнєві стандарти: *Салют!, Хелло!, Чао!, Мерсі!, Гуд бай!* тощо. Молодь більш підвладна впливам моди, схильна до новацій, у її мовленні часто з'являються етикетні новоутворення із зниженим, часто фамільярним забарвленням. Деякі з таких утворень характеризуються оказіональними ознаками: *Наше вашим!, Сорок одне з китицею!, Салют із двохсот сорока гармат!, Персональний привіт!, Фізкульт-ура!, Мир – дружба!* і под.

Важливим диференційним фактором, який впливає на вибір стандарту мовленнєвої поведінки, нерідко виступає місце проживання мовців. Сільські жителі більш схильні дотримуватися традицій, звичаїв узагалі і, зокрема, традиційних форм мовленнєвої поведінки. В їх мовленні значно більшу питому вагу мають традиційні етикетні формули типу: *Дай боже день добрий!, Пошли вам боже здоров'я!, Слава богу!, Хай бог помагає!, Иди з богом!* і под. За нашими спостереженнями, переважно у мовленні сільських жителів уживаються поширені в минулому вітальні формули *Доброго здоров'я!* (діалектні варіанти *Доброго здоровля!, Добре здоровля!*, експресивний варіант *Доброго здоров'ячка!*); *Здоров(-ий, -а, -і) був(була, були)!* (експресивний варіант *Здоровенькі були!*), *З неділею (суботою, середою і т.п.) будьте здорові!* тощо.

Вирішальним чинником у виборі тієї чи іншої форми мовленнєвої поведінки слугує співвідношення соціальних характеристик обох сторін мовців, які беруть участь у комунікативному акті, їх соціальна рівність чи нерівність, відмінності в інших "симетричних" і "асиметричних" ситуаціях [4: 50].

На вибір коду мовленнєвої поведінки немалою мірою впливають такі компоненти соціальної ситуації, як особистісні стосунки між комунікантами, обстановка чи місце мовленнєвого акту, комунікативна настанова. У цих трьох компонентах ситуації домінують міжособистісні взаємини, стосунки. Зміни в діянні цього параметру (офіційні – неофіційні стосунки) найбільше зумовлюють характер комунікації взагалі та вибір одиниці мовленнєвого етикету зокрема. Взаємини між комунікантами накладають відбиток на вибір етикетних

одиниць усіх ситативно-тематичних груп. У спілкуванні з маловідомими людьми здебільшого переважають нейтральні в стилістичному плані формули привітань типу *Здрастуй (те)!* чи *Добрий день (ранок, вечір)!* За близьких, дружніх стосунків привітання можуть набувати стилістично зниженого, фамільярного, рідше – нейтрального відтінку: *Моє (наше) вам!, Хай живе!, Здоров!, Кого я бачу?!, Привіт!, Яким вітром?!* та ін.

Своєрідними є ситуації, коли взаємостосунки між комунікантами недоброзичливі або ж ворожі. Проявляться вони можуть і в невступанні в контакт, розпочатий одним із комунікантів, і в уживанні одиниць, які найчастіше набувають зниженого характеру: *Здрастуй і прощай!, Скатертиною (скатертю) дорога!, Ось ріг, а он поріг, двері самі зачинимо!* тощо.

Поняття соціальних взаємостосунків комунікантів нерозривно пов'язане з такими параметрами соціальної ситуації, як обстановка (середовище) мовленнєвого спілкування або ж як конкретні умови, за яких відбувається комунікація, бо помітна зміна умов справляє великий вплив на вибір мовних засобів у процесі контакту.

Відмінність обстановки спілкування позначається на відмінності одиниць українського мовленнєвого етикету, породжує стилістичну різноманітність етикетних зворотів мовлення. У синонімічному ряду виділяється якась формула (чи навіть кілька), яка найбільш уживана, стилістично нейтральна, як, наприклад, у ситуації привітання: *Здрастуй (-те)!, Добрий день (ранок, вечір)!, Доброго дня (ранку, вечора)!*; названі формули також стилістично марковані: *Дозвольте привітати вас!, Рад(-ий, -а, -і) вітати вас!* (висок., уроч.) і *Привіт!, Здоров!, Салют!* (невимуш. зниж.).

У більшості ситуацій мовленнєвого етикету застосовуються нейтральні й розмовні, невимушені етикетні одиниці. Спілкування в офіційній обстановці набуває, як правило, підкреслено ввічливого характеру; у таких ситуаціях заявляє про себе вибір контролю з обов'язковим врахуванням соціального статусу партнера.

Вирішальну роль обстановка спілкування відіграє в ситуації відрекомендування (знайомства). По-перше, різним виявляється сам характер знайомства: якщо в невимушеній обстановці за наявності двох партнерів комунікативного акту часто практикується самовідрекомендування і самоназивання, то в офіційній ситуації обов'язково є присутність трьох осіб – рекомендованого, рекомендуючого і того, кому рекомендують. По-друге, під час офіційного знайомства повідомляються, як правило, посада, професія, звання комунікантів тощо, пор. Кальченко привітався, відрекомендував свого супутника: – *Товариш Білоус! Призначений до нас дільничим агрономом!* (О. Десняк) і Він підійшов до неї, поклонився: – *Будьмо знайомі! Сергій!* – Вона простягла йому руку: – *Роксана!* (О. Вишня).

Невимушеність ситуації, близькість стосунків партнерів по комунікації допускає використання стилістично яскраво забарвлених, експресивних етикетних новоутворень, наприклад: *Дай боже здоров'я і два коропи в ятір* (В. Коломієць), *Хай сняться вам ніжні сновидіння Аполлона!* (О. Черногуз), *Нарешті приїхав! Тисяча поздоровлень, мільйон побажань!* (Ю. Бедзик) та ін.

Вислови мовленнєвого етикету значною мірою стандартизовані, складають стереотипи мовлення, готові формули з певною синтаксичною структурою і повним лексичним наповненням. Однак незважаючи на тенденцію до економії мовлення, на те, що ці формули становлять готові кліше, вони **варіабельні** в плані соціальної і стилістичної важливості мовленнєвого спілкування. Вибір стандарту мовленнєвої поведінки, етикетних формул залежить від соціальних якостей (соціального статусу, віку, освіти, місця проживання тощо) адресата мовлення у їх стосунку з аналогічними якостями автора висловлювання і від характеру взаємин між комунікантами, від ступеня їх знайомства і близькості та інших конкретних ситуацій мовлення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М.: 1976.
2. Дудник Л.В. Экстралингвистическая обусловленность вариативности речи (на материале структурных вариантов речевого действия): Автореферат дис. ...канд. филол. наук. – М.: 1982.

3. Кон С.И. Социология личности. – М.: 1967.
4. Крысин Л.П. Речевое общение и социальные роли говорящих// Социально-лингвистические исследования. – М.: 1976.
5. Литовченко В.М. Синтаксично нечленовані структури мовленнєвого етикету// Укр. мовознавство. – 1984. – Вип. 12.
6. Литовченко В.М. Мова і мода: Про деякі особливості мовленнєвої поведінки молодшого покоління подольян// Тези V Вінницької обл. істор.-краєзн. конференції. – Вінниця: 1987.
7. Ступин Л.П., Игнатъев К.С. Современный английский речевого этикет. – Л.: 1980.

О.А. Паелушенко

ЗАПОЗИЧЕННЯ І ЗАСВОЄННЯ ОДИНИЦЬ ЕКЗОТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ

У міру того, як протягом XIX – першої половини XX століття лінгвістика збагачувалася багатьма спостереженнями над іншомовними елементами в окремій мові, як нагромаджувався і систематизувався матеріал, що, зокрема, стосувався функціонування різноманітних груп лексичних інновацій, усе чіткіше окреслювались завдання, пов'язані з осмисленням різнотипних лексичних запозичень. Цей процес мав різні вияви, зокрема, такі, як літературна й лексикографічна фіксація іншомовних слів, їх лексико-семантична адаптація у мові-реципієнті, стилістичні функції, графічні способи передачі інолексем засобами мови-реципієнта тощо. На перших порах від досліджень, переважно спорадичних, лінгвісти вдалися до проблем, розв'язання яких мало на меті визначення місця різних груп лексичних запозичень у складній картині соціально-економічних, політичних, культурно-історичних і мовних контактів різних народів.

Для лексикологічних праць кінця XIX – початку XX століть, у яких трактувалися проблеми міжмовних контактів, характерним стає розглядати лінгвальні явища в тісному зв'язку з явищами культури. При цьому менша увага приділялась аналізу семантичних зрушень, яким найчастіше підлягають запозичені слова, питанням структурно-граматичної еквівалентності запозиченого слова його іншомовному прототипу, функціонуванню інолексем в мові-реципієнті.

Проблемою наукового осмислення процесів і явищ запозичення у той час найбільш результативно займалися німецькі лінгвісти Е. Ріхтер, К. Мйоллер, Е. Хаузен та ін. Основним об'єктом їх наукових інтересів виступала саме іншомовна лексика, її класифікація, семантика і стилістичний ужиток. Чимала увага також приділялась процесам асиміляції слів іншомовного походження у мові-реципієнті, з'ясуванню причин запозичення у сфері лексики без достатньо чіткої диференціації власне мовних і екстралінгвістичних причин. Наприклад, Е. Ріхтер вважає, що основною причиною запозичення слів виступає комунікативна необхідність у номінації речей і понять. Тут же подаються й інші причини, неоднотипні за своїм характером – мовні, соціальні, психічні тощо. Така недиференційованість у визначенні причин запозичення стає зрозумілою, якщо врахувати, що сам процес мовного запозичення розглядався в нерозривному зв'язку з культурними та іншими контактами двох різних мовних спільностей – і як частина, і як результат цих контактів” [1: 35]. Деякі думки, що містяться в книзі Е. Ріхтер, знайшли відгук у пізніших дослідників, які займалися проблемами запозичення. К. Мйоллер у статті з методики дослідження іншомовної лексики постійно посилається на положення роботи Е. Ріхтер [1: 4].

Як відомо, у зв'язку з вивченням питань асиміляції іншомовних слів у системі мови-реципієнта німецькі лінгвісти висунули ідею поділу всієї іншомовної лексики за ступенем її засвоєння у мові на *Lehrwörter* і *Fremdwörter* – на слова засвоєні та “чужі”, тобто такі, що в процесі запозичення не набули скільки-небудь широкого функціонування, не ввійшли до словотворчої парадигми мови-реципієнта, не зазнали фонетичної і граматичної адаптації у лінгвальній системі, що їх запозичила.

У 1950 році Е. Хауген висунув ідею структурної диференціації запозичених слів, вирізнивши три граматичні типи іншомовних слів:

1) слова без морфологічної субституції, такі, що повністю відповідають своїм прототипам у мові-джерелі;

2) слова з частковою морфологічною субституцією, які тільки частково складаються з іншомовних елементів;

3) слова з повною морфологічною субституцією, тобто слова-кальки, або семантичні запозичення [2: 26].

Розмежування типів іншомовних слів за характером їх засвоєння в мові-реципієнті також реалізував Я.К. Грот. У “Филологических розысканиях” (т.І. СПб. – 1889) він пише про такі типи запозичень:

1) засвоєння чужих слів без будь-яких змін;

2) переробка слова за особливостями фонологічної і граматичної системи мови-реципієнта;

3) переклад слів за іншомовним зразком (кальки).

З тих пір (кінець ХІХ – перша половина ХХ століття) класифікація іншомовної лексики за принципом засвоєності її носіями мови реципієнта неодноразово піддавалася критиці. бо сам метод розмежування слів на засвоєні й “чужі” не забезпечує потрібного формального (асиміляція слів у мові) і функціонального (вживання цих лексем) розрізнення властивих їм ознак. Крім того, критерії віднесеності слів до тієї чи іншої групи недостатньо визначені й точні. Однак, замість такого підходу до класифікації іншомовних слів ще й досі не запропоновано нічого принципово нового, результативного.

Класифікація інонімів, що пропонувались пізніше, ґрунтувалася на тому ж принципі розмежування слів іншомовного походження на такі, що повністю асимілювались у мові-реципієнті, і такі, що під впливом певних факторів – лінгвістичного і нелінгвістичного характеру – перебувають за межами активного словника носіїв мови-реципієнта, зберігаючи при цьому відтінок чужорідності.

Н.А. Шестакова, наприклад, серед “лексики іншомовного походження” пропонує розрізняти “запозичені слова”, повністю асимільовані в мові-реципієнті, та “іншомовну лексику”, що охоплює іншомовні лексеми, “які використовуються у мовленні, проте в синхронному зрізі не виступають складовою частиною лексичної системи мови, котра їх використовує” [3: 5].

Якщо прийняти запропоноване співвідношення термінів, то слова іншомовного походження можна розглядати як сукупність інонімів, асимільованих лексико-граматичними парадигмами мови-реципієнта, і як такі, що зберігають яскраво виражену ознаку іншомовності в системі своїх переважно семантичних, частково фонетичних та граматичних інгредієнтів. У той же час бінарна опозиція лексем іншомовного походження не задовольняє деяких лінгвістів, спонукає їх до опрацювання більш детальної класифікації іншомовних за походженням слів.

Л.П. Крисін, наприклад, визначає такі основні типи іншомовних слів: 1) запозичені слова; 2) екзотичну лексику; 3) іншомовні вкраплення [4: 43].

Слова, що входять до двох останніх груп, автор розглядає як “чисто іншомовні” в системі мови, що їх запозичила, до того ж морфологічно нечленовані [4: 46].

З цим, вважаємо, важко повністю погодитись. Детальний аналіз екзотичної лексики з усією очевидністю переконує в тому, що немає достатніх підстав для виділення екзотизмів в окрему підгрупу і протиставлення їх іншим лексичним запозиченням, якщо при цьому спиратися тільки на таку їх ознаку, як асимільованість – неасимільованість у мові реципієнта. Екзотична лексика неоднорідна. Серед екзотизмів простежуються лексеми, що дістали лексикографічну фіксацію і системне використання в певному контекстуальному оточенні, в якому вони виступають як своєрідні символи відповідного етносу. Трапляються також екзотизми, сфера вжитку яких замикається тим твором, де вони вжиті з метою створити враження *couleur locale* (і тоді вони звичайно даються кількома словесними вкрапленнями), чи вводити в особливості описуваного побуту (і тоді вони можуть бути достатньо численні) [5: 44]. Ступінь асиміляції обох різновидів екзотизмів неоднаковий.

Не можна також погодитись з Н.А. Шестаковою і в тому, ніби поняття “ступінь асиміляції” стосується тільки запозичених слів, до того тільки тієї частини лексем іншомовного

походження, які увійшли до системи мови-реципієнта” [3: 7]. Більш слушною видається думка М.М. Шанського: “Всі слова, що належать до екзотичної лексики, являють собою іншомовні слова, деякою мірою вже засвоєні... мовою: вони виступають завжди як слова певного лексико-граматичного класу, ...зображуються засобами російської мови” [6: 135] [в нашому випадку – засобами української мови].

Та обставина, що екзотизми як група іншомовних за походженням слів не дістали в лінгвістиці одностайної кваліфікації з погляду засвоєності їх мовою-реципієнтом, викликає потребу в чіткому й однозначному визначенні самої прийнятності поняття запозичення (асиміляція) щодо екзотичної лексики.

Здебільшого вважається, що запозичення слова мовою-реципієнтом лінгвально втілюється у таких формах: 1) у передачі іншомовних слів фонетичними і графічними засобами мови-реципієнта; 2) у співвідношенні іноніма з граматичними класами і категоріями мови-реципієнта; 3) у словотворчій активності іноніма; 4) у семантичному засвоєнні іншомовного слова: в диференціації значення та його відтінків між споконвічним у мові словом і лексичною інновацією; 5) у регулярному вживанні у мові-реципієнті певної інолексеми.

Розглянемо, як зазначені диференційні ознаки лексичних і фразеологічних мовних одиниць реалізуються на ґрунті екзотичних явищ.

Дослідження інолексем екзотичного типу дозволяє твердити, що всі екзотизми першої літературної фіксації передаються тільки українськими графічними засобами. Якінебудь додаткові графічні знаки для зазначеної мети не використовуються, напр.: лексеми тюркської генези: *дехканин, аргамак, бахші, бай, кальян, імам, муфтії, падишах, візир, ішан, адат, арик, акш, гельнедже, джадиди, чигир, чикмень, хадж, талак, салам*; іспанізми: *дублон, вакеро, гасієнда* тощо.

Стосовно фонетичного оформлення екзотизмів слід зауважити, що постає потреба у принциповому розрізненні таких явищ, як фонематична субституція, тобто передача іноніма фонемними засобами мови-реципієнта, і фонетичне засвоєння запозиченої лексеми, її адаптація до фонетичної системи мови-запозичувача.

Більшість екзотизмів підлягає на ґрунті української мови фонетичній субституції, пор.: тур. *aga* – укр. *аґа*; тур. *sultan* – укр. *султан*; тур. *han* – укр. *хан*.

Незначна кількість екзотизмів зазнала на ґрунті української мови фонетичної адаптації. Це стосується лексем, що містять у своєму складі звуки чи звукосполучення, які не характерні для фонетичної системи української мови, напр.: тур. *tecit* – укр. *мечеть*; тур. *bayram* – укр. *байрам*; франц. *troubadour* – укр. *трубадур*; франц. *parvenu* – укр. *парвеню*; франц. *majordome* – укр. *мажордом*.

Значна частина екзотичних інонімів виявляє співвіднесеність з граматичними класами і категоріями української мови. Прикладом граматичної субституції екзотизмів-тюркізмів може служити ілюстрація з твору М. Коцюбинського: *Тільки коло міграбу, де стояв шейх, горіли дві прості лампи*. Екзотизм *міграб* формальним показником родового відмінка однини чоловічого роду виступає флексія -у- і прийменник “коло”; показником називного відмінка однини чоловічого роду іноніма *шейх* слугує його синтаксична функція (підмет), нульова флексія, притаманна більшості іменників чоловічого роду в українській мові.

Словотворчу активність на ґрунті української мови виявляють тільки окремі екзотизми, наприклад, тюркізми: *джигіт – джигітовка, джигітський, джигітувати; кунак – кунацький, емір – емірат(и), еміратський, еміратство, султан – султанський* тощо.

Семантичне засвоєння одиниць екзотичної лексики неоднотипне: засвоюються іноніми-екзотизми (як і решта слів іншомовного походження) із значними зрушеннями в лексичному значенні: звуження, переосмислення тощо.

Щодо регулярності вживання екзотизмів у мовленні носіїв української мови, то слід зауважити, що екзотична лексика є стилістично маркованим шаром іншомовних за походженням слів. Сферою вживання екзотичних інонімів виступає переважно художня література, меншою мірою публіцистика й мова науки, але в усіх випадках екзотизми слугують засобом створення певного етнографічного, місцевого та історичного колориту, репрезенту-

ють своєрідні реалії життя представників інонаціональних соціумів, виконують у тексті певну пізнавальну й естетичну функцію. Використання екзотичної лексики у науковому стилі викликано потребою номінації реалій, специфічних для природного середовища, побуту, культури, політично-економічного ладу певної країни. Тому в рамках наукового стилю екзотизми (зооніми, топоніми, етноніми та ін.) набувають термінологічного значення. Своєрідність семантики екзотизмів, належність їх до пасивного словника носіїв української мови стає значною перешкодою на шляху проникнення цих інонімів до мовлення у межах розмовно-побутового та епістолярного стилів. Зовсім відсутні екзотизми в офіційно-діловому стилі.

Таким чином, функціонуючи в українській мові як номінації реалій специфічно національних культур, як лексеми, які слугують стилістичними засобами створення мовленнєвої експресивності, екзотизми зазнають різноманітної асиміляції у межах фонетичної, лексико-семантичної та граматичної системи мови-реципієнта.

Екзотична лексика за ступенем засвоєння її одиниць лексико-семантичною системою української мови допускає внутрішнє членування на такі підгрупи:

1) лексичні запозичення, які повністю засвоїлися лексичною системою української мови: *хан* (тюрк.), *кумис* (тюрк.), *рахат-лукум* (тюрк.), *айран* (тюрк.), *ярд* (англ.), *менестрель* (франц.), *курултай* (тюрк.), *меджліс* (тюрк.), *газель* (тюрк.), *мулла* (тюрк.), *каракурт* (тюрк.), *шайтан* (тюрк.), водночас не втративши при цьому деякої мовленнєвої конотативності, зумовленої збереженням цілком очевидного національно-мовного, вузько етнічного забарвлення; екзотизми цього типу мають майже інтерстильове застосування в сучасній мові;

2) деперманентні екзотизми – літературно зафіксовані у творах одного чи кількох авторів у певному тематично обмеженому контекстуальному оточенні; це, зокрема, *джихад* (війна за віру), *орта* (яничарський полк), *каймак* (твердий овечий сир), *медресе* (середня або вища мусульманська школа), *мектеб* (початкова мусульманська школа), *азан* (заклик до молитви, звичайно проголошується з мінарета мечеті), *батир* (богатыр), *дастархан* (скатертину з найдками, у переносному розумінні – частування, їжа), *намаз* (п'ятиразова молитва, обов'язкова для кожного віруючого мусульманина); французькі екзотизми: *сенешаль* (спочатку старший слуга, що керував господарством, дворецький, а потім просто придворний чин), *сальпетрієр* (притулок і лікарня для одиноких пристарілих жінок) тощо;

3) екзотизми-оказіоналізми, літературна фіксація яких обмежується одним художнім твором, наприклад, тюркізми: *чубте* (молитва за султана), *фераші* (прибиральники базарів), *теке* (дервішівський монастир), *хийгачу* (паланиця на курдючному салі), *яйлик* (шкіряний мішок, у якому збивають масло), *яндак* (верблюжа колючка), *тумар* (жіноча срібна нагрудна прикраса, буває вагою до півтора кілограма), *тойнук* (отвір у кибитці для виходу диму), *уки* (вигнуті дерев'яні жердини, на яких кріпиться верх повстяної кибитки), *мейхана* (корчма); французькі екзотизми: *тутулус* (кам'яні конусовидні споруди, які ставилися на могилах), *паладин* (лицар), *куртуазія* (ввічливість, феодальний етикет, правила поведінки для лицарів) та ін.

Отже екзотична лексика становить виразно специфічний шар іншомовних запозичень, якому властиві своєрідні лексико-семантичні, формальні ознаки та стилістичне вживання у мові-реципієнті. Частина таких екзотизмів з повним правом можна кваліфікувати як лексеми повного засвоєння, бо вони фіксуються фонетичними та графічними засобами української мови, співвідносяться з граматичними класами й категоріями, властивими їй, виявляють словотворчу активність. Внаслідок досить давньої і часто повторюваної фіксації такі лексеми набули певної мовленнєвої регулярності особливо у літературно-писемній формі мови-реципієнта. Вони функціонують у вузькому контекстуальному оточенні, що пояснюється національною специфікою позначуваних ними референтів.

Більшість кодифікованих екзотизмів належить до іншомовних слів у вузькому розумінні цього терміна, становить таку групу лінгвальних запозичень, котрі, використовуючись у літературно-писемному мовленні, на сучасному синхронному зрізі не виступають

складовою частиною активної лексики української мови, бо означають неординарні для ментальності українців явища, поняття, через що зберігають свою яскраво виражену іншомовність як у семантичному плані, так і своїми граматичними ознаками (специфічність морфемної будови, незмінність граматичної форми тощо).

Однак проаналізовані та інші лексеми належать до екзотизмів, оскільки їх екзотичність визначається не тільки ступенем лінгвальної засвоєності носіями української мови, але й ознаками, характерними для їх референтів: відсутність подібної реалії у побуті українців, у їх природному оточенні (флорі, фауні), в історично-культурній та суспільно-політичній дійсності українського народу, неприродність поняття, позначуваного тим чи іншим екзотизмом, для менталітету автохтонного населення України.

Тому, вважаємо, є всі підстави не відносити всі без винятку екзотизми до лінгвальних запозичень “чисто іншомовних”, як це чинить Л.П. Крисін. Протиставляти одиниці екзотичної лексики словам, які вважаються іншомовними за походженням, але засвоїлись українською мовою, було б справою сумнівною. У складі екзотичної лексики наявні іноніми, що зазнали на ґрунті української мови фонетичної і граматичної субституції, та іноніми-оказіоналізми, подекуди використовувані в українській мові, але не адаптовані її граматичною системою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Richter E. Fremdwonhunde. – Leipzig, 1919.
2. Naugen E. The analysis of linguistic borrowing. – “Language”, 1950. – № 2.
3. Шестакова Н.А. Проблемы ассимиляции слов иноязычного происхождения в русском языке. – Л.: 1974.
4. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1968.
5. Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка. – К.: Госучпедгиз, 1962.
6. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. – М.: Просвещение, 1984.
7. Möller Chr. Zur. Methodik der Fremdwonhunde// Acta zut-landica. – Kopenhahen, 1933.

І.Я. Нестеренко

НОМІНАТИВНИЙ ПРОЦЕС: З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

У будь-якій мові слова – найменування осіб та предметів формують семантично багаточисельний і різноманітний клас номінативних одиниць. Терміном “номінація” і його синонімами “називання”, “найменування” прийнято позначати процес “утворення мовних одиниць, що характеризуються номінативною функцією, тобто служать для називання й розчленування фрагментів дійсності та формування відповідних понять про них у формі слів, поєднань слів, фразеологізмів та речень” [1: 337]. Цим же терміном і його синонімом “назва” позначають “результат процесу номінації – значущу мовну одиницю” [1: 337].

У процесі творення назв взаємодіють три гетерогенні за своєю природою сутності. Одна з них – це дійсність, яка членується на елементи, включно з непередметними сутностями, які створюються розумом людини (сфера денотації). Друга – гносеологічний образ того, що позначається, його поняттєве відображення, в якому свідомість здатна поєднувати те, що наявне в світі, і кваліфікативно-оцінне ставлення до того, що позначається. Співвідносячись з іменем, цей образ при мовному називанні втілюється у поняттєво-мовній формі відображення дійсного (сфера сигніфікації). Третя сутність – ім'я, назва (звукоряд чи його графічне зображення), тобто мовний засіб вираження сигніфікативного змісту [2: 73].

Розмежування позначення (денотації) та значення (сигніфікації) слів зумовило, отже, два різних підходи дослідження мовних одиниць і мови в цілому – ономасіологічний і семасіологічний. Ономасіологічний підхід розглядає змістовий бік мовних одиниць з погляду предметної спрямованості, тобто співвіднесеності мовних одиниць з погляду предметної спрямованості, тобто співвіднесеності мовних одиниць з позамовним предметним рядом, будучи засобом його найменування [2: 19]. При семасіологічному підході за вихідне береться значення назви в його проекції на позначувану реалію. Те, що в семасіології визначається як нове слововживання, з погляду теорії номінації розглядається як формування нового значення в певних умовах вибору і комбінації слова.

На сьогодні ономазіологія як наука про імена, природу й види найменувань, будучи одним із двох розділів семантики, чітко протиставляється семасіології за напрямком дослідження: від предмета чи явища до думки (мислення) про цей предмет, явище і до їхнього позначення засобами мови. Проте впродовж багатьох років питання ономазіології розчинялися у семасіології, а термін “ономазіологія” взагалі не використовувався. Лише з кінця 60-х років починається інтенсивний розвиток ономазіології. Мовознавці стали активніше розробляти гносеологічні та лінгвістичні основи її теорії, принципи ономазіологічного підходу до аналізу мовних явищ. Поступово розширювалися межі ономазіології, ускладнювався її теоретичний апарат. Почалося вивчення не тільки власних, але й інших повнозначних частин мови, а також поєднання мовних знаків у межах одиниць різної структури (твірного слова, складного слова, словосполучення тощо). Крім вивчення процесу створення найменувань, лінгвісти взялися за аналіз позначення (називання) цілих ситуацій, розгляд предикативних одиниць найменування тощо. Проте й надалі співвідношення з семантикою і семасіологією продовжує залишатися однією із складних проблем сучасної ономазіології. Беручи до уваги те, що в межах семантики розділи ономазіологія і семасіологія вивчають значення, але підходять до нього з різних боків, різке протиставлення – семасіологія – ономазіологія – видається неправомірним. Натомість аналіз певних явищ повинен поєднувати ономазіологічний підхід із семасіологічним.

На думку О.С. Кубрякової, “теорія номінації розвивалася насамперед як теорія, спрямована на пояснення шляху від предметного світу до називання окремих фрагментів світу” [3: 36]. Номінація пов’язує світ дійсності з світом мови, вбирає в себе всю глибину проблем взаємодії мови й мислення, мови і світу людських емоцій. Така всебічність сприяє роздрібненню глобальної проблеми на менші, конкретніші. Саме тому в сучасній лінгвістиці виділилися два аспекти вивчення номінативного процесу: перший передбачає інтерес до номінації як до “конкретного співвіднесення з даним референтом” [4: 270], другий концентрує увагу на “матеріалізації, закріпленні у звуковій оболонці ідеального змісту лексичних одиниць” [2: 3], тобто на створенні нових найменувань. Кожний із цих аспектів передбачає своє бачення можливості взаємодії мови й позначуваної реальності. Так, у першому випадку “мова є гнучким, але структурно і матеріально визначеним елементом, що освоює динамічну дійсність, у другому випадку мова – пластичний матеріал, з якого ліпиться, твориться новий факт номінативного мовного багатства – назва виділеного з потоку, тимчасово застиглого у своїй визначеності знову пізнаного фрагмента дійсності” [5: 3]. Настійна потреба першого безперервного процесу передбачає вибір необхідних одиниць з уже наявного арсеналу, другий же процес проявляється тільки тоді, коли наявного арсеналу стає недостатньо, і він негайно потребує поповнення новою назвою.

Відома спроба протиставити два аспекти, два погляди на процес номінації, звести їх до позначення словотвірного процесу, пропонуючи визначення “лексична об’єктивізація” [6: 6], проте для більшості дослідників характерним є широке розуміння терміна “номінація”. Про кілька значень терміна “номінація” справедливо пише В.Г. Гака. Він вважає, що цей термін може вживатися як у динаміці, так і в статичності, позначаючи відповідно процес і результат найменування. Крім того, він може позначати відношення між самою назвою і тим, що називають, або лише те, що називається, тобто “сам звуковий комплекс, за допомогою якого відбувається найменування” [7: 232].

У центрі уваги багатьох дослідників перебувають питання типології номінацій. Найдокладнішою, різнобічною є типологія В.Г. Гака, яка має такий скорочений вигляд:

1. Ієрархія номінацій: первинні (вихідні, прямі) – вторинні (похідні, “косвенные”).
2. Функція номінацій: мовні – мовленнєві.
3. Об’єкт найменування (номінат): елементні – ситуативні.
4. Структура (зовнішня форма) найменувань: конденсовані – розгорнуті.
5. Спосіб найменування: а) за зв’язаним (відокремленим характером позначення: розчленовані – нерозчленовані, самостійні – несамостійні, безпосередні – опосередковані; б) за внутрішньою формою: узагальнені – індивідуалізовані, кваліфікативні (за власною

ознакою) – релятивні (за відносною ознакою); в) за зв'язком структури номінації з позначуваним номінатом: немотивовані – мотивовані (у тому числі мотивовані повністю чи частково, прямо чи непрямо, а також сильно чи слабо інформативно мотивовані).

6. Суб'єкт мовлення і адресат: а) соціальний аспект: загальноновживана – соціально маркована; б) інформативний аспект: номінація “від себе” – номінація з точки зору співрозмовника чи інших осіб; в) суб'єктивне ставлення суб'єкта до об'єкта: об'єктивні – оцінні (у тому числі раціонально й емоційно-оцінні).

7. Співвідношення номінації з іншими у парадигматичному аспекті: а) на рівні сигніфікатів: рівнооб'ємні, різнооб'ємні, антонімічні і переносні; б) на рівні денотатів: різноаспектні кваліфікативні і різноаспектні релятивні.

8. Співвідношення номінації з іншими у синтагматичному аспекті: автономні і неавтономні. Неавтономні у свою чергу діляться на повторні (ідентичні – варіативні, однофокусні – різнофокусні, дистантні – з'єднані та ін.) і синтагматично обумовлені номінації [7: 242-292].

Неважко помітити, що подана класифікація зорієнтована на статичний аспект номінації реалій, тому, очевидно, не випадково в центр класифікації потрапляє протиставлення “прямых” і “косвенных” найменувань, які передбачають вибір готових номінативних одиниць. На цій підставі типологія номінацій В.Г. Гака закономірно переходить у класифікацію тільки непрямих найменувань. Така “типологія типологій” цілком збігається із загальноновизнаним трактуванням теорії номінації, розробленим групою авторів колективної монографії “Языковая номинация” [8]. Проблема вторинного способу найменування посідає в ній чільне місце.

У сучасній лінгвістичній літературі дискусійним залишається також питання про визначення терміна “спосіб номінації”. Так, одні вчені тлумачать його як прийом здійснення принципу номінації, що представлений мотивуючою ознакою [9: 10, 10: 93-100, 11: 2-6]. На цій підставі вони виділяють два способи номінації – прямий, коли мотивуюча ознака виражена безпосередньо (основою, кореневою морфемою слова), і опосередкований, коли мотивуюча ознака позначена асоціативно, за допомогою іншого, вже наявного слова чи новоутворення. В.В. Копчева виділяє ще й третій спосіб номінації – оцінний [11: 3]. Інші лінгвісти “спосіб номінації” трактують як спосіб утворення найменувань [12: 159, 13: 45-46], згідно з яким номінація осіб, предметів та інших реалій може здійснюватися двома способами: прямим (нейтральним) і непрямим (простим чи розчленованим).

Проте й самі терміни “пряма” і “непряма”, “первинна” і “вторинна” номінації порізному трактуються в ономасіологічній літературі. Так, зокрема, Е.С. Азнаурова, О.С. Кубрякова, В.М. Телія, Г.А. Уфимцева розрізняють пряму і вторинну номінації, поділяючи останню в свою чергу на “непряму” і “косвенную” [2: 7-98]. Вторинною лексичною номінацією В.М. Телія, наприклад, називає “використання вже наявних у мові номінативних засобів у новій для них функції називання” [14: 129]. З-поміж вторинної номінації дослідники виділяють “непряму” номінацію, яку трактують як таку, що завжди “мотивовано-опосередкована попереднім значенням слова, ті чи інші ознаки якого відіграють роль внутрішньої форми, переходячи у новий смисловий зміст” [14: 129]. А “для правильного співвіднесення “косвенного” найменування з дійсністю необхідна опора на сигніфікат іншого найменування” [13: 75]. Протиставлення “непряма” і “косвенная” номінації, на нашу думку, може бути виражене термінами “номінація автономна вторинна” (непряма) і “неавтономна синтагматично зумовлена” (“косвенная”) [пор.: 7: 286, 292; 14: 129; 2: 73].

Натомість для самого В.Г. Гака терміни “вторинна” і “косвенная” номінації рівнозначні, позначають ситуацію, коли “та сама форма може пристосовуватися для позначення інших об'єктів (а не тільки того, для позначення якого вона була створена. – І.Н.) .., тоді як, з іншого боку, даний об'єкт може мати інше найменування” [7: 243].

Принципово відмінною є думка А.Ф. Журавльова на цю проблему, який вважає попередні трактування семасіологічними; він запропонував ономасіологічно спрямовану інтерпретацію понять первинної і вторинної номінації: “Первинною номінацією називається акт

надання імені предмету, який ще не має свого мовного позначення, а тільки чекає його. Вторинна номінація – це називання новим іменем уже названого предмета” [12: 50]. Таке розуміння цих термінів справді викликає питання про типологію номінації як процесу словотворення. Доводиться, однак, визнати обмеженість сфери застосування подібного типологічного розмежування: номінація може бути кваліфікована як вторинна лише тоді, коли, по-перше, вона є похідною від первинної; по-друге, має яскраво виражений оцінний чи експресивний характер; по-третє, виникає цілеспрямовано, замінюючи первинну (ситуація перенайменування). В усіх інших випадках такі парадигматичні (за термінологією В.Г. Гака) номінації ієрархічній детермінації не підлягають, а визначення первинності-вторинності можливе лише внаслідок детального історичного дослідження [5: 8-9]. У межах номінації-вибору протиставлення первинної і вторинної номінації актуальне у синтагматичному плані як протиставлення першого найменування предмета чи особи і його повторних номінацій [7: 286-287].

Нового відтінку другому протиставленню надає дихотомія, запропонована О.А. Габинською, згідно з якою первинною визнається номінація, яка реалізує утворення нового слова, а вторинною – будь-яка наступна [15: 11]. Водночас авторка пропонує розмежування номінації первинної (“за допомогою слова, закріпленого у загальній мові традицією вживання”) і номінації вторинної (“за допомогою слова, утвореного внаслідок словотвірного процесу, але такого, яке ще не стало надбанням усього мовного колективу”) [15: 12].

По-своєму трактує номінацію Г.В. Колшанський, поділяючи її на пряму й непряму. Параметри останньої він окреслює як “позначення нового предмета через несуттєві, другорядні ознаки іншого предмета, відображені в його найменуванні” [7: 142]. Сюди ж дослідник відносить метафоричні та метонімічні перенесення.

Таке “кружляння” термінів, на нашу думку, спирається на протиставлення номінації-словотворення і номінації-вибору, з яких перша втілює дійсність у мовних формах, а друга переконливо демонструє семантичну гнучкість та багатство лексичних одиниць. Перша, за справедливим твердженням О.А. Габинської, “належить до явищ ономазіологічного характеру, натомість друга є явищем лексичного плану” [15: 11; пор. також: 8: 19].

Обстоючи позицію А.Ф. Журавльова, О.А. Габинської щодо поділу номінації на первинну і вторинну, враховуючи думку Г.В. Колшанського про поділ номінації на пряму і непряму, об’єднавши їхні підходи, на українському ґрунті і замість терміна “вторинна номінація” вважаємо за доцільне вживати термін “непряма номінація” у названих значеннях.

Загалом же здатність подвійної репрезентації, подвійного позначення об’єктів навколишньої дійсності (у мовній системі і мовленні) є унікальною властивістю природної людської мови. Саме ця властивість слугує основою її здатності формувати незліченну кількість висловлювань, інтерпретувати будь-яку діяльність людини, враховуючи емоційні переживання, раціональні оцінки й чуттєво-образні зображення об’єктів реального світу. Непрямі найменування також можуть мати як мовний (прийнятий мовою), так і мовленнєвий (оказіональний) характер.

Виникнення й функціонування непрямих номінацій, зокрема, в українському розмовному мовленні зумовлюється розширенням сфери використання української мови як у писемному, так і усному її вияві. Причому в усному варіанті непрямі назви виявляють свою найбільшу активність і специфічну сутність. Семантика непрямих номінацій розмовного мовлення суттєво відрізняється від семантики прямих номінацій кодифікованої мови. У більшості випадків внутрішня форма прямих назв і непрямих найменувань не збігається. У розмовному мовленні денотат визначається здебільшого за певною, актуалізованою номінатором у відповідній ситуації ознакою, не завжди найістотнішою, найсуттєвішою, причому переважно описово. Наприклад, пряма назва предмета *ніж* у сучасній українській мові вже є немотивованою, у розмовному мовленні цей предмет можуть називати за його основним призначенням (напр.: *подай /чим ріжуть/*), за кольором колодки (напр.: *подай /з червоною колодкою/*), за довжиною леза (напр.: *подай /з коротким лезом/*) тощо.

Ознаки, покладені в основу номінацій, можуть бути найрізноманітнішими. Для предметів торгівлі, наприклад, це здебільшого їх призначення, форма, колір, ціна, розмір, напр.: У вас є... *від кашлю?* (ліки, засоби... щось від кашлю); Покажіть ...*без рукавів* (блузу, сукню, сорочку...) і под.

Найменування осіб у розмовах та звертаннях у громадських місцях даються переважно за зовнішністю, одягом, наявністю в руках якогось предмета, віком, місцезнаходженням тощо, як-от: *Чорнобривий*, допоможи старенькій; Передайте квиток ...*у жовтій блузі*; тощо.

Непряма номінація здебільшого послуговується готовими лексичними одиницями – як непохідними, так і похідними, а також граматичними формами, вибір яких здійснюється відповідно до тієї чи іншої актуалізованої ознаки істоти або предмета в певній ситуації. Так, наприклад, купуючи в магазині мінеральну воду, один покупець, показавши на неї рукою, назве її червоною (подайте /*червону*), актуалізувавши ознаку червоного кольору закрутки, інший назве її синенькою (подайте /*синеньку*), актуалізувавши ознаку синього кольору наклейки на ній (бо наявні наклейки й іншого кольору). У момент називання, виділення предмета з-поміж інших нові деривати, що постали за якимись відмінними від літературної мови словотвірними типами, майже не утворюються. Виникнення непрямих найменувань пояснюється певними об'єктивними та суб'єктивними причинами, серед яких найголовніші такі: а) специфіка розмовного мовлення (швидке найменування, виділення потрібного предмета, відсутність часу на його обдумування тощо); б) невідома індивідуальна назва особи; в) незнання прямої назви предмета, що підлягає найменуванню; г) кон-ситуація; г) суб'єктивний фактор номінатора. Непрямі номінації сприяють розвиткові синонімічних засобів вираження, підносять на вищий щабель інтелектуальний, естетичний та етичний мовний потенціал, що з'являється в мовленні внаслідок багатьох психолінгвістичних факторів, "чуття" мови, зорієнтованості мовця на самовдосконалення, його внутрішнього прагнення до краси й контактності з людьми в будь-якому середовищі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Телия В.Н. Номинация// Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990.
2. Уфимцева А.А., Азнаурова Э.С., Кубрякова Е.С., Телия В.Н. Лингвистическая сущность и аспекты номинации// Языковая номинация (Виды наименований). – М.: Наука, 1977.
3. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1969.
5. Рут М.Э. Образная номинация в русском языке. – Екатеринбург: Изд-во Уральск. ун-та, 1992.
6. Торопцев И.С. Словопроизводственная модель. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1980.
7. Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций// Языковая номинация (Общие вопросы). – М.: Наука, 1977.
8. Языковая номинация (Общие вопросы). – М.: Наука, 1977.
9. Блинова О.И. Мотивационные отношения слов и принципы номинации// Общие проблемы деривации и номинации. Словообразование в аспекте взаимодействия разных уровней языка. – Омск: Изд-во Омск. ун-та, 1988.
10. Голев Н.Д. О способе номинации// Вопросы русского языка и его говоров. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1976.
11. Копчева В.В. Соотношение искусственной и естественной номинации (на материале названий растений): Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Томск, 1985.
12. Голанова Е.И. Номинация в сфере автолексики// Способы номинации в современном русском языке. – М.: Наука, 1982.
13. Журавлев А.Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации// Способы номинации в современном русском языке. – М.: Наука, 1982.
14. Телия В.Н. Вторичная номинация и ее виды// Языковая номинация (Виды наименований). – М.: Наука, 1977.
15. Габинская О.А. Номинация и лексическая объективация// Словопроизводственный процесс и функционирование производных единиц в языке и речи. – Курск, 1986.

СЕМАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ У СФЕРІ ПЕДАГОГІЗМІВ-НЕОНІМІВ

Педагогічна лексика останніх років позначена активною неогенністю. Зміна суспільної орієнтації, відродження національної педагогіки стали причиною глибоких поняттєвих змін у багатьох відомих раніше педагогізмах. Процеси еволюції, переосмислення поширилися на терміни, які вже стабілізувались, набули визнання. Більшою чи меншою повнотою ці явища вже прокоментовано в теоретичних працях і навчальних посібниках, напр.: *виховання, навчання, освіта, дидактика, методика, школа, педагогічний процес, учитель, учні* та ін. Закріплені традицією, терміни цього типу до певного часу здавалися достатньо стабільними й зрілими. Однак життя висуває нові вимоги, ставить нові завдання до змісту, форми і методів використання лексики, особливо термінів. Відбувається подальша емансипація науки, уточнюється її предмет, і все це відображається в системі понять і термінології [2: 179].

Новим змістом наповнились терміни *виховання, програма, клас, школа, освіта, педагогіка, підручник, дидактика, навчання, навчальний заклад* та ін. Дейктивну функцію щодо реконструкції їх семного складу виконують компоненти аналітичних семолексів, у яких вони займають ядерну позицію, напр.: *виховання мовної особистості, виховання свідомого громадянина суверенної Української держави, героїко-патріотичне виховання, екологічне виховання, естетичне виховання, мовне виховання, національне виховання, національно-патріотичне виховання, патріотичне виховання, релігійне виховання, статеве виховання* та ін. Зважмо й на те, що семний склад ад'єктивних компонентів також змінився з екстралінгвальних причин: *нові програми навчальних дисциплін гуманітарно-історичного циклу, програма з народознавства, програма гуманітарної спрямованості навчального процесу, програма з календарно-обрядових, родинно-побутових та господарських обрядів українського народу для недільних шкіл, програма підготовки бакалаврів у технічному ВНЗ, регіональні програми розвитку освіти, типові програми екологічних курсів, автономність класу, комп'ютерні класи, недільні класи, проліцейні класи, альтернативна школа, демократична школа в Україні, елітарна школа, інноваційна школа в Україні, кооперативна приватна школа, ліцейна школа, національна школа, українська недільна школа, приватна школа, багаторівнева педагогічна освіта* та ін.

Відродження явищ національного в педагогіці заявляє про себе низкою неонімів, які мають у своєму складі такий обов'язковий ад'єктивний компонент, як *національний*, напр.: *викладання літератури в національній школі, відродження і розвиток національної освіти в Україні, відродження національної школи, національна освіта, концепція сучасного українського національного виховання підростаючого покоління, концепції національної школи, національна система виховання, національна система освіти світового рівня, національна спрямованість перепідготовки спеціалістів* та ін.

Нові типи навчальних закладів позначені також історизмами (*гімназія, ліцей*), які на хвилі змін у системі освіти разом із запозиченням *коледж* з маргинальних сфер лексики перейшли до її ядерного складу. Як компоненти-детермінанти та стрижневі компоненти ці слова та похідні від них *гімназійний, гімназист, ліцейний, ліцейст* увійшли до складу аналітичних неонімів, напр.: *вечірня гімназія, жіноча гімназія, випускні экзамени в гімназії, гімназійна освіта, гімназійні предмети, гімназія для дівчат, зведена психолого-педагогічна характеристика гімназиста, класична гімназія, колектив гімназії, комплексний план формування професійних умінь і навичок гімназисток за роками навчання, навчально-виховний процес у гімназії, обов'язки працівника гімназії, педагогічний колектив гімназії* та ін.

Конституентами інших аналітичних інновацій, що позначають нові реалії освіти, слугують слова *етнізація, етнічний, народознавство, етнізація дитини, етнічна соціалізація, курс народознавства, принцип етнічної соціалізації* та ін.

Серед педагогічних інновацій, які перебувають на стадії термінування, значне місце належить конструкціям з двократним називним відмінком із значенням ознаки, напр.: *викладач-андролог, бакалавр-філософ, ліцеїст-бакалавр, ліцеїст-магістр, семінар-диспут, училище-коледж, школа-ліцей* та ін.

Серед консубціональних компонентів аналітичних інновацій частотно вживаються ті з них, які мають у своєму складі іменник *екологія*. Це давнє запозичення з грецької мови, яке з маргинальних сфер лексики, пройшовши процес розширення своєї семантики, увійшло до основного словникового складу української мови. Синонімічними відповідниками до іноніма *екологія* виступають словосполучення *охорона навколишнього середовища, охорона довкілля*. Другий з них завдяки актуалізації незаслужено призабутого слова *довкілля* нині більш частотний.

Субстантив *екологія* та похідні від нього *екологічний, екологізація* як детермінанти об'єктивуються в багатьох словосполученнях інноваційної семантики, напр.: *базові знання з екології, екологізація навчальних дисциплін, екологічна експертиза дипломних проектів випускників, екологічна освіта, екологічна підготовка студентів у ВНЗ, екологічний паспорт, екологічні кафедри, екологічні лабораторії, концепція екологічного виховання і освіти студентів, неперервне екологічне навчання і виховання студентів, нові курси екологічної спрямованості, основи екології, основи промислової екології, пріоритетність екологічної освіти, програма екологічної освіти і екологічного виховання студентів*.

Серед численних запозичень у сфері педагогічної лексики так званої "буржуазної педагогіки" найчастіше вживаються лексеми *модуль, рейтинг, блок, бакалавр, магістр, тест* та ін. Деякі їхні значення, певна річ, зазнали чималих змін. Словник термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування П.Й. Горецького [1: 23] фіксує тільки один з цих термінів *бакалавр*. У Словнику іншомовних слів [3] подається тлумачення майже всіх цих термінів (окрім слова *рейтинг*), які, окрім термінів *бакалавр* та *магістр*, далекі від педагогічної сфери, звичайно не стосуються вітчизняної освіти. На хвилі екстралінгвістичних впливів аналізовані слова оновили своє значення і з маргинальних сфер лексики внаслідок динамічних лексичних процесів потрапили до її ядерної частини. Їх висока частотність найбільше проявляється в масиві аналітичних інновацій, до складу яких вони та похідні від них слова (субстантиви й ад'єктиви) входять як стрижневі детермінуючі компоненти. Слова *модуль, модульний* виступають компонентами таких аналітичних неолексем: *бали за модулі, вивчення матеріалу модуля, вивчення модуля, вивчення програмного матеріалу з модуля, зарахований модуль, захист завдань модуля, зміст модулів, контроль засвоєння дисциплін за модулями, контроль за теоретичними модулями, тести для обов'язкових модулів, контрольні тести для факультативних модулів, методичне забезпечення модуля, матеріал модуля, модуль дисципліни, модульне навчання, модульний контроль, модульний принцип освіти, модульний принцип побудови навчальних дисциплін, навчальний модуль, незахищені модулі, підсумки модульного контролю, практичні модулі, структура модуля, теоретичні модулі* та ін. (42 семолекси).

До цієї тематичної групи також входять номінативні одиниці, які переживають процес термінологізації. Серед них гіпонімічні назви, сформовані способом ускладнення лексико-синтаксичної структури на базі гіперонімічних одиниць, пор.: *контрольний модуль і модульна система вивчення курсу теоретичної механіки, модульна система організації і контролю самостійної роботи студентів; модульне вивчення курсу і модульне вивчення курсу географії, модульне вивчення курсу з рейтинговим контролем*.

Частині неолексем з компонентами *модуль, модульний* властива варіативність, напр.: *застосування модульного навчання і застосування модульної системи; контрольний модуль і контрольований модуль; теоретичний модуль і модуль з теорії*. Це явище детермінується активною неогенністю педагогічної лексики, коли у зв'язку з процесом неологізації термінів у термінолексичі з'являється чимало некодифікованих, дублетних компонентів.

Зі словами *рейтинг*, *рейтинговий* функціонують у мовленні більше тридцять аналітичних семолексів, як-от: *загальний рейтинг студента*, *заключний рейтинг студента*, *застосування модульно-рейтингової системи*, *зафіксований рейтинг*, *зміст рейтингу*, *квота рейтингу*, *максимальна величина рейтингу*, *максимальний рейтинг випускника ВНЗ*, *методика рейтингового оцінювання знань студентів*, *модульно-рейтингова система контролю*, *модульно-рейтинговий засіб вивчення технічної дисципліни*, *нефіксований рейтинг*, *організація рейтингового оцінювання*, *перескладання рейтингових балів*, *підвищення рейтингу*, *положення про рейтинг*, *ранжування випускників ВНЗ за рейтингом*, *рейтингова система оцінювання учнів*, *рейтинговий контроль*, *рейтинговий підхід до контролю знань*, *рейтингові бали за лабораторні заняття*, *рейтингові оцінки з дисциплін*, *сума одиниць рейтингу студентів* та ін. Для деяких семолексів цієї тематичної групи характерне формування гіпонімічних назв на базі гіперонімічних у процесі термінологізації аналітичних неолексем, напр.: *поточний рейтинг студента* і *поточний рейтинг студента з даної дисципліни* при міжсесійному контролі, *рейтингова оцінка* і *рейтингова оцінка засвоєння навчального матеріалу*. При цьому можлива і синонімічна варіативність неолексем, як-от: *максимальна величина рейтингу* і *максимальний рейтинг випускника ВНЗ*.

Ще один семантичний процес у досліджуваній групі семолексів – так зване семантичне стягнення (процес, який продиктований не екстралінгвістичними, а інтралінгвістичними причинами), внаслідок чого весь зміст словосполучки сконцентровується в її ядерній мікросполучі. Тому в мовленні частіше заявляють про себе скорочені варіанти аналізованих семолексів.

Частина аналітичних семолексів з ад'єктивним компонентом *рейтинговий* групується в таких синонімічних рядах, як: *рейтингове оцінювання навчальної роботи студента з кожної дисципліни*, *рейтингова системи оцінки успішності студентів*, *рейтингова система оцінки якості навчального процесу*, *рейтингова система контролю знань студентів*, *сума оперативних балів* і *сума рейтингових одиниць*.

Субстантив блок в аналітичних семолексах (до 10 неолексем) функціонує як стрижневий компонент, а ад'єктивний дериват *блочний* – як компонент-детермінатор, напр.: *блок самоконтролю* і *взаємоконтролю*, *блочне планування навчального матеріалу*, *закріплюючі блоки*, *інформаційний блок*, *контрольний блок*, *проблемний блок*, *розширюючий блок*, *синтезуючий блок*, *система інформаційних* і *допоміжних блоків*.

У Словнику іншомовних слів іменник *блок* поданий як полісемантичний, одне з дев'яти значень якого визначається як “конструктивний збірний елемент для зведення стін будинку” [3: 103]. Екстрактивні ознаки, на основі яких здійснився метафоричний перенос значення, – конструктивний і збірний. Вторинне метафоричне значення слова *блок* сприймається як нове, педагогічне – це подання навчального матеріалу у вигляді ключових слів, цифр, схем, математичних та інших символів, які дають змогу відтворити в пам'яті раніше розглянуті питання (*інформаційний блок*); або ж це проблемне питання чи завдання, відповідь на які можна дати, об'єднавши інформацію одержану під час кількох лекцій (*синтезуючий блок*); або ж це система питань, з допомогою яких студент сам може перевірити свої знання (*блоки самоконтролю*) і т.д.

До речі, ад'єктиви *гуманізаційний* та *демократичний*, а також субстантиви *гуманізація*, *гуманітаризація*, *демократизація*, *деполітизація* виступають у педагогічних новодруках як атрибути інноваційних змін у системі освіти. Під впливом екстралінгвістичних факторів із розряду слів спорадичного вживання вони пройшли шлях до найбільш частотних, навіть до так званих “модних” слів. До аналітичних неолексем вони здебільшого входять як стрижневі компоненти, іноді – як детермінуючі, напр.: *гуманізація навчально-виховного процесу*, *гуманізація освіти*, *гуманізація та гуманітаризація вищої освіти*, *гуманітаризація змісту освіти*, *гуманітаризація навчально-виховного процесу*, *демократизація освіти*, *демократизація шкільного життя*, *деполітизація навчальних закладів*, *принцип демократизації системи освіти*, *програми гуманізаційної спрямованості навчального процесу*.

Змінилось лексичне значення іноніма *тест* (від англ. test – випробування), який у Словнику іншомовних слів тлумачиться як “коротке нестандартне завдання, метод випробування, що застосовується в різних галузях науки для одержання кількісної характеристики певних явищ” [3: 663]. Після розширення значення аналізованого субстантива від сфер науки до практичної шкільної і вузівської педагогіки, де він номінує нову технологію перевірки знань, уможливилось утворення таких неосемантів: *тематичне тестування, тематичні тести, тестовий контроль, підсумковий тест, підсумковий тестовий контроль* та ін.

Полісемічне запозичення *бал* (від франц. balle – м'яч, куля), за Словником іншомовних слів, має в складі чотирьох значень і одне педагогічне – “оцінка успішності й поведінки в навчальних закладах” [3: 84], яке внаслідок розширення його обсягу, детермінованого введенням у навчальний процес нових технологій навчання, номінує суму одиниць максимального рейтингу з модуля та суми одиниць усіх можливих поточних рейтингів з модуля. Аналітичних неолексем з компонентами *бал, бальний* небагато, але вони досить частотні: *бальна оцінка знань, бальна шкала, додаткові бали, набирати за модулі бали, оперативні бали*. Ці словосполучки з компонентами *тест, тестовий* мають спільну сему, яка стосується визначення рівня знань учнів та студентів, належать до однієї тематичної групи з аналітичними лексемами, один із конституентів яких виражений субстантивом *контроль*, напр.: *міжсесійний контроль, поточний контроль, проміжний (рубіжний) контроль знань студентів*.

У сфері педагогічних інновацій зросла частотність слів *особистість, особистісно*, які виступають семантичним центром таких аналітичних інновацій: *гуманна особистість, мовна особистість, особистісно орієнтована система освіти, літературна особистість, формування мовної особистості*.

Таким чином, семантика мовних одиниць на лексичному рівні є найбільш історично змінним, рухливим структурним компонентом у будь-якій мові. Саме на цьому рівні простежується постійна динаміка, рух, енергія. До того ж, семантичний аспект мови – найбільш надійний, повний і мобільний та показовий у гносеологічному та інформаційному планах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горещький П.Й. Словник термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування. – Держвид України, 1928.
2. Кантор И.М. Педагогическая лексикография. – М.: Просвещение, 1968.
3. Словник іншомовних слів/ За ред. О.С. Мельничука. – К., 1985.

А.В. Костюк

ТЕАТРАЛЬНА ЛЕКСИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИРАЖАЛЬНИХ ЗАСОБІВ МОВИ

Епітет як різновид тропа пов'язаний з логічним означенням. Завдання логічного означення – індивідуалізувати поняття, предмет, відрізнити його від інших подібних понять. Досить часто театральні терміни-прикметники виступають у функції логічних означень, напр.: *У його (І. Нечуя-Левицького) творах виразно змальовані образи інтелігентів різного гатунку, представників артистичної богеми та людей суспільного “дна” (“Дзвін”); Справжній мистецький твір трагедійного накалу активізує свідомість глядача, очищає його і підносить (“Образотворче мистецтво”); Дмитро Омелянович постійно наполягає на тому, щоб поряд з основним, прем'єрним складом виконавців у рівній черговості мали б змогу пройти репетицію другі чи треті виконавці ролей (“Літературна Україна”)*. Таке препозитивне у відношенні до означуваного терміна використання прикметникового означення (також термінологічного характеру), звичайно, не має емоційно-експресивного наповнення. Терміни-прикметники своєю визначальною роллю лише посилюють номінативну виразність основного терміна. Епітет – таке означення, яке цієї функції не має.

Під епітетом здебільшого розуміють “художнє означення, яке дає образне відтворення якоїсь властивості предмета чи явища або ж передає емоційне ставлення до них. Епітет

біля слова підкреслює якусь властивість предмета, явища, виступає засобом відмежування його від інших предметів або явищ, котрим не притаманна ця властивість” [1: 163]. Епітет може вживатись тільки в поєднанні з означуваним словом, на яке він і переносить певну ознаку, наділяє його тим чи іншим індивідуальним забарвленням. В кожному епітеті маємо справу з перенесенням значення одного слова на інше. Таким способом формується нове поняттєве значення, тобто якась ознака тропа. Кожен епітет – своєрідне тропеїчне явище.

Театральна лексика найчастіше й виконує функцію епітетів у мові художнього і публіцистичного стилів. **Термін-епітет** містить у собі образну характеристики об’єкта або явища, по-новому розкриває предмет, вказує на властиву йому незвичайну ознаку. Напр.: *Я розумію, вам шкода було своєї дорогої волі, ярмо шлюбних обов’язків не вабило вашу артистичну натуру, либонь, думка про якусь присягу, наче примус в любові, ображала вас* (Л. Українка); *А його рецензії на мою гру хоч були завжди хвалебні, але хай бог простить йому їх стиль – се навіть на акторський невибагливий смак бувало часом несмачне* (Л. Українка); *Чи варто його (портфель) брати з собою? Він знав схильність деяких товаришів надавати перебільшеного значення цьому атрибутіві гастролюючих службовців, які часом убогість свого авторитету надолужують лакованою галантереєю з блискучими пряжками, і вирішив іти без портфеля* (С. Добровольський).

Уживання лексем-термінів у функції епітетів, тобто образних означень загальноновживаних слів, потребує від художника ретельного, дуже скрупульозного підбору мовних засобів. Таким чином, означення в цьому випадку повинно бути “термінологічно” точним. Наприклад, значення епітета *фарсові*, вживане при загальновідомому слові *насмійки*, мотивовано точним термінологічним значенням театрального поняття *фарс*, яке визначається в словниках як “беззмістовне”, не зовсім пристойне комічне видовище, а також як манера акторської гри, під час якої комічний ефект досягається зовнішніми, трохи грубуватими засобами, хоча *зображення українця як покійного, лагідного поселянина, а також грубі, фарсові насмішки над ним зустрічали відсіч з боку передових кіл російського і українського суспільства* (“Дзвін”).

Аналіз термінів-епітетів, які використовуються в художніх і публіцистичних творах, дає можливість зробити висновок, що більша їх частина належить до звичайних епітетів, які носять метафоричний характер. У зв’язку з цим і в лінгвістичній літературі вони часто іменуються **метафоричними епітетами** [1: 164]. Вживаючись у функції епітета, театрального термін набуває переносного значення – відбувається зміщення в основному значенні слова. Напр.: *Попереду театралізованою ходюю неначе вбїг, як циркач, досить молодий ще з вигляду маестро* (І. Ле); *Літа, літа! О, що ви дієте зі мною! – метнувши широкими штанами, став у театральну позу Круп’як і засміявся* (М. Стельмах); *Повільно, з театральною картинністю підходить Самурай до попики і, роблено хрестячись, цілує хрест* (О. Довженко).

Причиною переваги звичних епітетів над іншими тропами є те, що епітет за особливостями своєї структури легко переноситься до іншого контексту, але помічено, що вдале авторське вживання нерідко понад міру наслідуються, використовується, через що й втрачає свою оригінальність.

Театральний термін, виступаючи у функції метафоричного, особливо метонімічного, означення, слугує одним із засобів прямого і водночас художнього зображення персонажа. Наведені нижче приклади свідчать про те, що театральні терміни, які вживаються в ролі епітетів із стилістичною установкою на характеристику людської істоти, набувають яскравої образності, художньої виразності. Утворення таких нових сполук дозволяє письменникам стисло, лаконічно підкреслити відповідну рису характеру чи зовнішності персонажа, надати розповіді бажаного тону, відтворити дійсність через особисту призму світосприйняття. Напр.: *Показний, ставний, високий, з доброю сценічною зовнішністю, він (Платон Цесевич) нікого не залишив байдужим до свого голосу і виконання* (Г. Ґригор’єв); *Він (Овдієнко) любив висловлюватись абстрактно і трагічно високим штилем* (І. Кириленко);

Удаваний жах, що відображав "отець" на своєму обличчі, потім **театральний жест** руки, якою заслонив очі, додали Неллі відваги. **Комедіант**, – подумала, – **клоун**. Я його не боюсь (І. Вільде). В останньому прикладі стилістична функція образного виразу **театральний жест** посилюється вживанням у цьому ж контексті театральних термінів **комедіант** і **клоун** в їх фігуральному значенні – "людина-лицемір". Набуваючи в цьому випадку яскравої образності, епітет, таким чином, використовується як засіб художньої, негативної характеристики героя. Тому терміни-епітети часто мають яскравий оцінний характер, вносять позитивний або негативний заряд у семантичну структуру означуваного слова.

Як свідчать дослідники, епітети найчастіше виражаються термінами-прикметниками. Значно рідше театральна лексика вживається у функції епітетів-прикладок. Якщо ж і простежуються поодинокі випадки такого терміновживання, то структури такої групи мають менш яскравий характер, ніж епітети-прикметники, напр.: *Тучею налітали навесні на привілля солов'ї-гастролери* (С. Васильченко). Зустрічаються в художніх текстах і терміни-епітети, виражені прислівниками, які передають образ дії, напр.: *Тепер, трагічно похиливши свої голови, завалені іржавим брухтом, лежать пошматовані конструкції славнозвісного мартенівського цеху* (О. Вишня); *Схили тих пагорбків спустилися в долину амфітеатрально, поступово звужуючи простір* (М. Лукаш).

Дослідження мови художніх творів засвідчує значне поширення в контекстах даного стилю епітета **театрально**, порівняно з іншими термінами-прислівниками в ролі епітетів. Це, вочевидь, можна пояснити активністю функціонування твірної лексеми **театральний**, а також активним використанням письменниками аналогії театру з зображенням повсякденного життя, про що й свідчать згадані вище приклади. Пор.: *Коли так, то нам зосталося тільки зійти зі сцени – сказав Фесенко і з тими словами театрально оступився й сів на ланці трохи оддалік од панів* (І. Нечуй-Левицький); *У дверях з'явився театрально вдягнений полковник і крикнув відчайдушно на всю Директорію: Пане отамане, Щорс у Семипілках!* (О. Довженко); *Хоткевич виїхав наперед і звернувся до війська з промовою, наслідуючи полковників старого Риму. Барвисто і театрально бриніли його слова* (З. Тулуб).

Прагнення до актуалізації певного відтінку вислову, до того, щоб справити на читача враження, спонукає письменників використовувати театральні терміни не тільки як одиничні (непоширені) означення, але й як означення поширені, зокрема, і прикладку, напр.: *Будувати виставу лише на режисерських прийомах не можна. Постановеник повинен довіритися актору – найбільш чутливому і талановитому мистецькому інструменту* ("Мистецтво").

Таким чином, за допомогою театральних термінів, що вживаються як епітети до загальноживаних слів, майстри слова досягають більшої образності виражальних засобів мови. Доповнивши семантику відокремлених лексем їх образною характеристикою, автори акцентують увагу на незвичних і несподіваних поняттєвих співвідношеннях означуваного і означуючого. Новоутворене незвичне сполучення використовується у творчій лабораторії письменника, здебільшого тоді, коли зв'язок між означенням і означуваним помічений і зафіксований автором уперше.

Різні ефекти взаємодії функціонально-стилістичного забарвлення слова з контекстом твору спостерігаються при образному використанні театральних лексем. Театральний термін може використовуватись під час творення образу і входити до складу художнього порівняння, напр.: *Глибокі долини та западини в ясній світлій місяця пересувались, наче гарні декорації* (І. Нечуй-Левицький); *Літо. На дротах – довгі низки ластівок. Неначе аркуші партитури* ("Українська культура"). Суть порівнянь, за визначенням П.К. Волинського, полягає в зображенні особливостей предмета, явища, дії засобом зіставлення з іншим, в якому ці обставини яскраво проявляються [2: 148].

Семантичні зрушення в словах, які входять до складу порівняльних конструкцій, у лінгвістичній літературі розглядаються неоднозначно. Відповідно обґрунтовуються дві протилежні думки: 1) значення слів у складі порівняльних зворотів семантично не змінюються

[2: 27]; 2) семантична структура слів, які використовуються в художньому порівнянні, змінюється: “Одні семи, необхідні автору для створення художнього образу, акцентуються, висуваються на перший план, інші семи відсовуються на другий план, затушовуються” [3: 9].

Наші спостереження схиляють до іншої думки: більш імовірно уявляється друга точка зору: семантична структура компонентів порівняльних зворотів змінюється. Інша справа, що рівень семантичних зрушень у різних порівняннях не однаковий.

Найчастіше порівняння виражене порівняльним зворотом, порівняльним підрядним реченням із сполучником *як, мов, мовби, немов, немовби, наче, неначе, ніби, нібито, начебто, що, щоб*; формою родового відмінка іменника. Крім відзначених засобів вираження порівнянь, зустрічаються конструкції зі словами: “*це нагадує*”, “*подібно до*”, “*схожа на*”, а також заперечні порівняння і конструкції.

Фактичний матеріал засвідчує наявність у художньому і публіцистичному текстах двох видів порівнянь, які відображають два погляди на семантичну структуру тропа. До першої групи належать порівняння, в яких театральний термін не змінює своєї семантики, реалізує в контексті пряме термінологічне значення. Такі порівняльні конструкції можуть існувати самостійно поза контекстом, напр.: *Вона сміялась грудним сміхом, як сміються акторки на сцені* (І. Нечуй-Левицький); *Муляр має ходити по риштуваннях вільно, як артист по сцені* (“Український театр”); *Картини мінялись, ніби декорації в театрі* (І. Нечуй-Левицький).

Аналіз театральної лексики, яка в межах художніх порівнянь семантично не змінюється або не відбувається певних зрушень у її поняттєвому ядрі, схиляє до висновку, що в такій групі переважають конструкції зі словесно вираженою основою зіставлення, яка поєднує в собі елементи формального і поняттєвого плану, а також асоціативні ознаки. Розглянуті вище приклади переконують у тому, що за основу порівнянь може слугувати будь-яка ознака поняття, позначувана театральним терміном. Найчастіше це якість театральної реалії або поняття. Основа зіставлення визначається поза контекстом. Особливістю цієї групи порівнянь слугує те, що театральний термін, вживаючись у прямому значенні, реалізує в собі не весь об’єм понять, а тільки одну чи декілька семантичних ознак поняття. Навколо терміна утворюється асоціативне поле, що об’єднує уявлення й асоціації, які виникають у свідомості носіїв мови внаслідок сприйняття ними предметів і явищ театральної сфери. Тому номінативне значення театального терміна, поєднуючи в собі елементи змістовного і формального планів, можуть включати в свою семантичну структуру також і асоціативні ознаки. Інколи ці ознаки складають основу співвідношення, формують контекстуальні відтінки значення театального терміна з поняттєвими компонентами.

Друга група розглянутих нами мовних явищ об’єднує порівняння, в складі яких семантичний діапазон терміна змінюється, через що він потребує широкого контексту для розуміння суті співвідношення. Театральний термін в такій порівняльній конструкції перебуває на шляху від образно-переносного вживання до переносного значення, напр.: *Валерій говорив це так, ніби він головний персонаж на мотогонках* (О. Кипиленко); *Зоряно, тихо, просторно. Серед цієї природи Порфірова душа почуває себе на місці. Лежиш серед степу, вільний та незалежний, слухаєш, як шаленіють коники в траві, і цілу ніч не вщухатимуть, наче завзяті трав’яні оркестранти* (О. Гончар); *Гордій та Ганна жили вкупі, стрічались і розмовляли, навіть здебільшого як чоловік з жінкою жили, але все це було схоже на декорацію, що ховала за собою безладдя* (Б. Грінченко).

Порівняння, які належать до другої групи, – результат складної взаємодії елементів змістовного і формального понять театального терміна з елементами лексичного значення загальноновживаних слів, які входять до складу порівняльних конструкцій і доповнюють семантичний комплекс тропа. Такого типу порівняльні конструкції характеризуються тісним зв’язком із контекстом. Їх зіставлення може базуватися на загальному, повсякденному уявленні персонажів про спеціальне поняття, на елементах змістовного і формального понять і асоціативних ознаках. Як свідчать матеріали досліджень, порівняльні конструкції,

в яких семантичний об'єм театрального терміна змінений, простежуються досить часто, що засвідчує широкі можливості їхнього образного вживання.

Вживання театрального терміна в художньому порівнянні може бути двох типів – **термін виступає у функції означення або ж у функції означуваного**. Стилiстична функція термінів у цих випадках різна. В порівняннях першого типу театральне поняття характеризується через побутове, повсякденне; в такому випадку термін семантично змінюється – він набуває оказіонального відтінку значення, а семи, які визначають специфіку його значення як наукового поняття, затушовуються, зсуваються на другий план, як, наприклад, в таких порівняннях: *Справді, там трапляються щонайменше сторінки, а то й цілі ролі, немов живцем вихоплені з дійсності. Хіба вони не здавались вам такими?* (Л. Українка); *Хист видався мені тоді якимсь бездушним, розмальованим линючими фарбами ідолом, і я починала ненавидіти його, і нічого не було мені страшнішого над туєю ненависть, се була якась прірва, і я летіла в неї стрімголов...* (Л. Українка).

Порівняльні конструкції обох типів можна умовно позначити опозицією – X-Y, в якій об'єднані театральне поняття, виражене терміном X, і неспеціальне, побутове, виражене словом Y. В наведеному вище останньому контексті Y має емоційно знижену конотацію, яка впливає на термін X. Внаслідок цього забарвлення терміна X стає стилічно зниженим – за рахунок придбаного ним оказіонального відтінку.

У художньому жанрі іноді зустрічаються порівняння, які не реалізуються в тексті експліцитно. Основа таких порівнянь розкривається лише за умов встановлення асоціативних зв'язків між предметами, явищами, що зіставляються, напр.: *Може, ся моя **безумна дитина** і на сцену попаде сього року, тільки я не побачу її* (“Блакитної троянди”); *Жаль мені, що я не можу ще раз умити **свою дитину** перед тим, як пускати її на позорище, боюсь, що в ній виявиться багато промахів при репетиціях; Така **“перелітна птаха”**, якою я була і мусила бути по умовах нашої сцени, могла заробляти тільки **“перельотами”**; Щось я ніяк не можу тепер орієнтуватись у тих **“трупях”**, **“перельотах”**, хоч мій сусід Руденко і просвіщає мене щодо цього в самих широких розмірах, бо він завзятий український театрал* (Л. Українка). В поданих контекстах театральні терміни в складі порівняльних зворотів словесно не виражені і сприймаються асоціативно. Театральні терміни, які виступають в таких конструкціях у функції означуваного, відновлюються в свідомості читача асоціативно, внаслідок чого ми виділяємо такі порівняльні звороти: *п'єса, мов безумна дитина; перегляд вистави, наче позорище; актриса, мов перелітна птаха; гастролі, як перельоти*. Такі порівняння належать до типу X-Y, вони малопродуктивні в творах художнього і публіцистичного жанрів.

Досить поширені порівняння другого типу – **інверсійні порівняльні звороти**, в яких загальновідоме і звичайне зіставляється зі спеціальним, що умовно можна позначити опозицією Y-X, напр.: *Світанок, як завжди в тропіках, настав швидко, немов підіймалася **театральна завіса**, що відділяла день від ночі* (Новиков-Прибой); *Усе було, як в опереті: і **декорація** була, і гід у фетровім береті, мов **диригент** добра і зла* (Л. Дмитренко) та ін.

Іноді оказіональний зміст порівнянь виникає під впливом змін у структурі його компонентів, пор.: *У затоці Милосердя ми кинули якір. Вона надзвичайно гарна, як **декорація** до пекла. Тяжко собі уявити щось страшніше і жахливіше, куди ні звір, ні птах, ані жодна тварина не заходила. Ім'я цієї затоці – Милосердя* (Ю. Яновський). Ознака, яка характеризує означення *декорація*, переноситься на означуване *затока*, і, таким чином, вона отримує нову властивість. Якщо порівняння являє собою театральне поняття, то такий образ сприймається як виразно своєрідний, оригінальний.

Порівняння як засіб зображення дійсності виконує не тільки зображувальну функцію. Театральний термін, входячи до складу порівнянь, може набувати й емоційно-оцінної функції. Своєрідним стилістичним прийомом у художньому творі може слугувати розкриття різних сторін людської особистості за допомогою театральної лексики: *Захар ще раз відмітив про себе приємне враження, яке справляє з першого погляду цей молодий*

чоловік, хоч його вуса та адвокатська борідка здавалися йому ніби жартівливим **гримом**, хлопчачими пустощами (І.М.); Крутиться там (біля столу) ціла купа лакеїв та двораків – одні в ліберіях, другі так-таки в куртках з якогось полосатого біло-червоного ситцю, мов **комедіанти** (І. Франко); Спочатку в нього (розпорядника танців) була чудова зачіска. Чуб йому блищав по обидва боки проділу... Тепер він розтріпався, маніжка трохи висмикнулася, камізелька взялася брижаками, він літав по залі, як справжній **арлекін** (І. Микитенко). В наведених прикладах письменники у формі порівнянь другого типу (Y-X), у яких визначальним елементом виступає театральний термін, не тільки характеризують певні риси героя твору, але й виявляють своє ставлення до нього. Таким чином, подібна термінологіка широко використовується з метою позитивної чи негативної характеристики конкретного персонажа.

Театральна лексика активно входить і до складу розгорнутих порівнянь: **Князь Костянтин окинув світлицю здивованими очима. Єремія зорив очима на всі боки, неначе він оглядав якусь несподівану сцену на театральній виставі, де несподівано піднімались по закутках завіси і звідтіля виходили червоні тіні, неначе мари** (І. Нечуй-Левицький); **В неї на виду, на очах не щире клопотання, а якесь роблене...**, **неначе вона на сцені грає роль** (І. Нечуй-Левицький); **Слідчий скромно постукав олівцем, як режисер вдалої сцени** (Я. Качура). В наведених прикладах не тільки наявне загальне порівняння повсякденної дії з дією театральною: порівняння за таких умов конкретизується в різних вимірах – швидкості її протікання, якості ознак.

Особливий вид порівняння – порівняння шляхом заперечення – базується на антитезі співвідносних понять. У поняттях шляхом заперечення театральний термін виконує характеризуючу роль, уживається переносно в постпозиції відносно слова, яке ним доповнюється. Компоненти порівнянь не виключають один одного, хоча й мають різне семантичне навантаження. Ядром зіставлень слугують театральні терміни, тоді як характеризуючі слова позначені слабкою семантикою. В конструкціях такого типу відчувається гіперболізація ознак предметів, а також велика семантична віддаленість об'єктів зіставлення, напр.: **Життя – не фарбований ліс декорацій, А пралісу хащі, гімки й молоді** (Л. Первомайський); **Тільки, знаєте, се вже було не лицедійство, а лицемірство** (Л. Українка); **Жодне акторство, мамо, а щира правда. Я сам відвдячусь панні Обринській за те, що врятувала мені мою матір**" (О. Кобилянська). В тій частині наведених порівнянь, що являє собою форму заперечення, виділяються ознаки, які підкреслюють певну рису зображеного предмета. Ці ознаки асоціюються з конкретними театральними поняттями, оскільки до складу заперечення входить театральний термін. В такого типу порівняннях театральний термін змінює свій поняттєвий центр (найчастіше нейтралізується). В цих порівняннях театральний термін образно переосмислюється, контекстуальне значення максимально наближається до переносного. Такі порівняння виражені однотипними синтаксичними конструкціями.

Як звичайне і закономірне явище сприймаються театральні терміни в тих порівняльних конструкціях, у яких театральні реалії і поняття зіставляються з іншими театральними реаліями і поняттями, напр.: **Покірний тій силі, я веду роль, невміло, може, як дебютант, мучу себе і других і не можу спинитись** (М. Коцюбинський).

Таким чином, виступаючи в ролі смислових центрів і компонентів мовних порівняльних конструкцій у художніх творах, театральна лексика зазнає допоміжної естетизації, набуває значного стилістичного навантаження, чим оновлює і ускладнює семантичну структуру окремих театральних термінів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волинський П.К. Основи теорії літератури. – К.: Рад. шк., 1967.
2. Федоров А.И. Семантическая основа образных средств языка. – Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1969.
3. Ашурова Д.У. Лингвистическая природа художественного сравнения (на материале английского языка): Автореферат. – М., 1970.

ГІДРОНІМІЯ БАСЕЙНУ ПІВДЕННОГО БУГУ

У наш час і надалі залишається гостра потреба в ґрунтовному вивченні географічних об'єктів краю. Географічні найменування України – відбиток різних періодів багатой історії українського народу.

Походження значної частини топонімів зв'язане з природно-географічними умовами краю, різноманітність яких викликала появу багатьох народно-місцевих географічних термінів. Їм належить велика роль в утворенні географічних назв, вони становлять невід'ємну частину української терміносистеми.

До найпоширенішої і найдавнішої географічної термінології належать **гідроніми**. Вони містять цікавий матеріал для історії тієї чи іншої території, відображають характер місцевості в минулому. Мікрогідроніми Поділля, які походять від географічних номенклатурних слів, складають значну за обсягом групу. Географічні терміни, як відомо, перетворюються в географічні найменування повністю або ж виступають їхніми компонентами.

Характерна риса досліджуваних нами мікрогідронімів полягає в тому, що переважна більшість з них утворена лексико-семантичним способом, тобто шляхом перенесення в гідронімію того чи іншого апелятива географічної номенклатури. Лексична група на означення географічних понять складається переважно із слів слов'янського походження, хоча деякі географічні апелятиви запозичені з інших мов, зокрема з тюркських та молдавської. Мікрогідроніми, основу яких складають запозичені лексеми, простежуються, як правило, тільки в окремих районах досліджуваної території. Враховуючи те, що географічні терміни різняться між собою за характером семантики основи, мікрогідроніми, які походять від них, поділяються на певні групи. У цій статті розглядаються похідні від географічної і орографічної термінології.

Основою для частини мікрогідронімів виступають місцеві географічні терміни із семантикою *болото, трясовина*. Пор., болото *Солонець* (с. Джурич Шаргородського р-ну Вінницької обл.) і геогр. апелятив *солонець* “заболоченная низменность” [7: 250], “высыхающее озеро” [14: 206]. Мокра балка *Солониці* та сухе річище *Солониці* відомо в с. Синиця Богуславського р-ну Київської обл. [11: 520].

Болото *Трясовисько* (с. Конатківці Шаргородського р-ну Вінницької обл. і гідрографічний термін *трясовина* “топь, топкое место” (див.: Грінченко, IV, 292), “грузьке болото, де трясеться колишеться земля” (див.: Никончук, 50), “заболоченная низменность” (див.: Марусенко, 251).

Семантика гідрооснови відповідає значенню апелятива і в таких мікрогідронімах, як болото *Топило* (с. Крушинівка Бершадського р-ну, с. Джурич Шаргородського р-ну Вінницької обл.) і *топило* – топкое место на болоте й в лесу” [12: 169], “место, куда стекает весенняя вода и где она застаивается” [3: IV, 18], болото *Жижа* (с. Носиківка Шаргородського р-ну Вінницької обл.) і *жижа* – “жидкость, грязь, нечистоты”. У цьому ж відомо криниця *Жижа*, що знаходиться в урочищі Жижа.

Гідрооснотою назви болото *Мочарі* (с. Нетребівка Томашпільського р-ну Вінницької обл.), *Мочарки* (с. Гордіївка Тростянецького р-ну, село Плебанівка Шаргородського р-ну Вінницької обл.) є апелятив *мочар* із значенням “топь, низменное подпочвенной водой место” [3: 450], *мочарі* – болотиста місцевість з підґрунтовними водами [4: 258]. Назва ставок *Мочар* (сmt. Теплик Теплицького р-ну Вінницької обл.) є “утворенням другого порядку”, оскільки походить від найменування колишнього болота *Мочар*. Балка *Мочар* відома в Київській обл., потоки *Мочар* – у Львівській, Закарпатській областях [11: 376-377].

Гелонім *Багно* (с. Борисів Ізяславського р-ну Хмельницької обл.) є похідним від апелятива *багно* – “земля, розм'якшена водою, невелике місце із стоячою прогнилою водою і грязью, болото із ржавою водою” [10: 48, 49, 52], “мокрая заболоченная низина” [7: 214].

На території Поділля досить часто зустрічаються мікрогідроніми з лексемою *руда*: болото: *Руда* (с. Сальник), *Руди* (м. Калинівка), *Руда* (варіант – *Лісове*) (с. Лісова Лисіївка) (Калинівського р-ну, *Хрестова Руда* (хут. Боровський Шаргородського р-ну Вінницької обл.), *Заруддя* (с. Колибабинці Хмільницького р-ну Вінницької обл.); ставок *Руда* (с. Росоша Липовецького р-ну, с. Черепашинці, с. Писарівка Калинівського р-ну). Під *Рудою* (с. Чернявка Оратівського р-ну Вінницької обл.), – а також з лексемою *рудка*: болото *Рудка* (с. Наддністрянське Мур. Куриловецького р-ну, с. Плебанівка Шаргородського р-ну Вінницької обл.), долина *Рудка* (с. Колибабинці Хмільницького р-ну Вінницької обл.), озеро *Мала Рудка* і *Велика Рудка* (с. Семирічка Гайсинського р-ну Вінницької обл.), ставок *Рудка* (сmt. Браїлів Жмеринського р-ну, с. Сугаки Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.), копанка *Рудка* (с. Пиків Калинівського р-ну Вінницької обл.). Гідроніми, утворені від апелятивів “руда”, “рудка” мають здатність “виявляти різні семантичні ознаки гідрооснов” [1: 25]. Пор.: *руда* “болото з іржавою водою” [10: 52], “мокрая, заболоченная низина, места, заливаемые весенней водой; заросшее озеро” [14: 200]; “ржавое болото на берегу” [7: 248], “іржаве багно, болото” [4: 258]. Т. Масенко зазначає, що раніше на території сучасної Вінниччини апелятив *руда* вживався, очевидно, і в значенні “річка” або “болотяна річка” [7: 69]. Апелятив *рудка* може мати значення: 1) “колишне русло річки” (див.: Никончук, 44); 2) “мокрая, заболоченная низина на дугу; болото в лесу; пойма реки” (див.: Черепанова, 200), “мокрая заболоченная низменность”, “ржавое болото” [7: 248]. Мікрогідроніми *Рудка*, як широко розповсюджені на досліджуваній території, є похідними на апелятивному рівні по відношенню до *Руда*. Проте не всі із зазначених мікрогідронімів мають безпосередній зв'язок з географічними апелятивами. Так, болото *Руда* (с. Сальник) *Руди* (м. Калинівка), (с. Лісова Лисіївка; варіант – *Лісове*), ставок *Руда* (с. Черепашинці), копанка *Рудка* (с. Пиків), болото *Рудка* (с. Лемешівка Калинівського р-ну), на нашу думку, є відгідронімними утвореннями від *Руда* – балки: 1) ліва Сливоди ліва П.Бугу; с. Іванів Калинівського р-ну Вінницької обл.; 2) права Постолової права П.Бугу; населений пункт Нападівка, Радівка і Софіївка Калинівського р-ну Вінницької обл.; притока Сливоди; населений пункт Антонопіль і Шепіївка Калинівського р-ну Вінницької обл.; [11: 477-479]. На території України зустрічається значна кількість гідронімів з ідентичними або спорідненими назвами.

Місцеві географічні терміни з семантикою *рів*, *яр*, *заглибина*, *яма* і под. послужили для утворення ряду мікрогідронімів. Так, ставок *Сажавка* (с. Біла Ямпільського р-ну, с. Баланівка Бершадського р-ну, с. Вахнівка Липовецького р-ну, с. Даньківка Тульчинського р-ну, с. Дашів Іллінецького р-ну Вінницької обл.), ставок *Сажалка* (м. Хмільник Хмільницького р-ну Вінницької обл.), ставок *Сажавки* (с. Кушарівці Мур-Куриловець. р-ну, с. Баланівка Бершадського р-ну Вінницької обл.), копанка *Сажавка* с. Чернятинці Хмільницького р-ну Вінницької обл., пор. з *сажавка* “рыбный садок, бассейн для разведения рыбы, пруд” [3: IV, 95], *сажалка* “невелика заглибина, наповнена водою і гряззю” [10: 49], *Саджавка* – потік у м. Ямполі Вінницької обл. [11: 483].

Назва ставок *Котловани* (с. Іванів Калинівського р-ну) є похідною від апелятива *катлаван* – “глибока яма в річці; де закручує вода, невелика заглибина, наповнена водою і гряззю” [10: 49].

Гідрографічний термін *бакай* із значенням “глибока яма в річці, ставку; баюра, глибока баюра в балці, яма в болоті; провалля” (див.: Марусенко, 214) є твірною основою для мікрогідронімів *Бакаї* (болото, с. Кам'яногірка, с. Дашів Іллінецького р-ну Вінницької обл.), *Бакай* (озеро, поблизу сmt. Вороновиця), *Бакайка* (криниця, с. Михайлівка), *Старий Бакай* і *Новий Бакай* (ставки сmt. Вороновиця Тиврівського р-ну Вінницької обл.) *Бакай* (*Бакая*) – пересохла річка в околицях Шпикова Тульчинського р-ну Вінницької обл. (див.: Горбачук, ПУОК). Слід зазначити, що Д.Т. Масенко виявлено ще одне значення апелятива *бакай* на території Східного Поділля. В “Трудах Подольського єпархиального историко-статистического комитета” зафіксовано: “Приход (м. Саврані. – Л.М.) разбросан по песчаной низменности, усеянной во многих местах болотами, мочарами, или, по мес-

тному вираженню, “бакаями” [9: 9]. Гідроніми з лексемою *бакай* є характерними для території України [11: 30].

Болото *Балки* (с. Ягідне Мур. Куриловецького району Вінницької обл.), ставок *Балки* (с. Плисків Погребищенського р-ну Вінницької обл.) походять від апелятива *балка* – “невелика заглибина, наповнена водою і гряззю”, “колишне русло річки” [10: 44, 49]. Болото *Западне* (с. Боблів Немирівського р-ну Вінницької обл.), ставок *Западенька* (с. Шурівці, с. Касаново Гайсинського р-ну) семантично пов’язується з апелятивом *западина* – “заглиблене місце, яма” [4: 297].

Назва болото *Лонки* (с. Слобода-Мурафська Шаргородського р-ну Вінницької обл.) сягає апелятива *лонка* – “невелика заглибина, наповнена водою і гряззю” (див.: Никончук, 49), “низменность, поросшая травой” [7: 236]. Відомо також с. *Лонки* Волочиського р-ну Хмельницької обл.

Назва ставок *Ізвар* (варіант – *Ізвир*) (с. Яланець Томашпільського р-ну Вінницької обл.) має лексичний зв’язок з українським діалектним *Ізвор* – “джерело”. Пор., *ізвор* “глибокий овраг с водой”; *ізвори* “глибокие овраги, пропасти” [7: 230].

На Правобережній Україні поширені назви невеликих гідрооб’єктів, які походять від географічного апелятива *фоса*, який деякі вчені вважають запозиченням з латинської мови через польську” [5: 38]. На нашу думку, *фоса* є прямим запозиченням з молдавської мови.

У розмовній формі похідні від *фоса* вживаються як *хваса*. Так, назви болото *Фоси* (с. Лемешківка Калинівського р-ну Вінницької обл.), болото *Фоса* (*хваса*) (с. Вінож Мур. Куриловецького р-ну Вінницької обл.), ставок *Фоса* (с. Ворошилівка Тиврівського р-ну Вінницької обл.) семантичне співвідносяться з *фоса* – “ров, канава, яма” (див.: Грінченко, IV, 378), “ров, яма; ровик, прокопаний для стекания воды из озера” (див.: Марусенко, 233). *Фоса* – “витік водної артерії” (с. Залужне Літинського р-ну Вінницької обл.).

Нерідко в одному і тому ж географічному терміні, залежно від його територіального розповсюдження, спостерігається смислова відмінність. Пор., долина *Жолоб* (с. Снітків Мур. Куриловецького р-ну Вінницької обл.), *Жолубок* (варіант – *Жолобок*) (с. Слобода-Межирівська Жмеринського р-ну Вінницької обл.), криниця *Жолобок* (с. Подорожна Хмельницького р-ну, с. Лад. – Хутори Гайсинського р-ну Вінницької обл.). *Жолобок* (варіант – *Жолобкова*) (с. Слобода-Межирівська Жмеринського р-ну Вінницької обл.), *Жолуб* (с. Вітренка Мур.-Куриловецького р-ну Вінницької обл.), *Жолуби* (варіант – *Жолоби*) (с. Бушинка Тиврівського р-ну Вінницької обл.). *Перший Жолобок*, *Другий Жолобок* (с. Бахтин Мур.-Куриловецького р-ну Вінницької обл.), ставок *Жолубківський* (с. Піщанка Піщанського р-ну Вінницької обл.), *Жолобок* (с. Подорожна Хмельницького р-ну) і географічний термін *жолоб*, який може мати значення: “колишне русло річки” [10: 44]; “глубокая й узкая долина” [3: I, 490], “долина между двумя горами или взгорьями; долина потока; неизменность (в общем значении)” [7: 227]. *Жолоб* – болото, с. Нагоряни Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.; *Жолоб* – болото, с. Хоролин Шепетівського р-ну Хмельницької обл.; *Жолобок* – річка, притока Рову притока П. Бугу; Барського р-ну Вінницької обл. [11: 198].

Назви болото *Безодня* (с. Іванівка Він. р-ну, с. Сербанівка і Курилівці Хмельницького р-ну, с. Грижинці Тиврівського р-ну, с. Скоморошки, с. Животівка Оратівського р-ну Вінницької обл.), с. Мала Клітка Красилівського р-ну Хмельницької обл.), долина *Безодня* (с. Покутине Шаргородського р-ну, с. Бухни Погребищенського р-ну Вінницької обл.), ставок *Безодневий* (м. Меджибіж Хмельницької обл.; с. Хутори-Кривошійнецькі Хмельницького р-ну. Вінницької обл.), копанка *Безодня* (с. Віла Томашпільського р-ну; с. Чорнявка Оратівського р-ну Вінницької обл.) є похідними від *безодня* – “трясовина” [6: 30]; “течія на місці глибокої ями в річці, де крутиться вода” [10: 41]; “глубокая пропасть”; “глубокая яма”; “болото?” (на безодні-вікнина, таке там здорове джерело – с. Кобылевка Подольской губ. Брацлавского уезда, ИО РЯС, т. 19, кн. 4, 72)”, “крутой отвесный

берег”, “крутой склон горы”; “углубление почвы неопределенной формы; источник в поле; лужа” [7: 216].

Пор., м. Прірва (с. Лиса Гора Іллінецького р-ну Вінницької обл.) і *прірва* “место, где прорвана плотина” [3: IV, 455]. укр. *прірва* – “прорив реки”, “промоина”, “молодое русло” [8: 464], “грузьке болото, де трясеться, колишеться земля”, “течія на місці глибокої ями в річці, де крутиться вода” [10: 41, 50].

Ставок *Сага* (варіант – *Саго*) (с. Борівка Могилів Подільського р-ну Вінницької обл.) і географічний апелятив *сага*: 1. Углубление с природной водой, где водится рыба; 2. Песчаный берег речки; 3. Речной залив; 4. Морской залив; 5. Болото, трясина; 6. Болотистое место в плавнях, где растет камыш [7: 248], “мокра місцевість” [6; 179]. Лексема *сага* – тюркське запозичення [15: 3, 543]. Це слово зустрічається з обома можливими наголосами, однак для досліджуваної території характерне наголошення другого складу. Пор.: *Сага* – річка, л. Марківки л. Дністра; с. Велика Кісниця Ямпільського р-ну Вінницької обл. [11: 482].

Назва болота *Лиманя* (с. Радянське Крижопільського р-ну Вінницької обл.) походить від апелятива *лиман*, який може також виявляти різні значення: “широкое устье реки, морской залив” [15: II, 479], “большое и глубоководное озеро, незаросшее камышом” [3: II, 359] тощо. *Лиман* – “из греч. лимен “залив, бухта” заимствованного через турец. язык” (див.: Никонов, 235). На території Поділля гідроніми з лексемою “лиман” зустрічаються рідко.

Пор., назву ставків *Плеса*, (с. Чернявка Оратівського р-ну Вінницької обл.) з географічним апелятивом *плесо* – “озеро по течению реки, сильно расширенное место реки, чистое, незаросшее, с тихим течением” [3: III, 194], “частина водоймища, яка вдається в сушу; глухий непроточний рукав в річці”. [10: 308], “вільна від заростей, відносно глибока спокійна ділянка якої-небудь водойми” [4: 254].

Окремі мікрогідроніми походять від географічних апелятивів із семантикою “місце, де знаходяться або розгалужуються гідрооб’єкти”, “русло”, “рукав” і под. Пор., ставок *Виля* (с. Носівці Гайсинського р-ну, с. Малі Крушлинці Вінницького р-ну). *На Вилях* (с. В.Чернятин Калинівського р-ну Вінницької обл.); долина *Виля* (с. Орлівка Теплицького р-ну, с. Боблів Немирівського р-ну, с. Андрушівка Погребишенського р-ну, с. Слобода-Межирівська Жмеринського р-ну Вінницької обл.) і географічний апелятив *виля* – “місце, де розгалужується річка”; “місце, де сходяться дві річки” (див.: Никончук, 36, 40); 1) овраг, разветвленный на две части; 2) место слияния двух рек” [14: 45], “возвышенная местность, имеющая три конца, из которых один длиннее двух остальных [7: 221]. *Виля* – болото, с. Савинці Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл., річка, права Десни, ліва П.Бугу [11: 102].

Назва долина *Штани* сягає апелятива *штани* “місце, де розгалужується ріка”; “місце, де сходяться дві річки” [10: 37].

Пор. ставок *Стрілиця* (с. Гостинне, с. Л.-Мелешківська Вінницького р-ну Вінницької обл.) і *стрілиця* – “межиріччя, простір між основним руслом річки і її притокою (безпосередньо біля місця вливання)” (див.: Дзендзелівський, 256), “менша річка, що впадає в більшу” [10: 39].

Місцеві географічні терміни із значенням “вир” лягли в основу таких мікрогідронімів, як озеро *Вир* (с. Гончарівка Літинського р-ну Вінницької обл.), криниця *Ревуха* (с. Новоселиця Жмеринського р-ну Вінницької обл.) болото *Ревер* (с. Котюжани Мур. Куриловецького р-ну Вінницької обл.), ставок *Шум* (с. Котюжани Мур.-Куриловецького р-ну Вінницької обл.), ставок *Коло Шумів* (с. Біла Ямпільського р-ну Вінницької обл.). Семантика гідрооснови зазначених назв повністю співвідноситься з географічними апелятивами, пор., *вир* – “течія на місці глибокої ями в річці, де крутиться вода” [10: 41], “глубокое место в реке, озере”, “водоворот” [12: 212]; *рева*, *шум* – “течія на місці глибокої ями в річці, де крутиться вода” [10: 41].

Таким чином, серед місцевих географічних апелятивів, які відбилися в мікрогідронімії Поділля, мають місце власне гелонімічні і лімнімічні терміни. В окремих назвах місцеві географічні терміни співвідносні з орографічними об'єктами, які вказують на негативні елементи рельєфа.

Серед гідронімії басейну Ц. Бугу чітко виділяються тюркські назви, більшість з яких має архаїчний характер. Окремі гідронімічні номінації зазнали менших змін порівняно з архаїчним шаром тюркської гідронімії. Це тюркизми турецько-татарського і ногайсько-татарського походження. У Вінницькій області відомі такі гідроназви:

Батолук – ручай, який протікає в селі Четвертинівці Тростянецького району Вінницької області. Походить назва від тур. – “болотиста місцевість”. Назва відноситься до турецько-кримськотатарських.

Бакша – права притока Сільниці, права притока П. Бугу. Впадає поблизу міста Тульчина Вінницької області. В нижній течії Південного Бугу зустрічається *Бакшала* (права притока П. Бугу). Слово *бахча*, *бакча* “сад” відоме багатьом давньотюркським і сучасним тюркським мовам, проте форма *бакша* із значенням “город” існує лише в казахській і каракалпацькій мовах, які мають генетичні зв'язки з мовою нагайських татарів. Підтверджує цю думку назва нагайського поселення *Бокшали*.

Вазлуй – притока Бушинки (протікає біля с. Бабчинці Мог.-Подільського р-ну Вінницької обл.) та ліва Мурафи, ліва Дністра, с. Мервинці Мог.-Подільського р-ну Вінницької області).

Джаглуй (варіант – *Джаглійка* – *Джаглуйка*) ліва Дністра, протікає у с. Серебря Мог. Подільського р-ну Вінницької обл. Гідронімічні назви з фіналлю *луй* засвідчено й на інших територіях України (багато в басейнах Дунаю та Дністра).

Є різні погляди щодо цієї назви: Л.Т. Масенко допускає можливість, що назва є формою Р.в. від імені *Іцько*. У праці “Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках зауважується зв'язок з ім'ям *Іцько* як сумнівний, оскільки в джерелі гідронім зафіксовано у прикметниковій формі.

“... по течению небольшой реченки Ицкой” Пор. караїм. *іцкі* “напій”, полов. *іц* “пти”.

Кодинка – мокра балка у с. Гопчиця Погребищенського р-ну Вінницької обл. Імовірно, що гідрооснова цієї назви сягає тур. “жінка”. З цією думкою погоджується О.М. Трубаčov.

Пор. річка Коденка (притока Дніпра, с. Старий Солотвин Бердичівського р-ну, с. Кодня Житомирського р-ну і обл. (див.: СГУ, 259).

Гнилий Ташлик – ліва П. Бугу. Протікає в Бершадському р-ні Вінницької обл. Ця назва характерна для басейну *Синюхи* і *Синиці*. Гідронім *Ташлик* має прозоре значення “камінний”.

Шарапан – річка в с. Цибулівці Тростянецького р-ну Вінницької обл. У Крижопільському р-ні існує ойконім *Шарапанівка*. Названий гідронім виник, очевидно, в турецькому або нагайсько-татарському середовищі. Пор. тур. крим. - татар., каракалпатське, казах. *шарап* “вино”, “напій”. О.Н. Трубаčov утворення на *-ан*, *-ань* вважає характерним для гідронімії тюркського походження [13: 207].

Яланка – басейн Дністра, права Марківки. Протікає в с. Качківка Ямпільського р-ну Вінницької обл. У нижній течії П. Бугу протікає *Гнилий Яланець*. Ялан – “пласка, рівна місцевість”.

У кількісному відношенні тюркизми в гідронімії басейну досить рівномірно розподіляються по всій його території, від верхів'їв Південного Бугу до гирла. Але якщо у Верхньому Надбужжі, включаючи басейн Синюхи, тюркські назви носять невеликі за розміром гідрооб'єкти, то в нижній частині басейну не лише деякі дрібні річки і балки, а й великі річки мають назви тюркського походження.

Процес виникнення і формування тюркської за походженням гідронімії Середньої і Південної України, куди повністю входить басейн Південного Бугу, відбувався в широких хронологічних рамках IV-XVIII ст. Аналіз саме таких географічних об'єктів дозволяє з'я-

сувати деякі важливі реалії з далекого минулого, скласти вмотивоване уявлення про деякі контакти і міграції народів, про особливості українського етногенезу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбачук В.Т. Гідронімія Вінниччини. – ПУОК. – К.: Наук. думка, 1974. – Вип. 10.
2. Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. – К.: Наук. думка, 1981.
3. Грінченко Б.Д. Словарь Української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958-1959. – Т. 1-4
4. Дзендзелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови. – 2-е вид. – К.: Наук. думка, 1987.
5. Железняк І.М. Рось і етнолінгвістичні процеси Верхнього Подніпров'я. – К.: Наукова думка, 1989.
6. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – Н.: Наукова думка, 1974.
7. Марусенко Т.А. Матеріали к словарю украинских геогр. апеллятивов (название рельефов)// Полесье: Лінгвістика. Археологія. Топоніміка. – М.: Наука, 1968.
8. Мурзаев З.М. Очерки топонимики. – М.: Мысль, 1974.
9. Масенко Л.Т. Гідронімія Східного Поділля. – К.: Наук. думка, 1975.
10. Никончук М.В. Матеріали до лінгвістичного атласу української мови: Правобережне Полісся. – К.: Наук. думка, 1979.
11. Словник гідронімів України. – К.: Наук. думка, 1979.
12. Толстой Н.И. Славянская географическая терминология. – М.: Наука, 1969.
13. Трубачов О.Н. Названия рек Правобережной Украины: Словообразование Этимология. Этническая интерпретация. – М.: Наука, 1968.
14. Черепанова Е.А. Словарь географ. терминов Черниговско-Сумского Полесья // ПУОК. – 1976. – Вип. 14.
15. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т.1. – 1964; Т.2. – 1967; Т.3. – 1971; Т.4. – 1973.

Г.І. Козловська

ВІДАД'ЕКТИВНІ УТВОРЕННЯ В МІКРОТОПОНІМІЇ ВІННИЧЧИНИ

Одне з важливих завдань сучасної топонімії – це, без сумніву, комплексний опис географічних назв. Словотворчому аспекту в працях з топоніміки належить чільне місце. Представниками структурного напрямку в топонімічних дослідженнях виступають С. Роспонт, К. Цілуйко, О. Трубачов, О. Суперанська, В. Никонов, Ю. Карпенко та ін.

“Словотворчу структуру кожного топоніма необхідно розглядати в системі географічних назв певної, історично, географічно і мовно визначеної території, що відповідає специфіці топонімії, як чітко локалізованої групи лексики” [1: 32].

Продуктивність кожного із словотворчих типів визначається тим, що той чи інший формант або словотворча модель топоніма на певному етапі стає найбільш продуктивним засобом творення топонімів даної місцевості. Оскільки в наш час топоніми майже не утворюються, можливі лиш видозміни мікротопонімів, то розглядати продуктивність певних топонімічних типів можна лише як більшу або меншу повторюваність певних словотворчих засобів або топонімічних типів [1: 36].

У сучасному словотворі мікротопонімів Вінниччини використовуються як граматичний, так і семантичний способи. Граматична топонімізація представлена в основному афіксацією. Під афіксацією розуміється процес творення мікротопонімів від апеллятивів або інших власних назв чи їх основ додаванням службових словотворчих морфем. Афіксація формально поєднує в собі суфіксацію, префіксацію, а також об'єднання цих способів. Крім службових словотворчих морфем, у топоніміці, як і в ономастиці, значну роль відіграє флективна деривація, яка “виявляється настільки суттєвою, що може бути прирівняною до суфіксації” [2: 10]. Кожна із службових морфем (префікс, суфікс, флексія) може використовуватись при словотворенні мікротопонімів як самостійно, так і в комбінації з іншими афіксами.

Найбільш активним способом творення досліджуваних нами мікротопонімів є суфіксація. Адже суфікси “видозмінюють, конкретизують, індивідуалізують значення слова; суфікси служать і засобом виділення слів одного значення з числа категорій лексики іншого значення” [4: 85]. Більшість структурних типів має свій більш-менш чітко окреслений ареал і не позначений особливою архаїчністю.

У мікротопонімії Вінниччини виразно виділяються дві великі словотвірні групи іменникового та прикметникового словотвору.

Дослідники-топонімісти, такі, зокрема, як Я. Розвадовський, Ф. Безлай, А. Доза, К. Цілуйко, П. Черних, В. Топоров, О. Трубачов та ін., відзначали зростання кількості прикметникових утворень у топонімії. Таке переважання прикметникових форм може служити своєрідним показником віку гідронімів. Ад'єктивні форми молодші від іменникових. Однак наявні також топоніми-прикметники досить давнього походження, а іменники з новіших часів.

Більшість ад'єктивних мікротопонімів досліджуваного регіону утворена за допомогою суфікса *-ськ-*. Цей суфікс *-ськ-* (давній *-ьск-*) наявний як у слов'янській, так і в балтійських і германських мовах. А. Мейє вважає, що слов'яни запозичили його з давньо-верхньонімецької мови разом з відтопонімічними утвореннями. Вважається також, що цей суфікс виник на основі суфікса *-ко-* при іменах з основами на *-s-*. Більша частина топонімічних назв на *-ськ-* – це спеціальні топонімічні утворення. Суфікс цей надає назві відтінку відносності того явища, предмета, корінь слова якого ліг в основу новотвору.

Серед мікротопонімічних номінацій досліджуваного регіону переважають посесивні ад'єктивні назви, більшість номінацій яких має присвійно-відносний характер і позбавлений значення індивідуальної належності. Серед таких мікротопонімів наявні назви, що походять від прізвищ, прізвиськ, імен. Їх можна розподілити на такі типи:

1) Номінації, що утворились від прізвища, прізвиська, імені шляхом приєднання суфіксів до основи: кут. *Зеленський* (с. Воронівка Хмільницького р-ну), ліс *Степанський* (с. Копіївка, Іллінецького р-ну), кут. *Замайський* (м. Шаргород), кут. *Приймацький* (сmt. Шаргород), ліс *Сабанського* (с. Крушенівка Хмільницького р-ну), кар'єр *Лобанського* (с. Яблунівця Оратівського н-ну), поле *Жовнівське* (с. Білий Рукав Хмільницького р-ну), кут. *Бабійський* (с. Козлівка Шаргородського р-ну), парк *Пушкінський* (м. Козятин, с. Вишенька Хмільницького р-ну), кут. *Пославський* (с. Плебанівка Шаргородського р-ну).

2) Номінації, що утворились поступово: спочатку приєднався присвійний суфікс *-ів-, -ев-, -єв-*, а потім, коли ці об'єкти вже належали певній особі, до відповідних назв приєднався суфікс *-ськ-* з відносним, абстрагуючим значенням:

а) із суфіксом *-івськ-*: куток *Даньківський* (с. Стадниця Вінницького р-ну), лісосмуга *Михайлівська* (с. Яблунівця Оратівського р-ну), ліс *Петрівський* (сmt. Копайгород Барського р-ну), ліс *Горобцівський* (с. Копіївка Іллінецького р-ну), ліс *Андрушівський* (с. Білий Рукав Хмільницького р-ну), берег *Ладубівський* (с. Кароліна Немирівського р-ну), куток *Віцентівський* (с. Росоша Липовецького р-ну), межа *Чупринівська* (сmt. Турбів, Липовецького р-ну);

б) із суфіксом *-евськ-* (*-євськ-*): ліс *Сташевського* (с. Крушенівка Хмільницького р-ну), дор. *Мурзувського* (с. Слобідка Хмільницького р-ну), куток *Залевського* (с. Писарівка Калинівського р-ну).

Значно більше ад'єктивних мікротопонімів, за значенням релятивних. Вони утворились від топонімів і вказують на відношення до певного об'єкта. Суфікс *-ськ-* надає назві відтінку відносності залежно від того явища, предмета, корінь якого ліг в основу новотвору. Мікротопоніми, що походять від назв населених пунктів, кутків, урочищ, вулиць, ярів, класифікуються за топонімічними основами, які можна поділити на такі типи:

1) від основ на *-ів-, -ов-*: яр *Митківський* с. Митків (Гайсинського р-ну), ліс *Обухівський* – від с. Обухів (Мур-Куриловецького р-ну), поле *Козачівське* – від кутка Козачівка (сmt. Браїлів Жмеринського р-ну), поле *Ціпилівське* – від кутка Ціпилівка (с. Щаслива Липовецького р-ну), яр *Чайківський* – від кутка Чайківка (с. Зозівка Липовецького р-ну), поле *Маслівське* – від кутка Маслівка (с. Боблів Немирівського р-ну);

2) від основ на *-івка (-ївка), -євка (-євка)*: ліс *Писарівський*, кар'єр *Писарівський* – від с. Писарівка (Калинівського р-ну), ліс *Козлівський* – від с. Козлівка (Шаргородського р-ну), поле *Хрінівське* – від с. Хрінівка (Іллінецького р-ну), урочище *Липівське* – від с. Липівка (Томашпільського р-ну), урочище *Горбанівське* – від кутка Горбанівка (с. Щаслива Липовецького р-ну);

3) від основ на *-ин, -ан*: ліс *Лип'ятинський* – від с. Лип'ятин (Хмільницького р-ну), ліс *Чернятинський* – від с. Чернятин (Жмеринського р-ну), ліс *Чернятинська дача* – від Чернятин (Жмеринського р-ну), поле *Бондуранське* – від с. Бондурі, поле *Івчанське* – від с. Івча (Літинського р-ну);

4) від основ на приголосний та *й*: кар'єр *Гніваньський*, ліс *Гніваньський* – від смт. Гнівань (Тиврівського р-ну), поле *Козятинське*, дорога *Козятинська*, ліс *Козятинський* – від м. Козятин, яр *Коломинський* – від кутка Коломин (с. Лозова, Хмільницького р-ну);

5) від назв у формі *Pluralia tantum* з різними основами: ліс *Потоцький*, поле *Потоцьке* – від с. Потоки (Жмеринського р-ну), ліс *Мазурівський* – від кутка Мазурівці (Чернівецького р-ну). Такі утворення зустрічаються рідко.

Як відантропонімічні так і відтопонімічні утворення складають велику групу відономасличних утворень.

Другу групу ад'єктивних мікротопонімів з суфіксом *-ськ-* складають апелятиви. Зберігаючи початкове значення приналежності, вони повністю десемантизувались, мають опосередкований зв'язок з топонімічним об'єктом, проте зустрічаються назви з опосередкованим зв'язком. Відапелятивні назви відбивають матеріальну, духовну культуру людей, характеризують навколишню місцевість, топографічні особливості, наявність тих чи інших споруд, рослинності.

Чимало відапелятивних назв можна вважати топонімічним типом з присвійно-відносним значенням суфіксів *-івськ-, евськ- (-євськ-)* та релятивним типом з *-инськ-, -анськ-* від основ на приголосний: куток *Дворський* (сmt. Вороновиця), глинище *Заводське* (с. Шершні Тиврівського р-ну), поле *Заводське* (там же), яр *Фермлянський* (с. Росоша Липовецького р-ну), садок *Фермерський* (м. Козятин), куток *Заводяньський* (с. Великий Митник Хмільницького р-ну), долина *Магазинська* (сmt. Копайгород Барського р-ну), куток *Рудівський* (с. Боблів Немирівського р-ну), куток *Решетівський* (с. Боблів Немирівського р-ну), яр *Пеньківський* (с. Росоша Липовецького р-ну), куток *Козацький*, ліс *Бурлацький* (с. Копіївка Іллінецького р-ну), ліс *Монастирський* (м. Бар), куток *Комбайнерський* (с. Осичка Хмільницького р-ну), *Єврейське поле* (Шаргородського р-ну), сад *Панський* (с. Стодальці Жмеринського р-ну, с. Вівсяники Козятинського р-ну, с. Бондурівка Немирівського р-ну), сад *Попівський* (с. Білий Рукав Хмільницького р-ну, с. Копіївка Іллінецького р-ну).

Друге місце за поширенням ад'єктивних мікротопонімів належить номінаціям з суфіксом *-ів-, -ов-, -ев-, -ин-*. Ці суфікси розвинулись з первісних прикметникових форм, утворених від іменників *-й-* основи внаслідок чергування звуків і перерозкладу основ.

Присвійна функція цих суфіксів ширше використовувалась для творення географічних назв. Цю думку підтримують вчені-топонімісти Ф. Міклошович та С. Роспонд. Афікси *-ів- (-ов-, -ев-), -ин-* пройшли специфічний процес топонімізації – “викристалізовується тип місцевих назв на *-ов-, -ин-*, а разом з тим нова семантична функція цих суфіксів – функція топонімічних формантів” [3: 19]. Первісно (генетично) ці афікси вказували на належність топонімічних об'єктів певній особі (колишньому власнику чи засновникові), а з часом сталося переосмислення первинного значення мікротопоніма, повна чи часткова втрата ним внутрішньої форми.

Можна виділити кілька типів утворень посесивних та відносних топонімічних назв із суфіксами *-ів- (-ов-, -ев-), -ин-*: відантропонімічні та відапелятивні. Найчисленнішу групу складають посесивні за походженням мікротопоніми, що утворилися від прізвищ, прізвицьк, імен:

1) за допомогою суфіксів *-ів-* та *-ин-* до основ: куток *Гонтів* (с. Стадниця Вінницького р-ну), куток *Файборова* (с. Думенки Хмільницького р-ну), яр, ліс *Мазурів* (с. Ганнопіль Тульчинського р-ну), поле *Білова* (с. Росоша Липовецького р-ну), садок *Мельників* (с. Боблів Немирівського р-ну), поле *Варварине* (с. Лукашівка Літинського р-ну), яр *Альошин* (с. Вишенька Хмільницького р-ну), поле *Парашине* (с. Джуриці Немирівського р-ну);

2) із суфіксом *-ук- (-юк-)*: поле *Мирищуків* (с. Ясенки Липовецького р-ну), ліс *Павлюковий* (сmt. Копайгород Барського р-ну), урочище *Бондарукове* (с. Стадниця Вінницького р-ну), ліс *Петруків* (с. Кошлани Оратівського р-ну);

3) із суфіксом *-енко*: яр *Морозенків*, урочище *Яценків*, ліс *Клименків* (с. Яблуновиця Оратівського р-ну), яр *Мурзенків* (с. Кошлани Оратівського р-ну), яр *Шуменків* (с. Росоша Липовецького р-ну), садок *Григоренків* (с. Яблуновиця Оратівського р-ну);

4) із суфіксом *-ак-* (*-ов-*, *-ів-*): ліс *Гусаків* (с. Дубова Жмеринського р-ну), долина *Прусакова* (с. Хутори Кривошінецькі Хмільницького р-ну), поле *Грбчакове* (с. Осична Хмільницького р-ну), поле *Лісакове* (с. Щітки Вінницького р-ну);

5) з допомогою інших суфіксів: ліс *Калеників* (с. Горбані Липовецького р-ну), хутір *Яковлів*, хутір *Яремків* (с. Кустівці Хмільницького р-ну), куток *Павликів* (с. Стадниця Вінницького р-ну), садок *Гульків* (с. Яблуновиця Оратівського р-ну), куток *Гудзків* (с. Юрківці Немирівського р-ну), куток *Даньків* (с. Стадниця Вінницького р-ну), дорога *Попічкова* (с. Хоменки Шаргородського р-ну), поле *Дудчине* (с. Дашів Іллінецького р-ну), садок *Натальчин* (с. Лука-Мелешківська Вінницького р-ну).

Серед досліджуваних мікротопонімів із суфіксами *-ів-*, *-ов-*, *-ев-*, *-ин-*, *-ін-* значна кількість утворилось від апелятивних назв, які відбивають соціальну характеристику людей, рід занять, приналежність міфічній істоті тощо: поле *Попове* (с. Вернигородок, с. Плебанівка Шаргородського р-ну, с. Райки Калинівського р-ну), яр *Дідів* (с.мт. Копайгород Барського р-ну), яр *Попів* (с. Іванівка Вінницького р-ну, с. Білопілля Козятинського р-ну), долина *Дякова* (с. Осична Хмільницького р-ну), яр *Чортів* (с. Білий Рукав Хмільницького р-ну), ліс *Юдів* (с. Юрківці Немирівського р-ну), яр *Русалчин* (с. Росоша Липовецького р-ну).

Відомі також прикметникові утворення з відносним значенням, які вживаються як мікротопоніми. Їхні твірні основи характеризуються значною одноманітністю семантики: більшість із них належать до "рослинного" семантичного ряду або становлять географічні номенклатурні назви. Маючи відповідники серед загальноновживаних та частково консервуючи їх дотопонімічну семантику, топоніми з суфіксом *-ов-*, як зазначає Т.Г. Поляруш, послідовно зберігають ад'єктивну словозміну [3: 82]. Походження назв деяких мікротопонімів важко встановити, але можна припустити, що походять вони і від назв рослин, і від прізвиськ або прізвиськ: вулиця *Вишнева* (с. Яблуновиця Оратівського р-ну), лісосмуга *Березова* (с. Яблуновиця Оратівського р-ну, с. Боблів Немирівського р-ну), кар'єр *Грабовий* (с. Вернигородок Жмеринського р-ну), долина *Кущова* (с. Гавришівка Вінницького р-ну), вул. *Кленова*, садок *Горіховий* (с.мт. Турбів Липовецького р-ну), яр *Ялиновий* (с. Н.Прилука Липовецького р-ну).

Уся мікротопонімія на *-ів-/ов-* утворюється від назв чоловічого роду. Випадки додавання суфікса до основи жіночого роду дуже рідкісні, епізодичні. Натомість утворення з суфіксом *-ів-* (*-ов-*) дуже продуктивні, причому продуктивність їх усе більше зростає.

Суфікси *-н-* та його ускладнені варіанти об'єднують значну групу мікротопонімів. Це дозволяє виділити їх у самостійний тип утворень. У сучасній апелятивній лексиці суфікс *-н-* належить до найпродуктивніших. В.А. Никонов вважає його основним загальнослов'янським ад'єктивним формантом, однією з характерних ознак слов'яномовства. Прикметниковий суфікс *-ьн-(-н)* виділився із первісного слов'янського афікса *-но-* внаслідок перерозподілу основи в утвореннях похідних від іменників *-ї-*основ. Уже в спільнослов'янську добу суфікс *-ьн-* стає продуктивним засобом творення прикметників від іменників усіх давніх основ. Суфікс *-ьн-*, також послужив вихідною основою для утворення на його базі цілої низки похідних суфіксів. Деякі із складних суфіксів, що утворилися на базі суфікса *-ьн-*, склались пізніше вже у спільнослов'янський період, і згодом почали використовуватися в усіх східнослов'янських мовах, отже й в українській. Суфікси з елементом *-н-* можуть виступати також у топонімічних класах. За своїм загальним значенням назви із суфіксом *-н-* становлять відносні прикметники, що характеризують об'єкт за його природними особливостями, місцем розташування у відношенні до іншого об'єкта тощо. Суфікс *-н-* позначений здатністю безпосередньо приєднуватись до твірних основ. Найчастіше суфікси з елементом *-н-* зустрічаються в назвах населених пунктів: с. *Бджільна* (Теплицького р-ну), с. *Бережне* (Гайсинського р-ну), с. *Виноградне* (Мур.Куриловецького р-ну), с. *Вілне* (Мог.-Подільсько-

го р-ну), с. *Дорожне* (Вінницького р-ну), с. *Черемошне* (Тиврівського р-ну). Виділяється група прикметникових утворень із суфіксами *-н-*, *-ен-*, які за значенням вказують на розташування топонімічного об'єкта: ліс *Горішний* (с. Чернявка Оратівського р-ну), ліс *Центральний* (с. Степанівка Вінницького р-ну), ставок *Верхній* (с. Куна Гайсинського р-ну).

Іншу групу становлять мікротопоніми, які утворились від іменників-апелятивів для вираження певної ознаки об'єкта. Це найчастіше:

а) назви, пов'язані з топографічними особливостями місцевості: яр *Кам'яний* (с. Нараївка Гайсинського р-ну), урочище *Кар'єрне* (с. Вишеольчедаїв Мур.-Куриловецького р-ну);

б) назви тих різноманітних об'єктів, біля яких вони розташовані: яр *Цегельний* (с. Іванівка Вінницького р-ну, с. Митків Гайсинського р-ну), кут. *Гуральня* (сmt. Браїлів Жмеринського р-ну), поле *Тракторне* (с. Дзигівка Липовецького р-ну);

в) назви, які пов'язані з іншими ознаками топооб'єкта: ставок *Рибний* (с. Білий Рукав Хмільницького р-ну), поле *Заповітне* (с. Теофілівка Бершадського р-ну), яр *Долинаний* (с. Олександрівка Жмеринського р-ну) і под.

Поширеними також мікротопоніми-іменники, утворені семантичним шляхом. Це назви з суфіксом *-ин(а)*: куток *Дубина* (с. Вівсяники Козятинського р-ну, с. Пологи Теплицького р-ну), яр *Лозина* (с. Клембівка Ямпільського р-ну) тощо.

Отже, більшість назв мікротопонімів становить виразний слов'янський топонімічний тип. Основним засобом мікротопонімічного словотвору слугує афіксація з переважанням суфіксації. Прикметникові форми мають свій більш-менш чітко окреслений ареал. Серед суфіксальних утворень переважають афікси *-ськ-*, *-ов-*, *-ев-*, *-ин-*. Основна маса топонімічних назв із цими суфіксами – це спеціальні топонімічні утворення. Афікси надають назві відтінку відносності, залежності від того явища чи предмета, корінь слова якого ліг в основу новотвору. Найчастіше в таких утвореннях простежується співвідносність їх із назвами відповідних населених пунктів або назвами їх кутків. Таким чином, найбільша продуктивність припадає на морфологічний спосіб творення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Корепанова А.П. Словотворчі типи гідронімів басейну нижньої Десни. – К.: Наукова думка, 1968.
2. Подольская Н.В. Типовые восточнославянские топоосновы (Словообразовательный анализ). – М.: Наука, 1983.
3. Поляруш Т.Г. Порівняльне дослідження словотвору гідронімії, мікротопонімії та ойконімії/ На матеріалі топонімії північно-східного Лівобережжя України: Дис. ...канд. філол. наук. – К., 1971.
4. Цілуйко К.К. Топонімія Покровського району Дніпропетровської області// Мовознавство. – К., 1957. – Т. XIV.

В.Я. Теклюк

УКРАЇНСЬКА ФРАЗЕОЛОГІЯ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

Фразеологія – це постійно живий, оновлюваний, виразно емоційний компонент кожної мови, отже й української.

Фразеологія – це сукупність більш чи менш усталених, семантично нерозчленованих чи відносно членованих словосполучень. У широкому розумінні фразеологія – “це не змінний за формою компонент мовної творчості, що включає в себе різні ідіоматичні звороти, каламбури, “фразеологічні зрощення” і “фразеологічні єдності” (за В.В. Виноградовим). Це висловлювання видатних осіб, вислови переважно літературного характеру” [1: 59].

Фразеологізми – це невичерпні мовні джерела, які живлять мовлення будь-якої стилізованої зорієнтованості. Фразеологізми наповнюють мовлення “глибинною свіжістю, надають йому художнього звучання, лексичної й синтаксичної витонченості, довершеності. Вони фіксують найтонші відтінки думок, почуттів, найрізноманітніші якості мовлення людей, надають йому виразності, національного колориту” [2: 60].

Також і в останні роки фразеологія розвивалась досить активно. У вітчизняному та зарубіжному мовознавстві з'явилась низка ґрунтовних досліджень, у яких, зокрема,

висвітлюються суттєві питання класифікації фразеологізмів, їхньої структури, семантики, стилістики, перспективи розвитку фразеологічних одиниць у деяких мовах.

Досліджуючи проблематику становлення та розвитку фразеології, важливо по можливості чіткіше виділити коло тих мовних одиниць, які об'єднані поняттям *фразеологія*, бо, як свідчать дослідження, в сучасних розвинених мовах посилюється процес видозмінювання семантичної та структурно-семантичної організації різних розрядів сполучень, об'єднаних загальним терміном "сталі словесні комплекси" [3: 35]. У системі цих комплексів доцільно виділити центральний шар – *фразеологічну одиницю* з певним або частковим переосмисленням значення компонентів, співвідносних із словом або з реченням.

У лінгвістиці використовуються різні терміни, що ними позначаються процеси виникнення і дальшого розвитку фразеологічних одиниць: *фразеологізація, первинна і вторинна фразеологізація, вторинні семантичні процеси, фразотворення*. Останній термін – *фразотворення* – якнайповніше відбиває суть проблеми вивчення закономірностей утворення й розвитку фразеологічних одиниць. У зв'язку з цим пропонуються такі термінологічні позначення, такі родо-видові поняття: *фразотворення*, як родове поняття; *первинний фразотворчий процес*, тобто процес виникнення фразеологічних одиниць, та *вторинний фразотворчий процес*, тобто структурно-семантичний розвиток цих одиниць у процесі їхнього функціонування в мовленні, – видові поняття.

Досліджуючи етимологію фразеологічних одиниць, слід враховувати як мовні шляхи їх виникнення, так і ті суспільні фактори, що впливають на утворення будь-яких мовних одиниць. Ці процеси тісно пов'язані між собою.

У теорії фразеології продовжується поглиблене вивчення процесів виникнення фразеологічних одиниць, їх вплив на внутрішньомовні зміни в мовній системі. Розрізняються такі шляхи первинного фразотворення: семантичні, структурно-семантичні, структурні (граматичні), а також процеси утворення фразеологізмів на основі іншомовного матеріалу.

Уже досить повно визначено й схарактеризовано різні способи утворення фразеологічних одиниць. Спільним для них у цій сфері є те, що первісне вільне сполучення слів стає якісно новим сталим утворенням. Наприклад, ідіома виникає внаслідок семантичного зміщення. Метафоричне перенесення (тропеїчність) – один з поширених і опосередкованих способів відтворення специфічних явищ реальної дійсності, позначуваних фразеологізмами.

Велика кількість фразеологізмів сформувалась унаслідок семантичного переосмислення словосполучень, Цей процес супроводжувався різними структурними видозмінами:

А) видозміною початкової матеріальної форми. При цьому за матеріал творення фразеологізмів слугували окремі лексеми. Фразеологічне переосмислення полягає в тому, що окремі слова, вступаючи у фразеологічні зв'язки, втрачають своє первісне значення, набувають нової семантики. Різні зміни окремих компонентів зумовлюють появу семантично нових фразеологічних зворотів: *нечиста сила, лиха сила* (без вживання слів "біс", "сатана").

Б) хибним осмисленням слова в зв'язку з асоціацією, яку воно викликає ("явища народної етимології"). Сполучення з хибним осмисленням слів унаслідок їхнього тривалого використання набуває сталості і вживається в переносному значенні. Аналогічно виникають фразеологічні одиниці, в яких значення окремих слів, запозичених з інших мов, незрозуміле для носіїв української мови. Однією з причин виникнення таких зворотів під впливом явищ народної етимології може слугувати певна територіальна роздрібненість мовців: *заспівати лазаря, антимонії розводити, ахінею гонити*.

В) лексичне зміщення слів, які належать до різних частин мови. Цей процес досить чітко заявляє про себе внаслідок змішування іменникового роду як граматичної категорії, субстантивації, адвербіалізації: *лебедина пісня, без задніх ніг, бігцем, бік у бік, більш-менш*.

Г) семантичне зміщення слів за наявності архаїзмів або історизмів у вільних сполученнях слів. В окремих таких фразеологічних одиницях простежуються маловживані або незрозумілі слова з погляду їх сприймання в сучасній українській мові. Вживання ар-

хайзмів або історизмів у фразеологізмах пояснюється незалежністю загального значення цих зворотів від значень компонентів у сучасній українській мові. Отже, загальне значення, набуте в процесі свого розвитку, абстрагується від конкретних значень складових елементів, що стають морфологічними формами одного семантико-синтаксичного цілого: *на свій манір, на свій штаб, наче аршин проковтнув*.

Розглядаючи шляхи й способи виникнення фразеологічної одиниці, В.В. Виноградов підкреслював, що вона “часто утворюється не стільки образним значенням словесного ряду, скільки синтаксичною спеціалізацією фрази, вживанням її в суворо фіксованій граматичній формі” [4: 357], наприклад: рос. – *ноль внимания*, укр. – *ніякої уваги*. Отже, причиною фразеологізації таких зворотів виступає не переносно-образне перетворення, а характер синтаксичного функціонування при закріпленій морфологічній формі. Таким чином, предикативні фразеологічні одиниці походять з вільних сполучень слів, які активно вживаються у функції присудка. Першопричиною їх утворення виступає синтаксичний фактор, щодо якого семантичний момент уявляється залежним і вторинним. Така синтаксична спеціалізація вільного сполучення слів слугує поштовхом до його фразеологізації.

Часто сполучення слів перетворюються у фразеологізми внаслідок спеціалізації експресивного значення, яке може легко нейтралізувати кілька предметних значень слова, фрази. Експресивний зворот, відриваючись від первісного контексту, стає фразеологічним, наприклад: *хай йому грець!, будь ти неладен!*

Кілька зауважень про запозичення фразеологізмів з інших мов. Фразеологізми запозичаються з інших мов переважно способом калькування. Фразеологізми-кальки – це словосполучення, які, ґрунтуючись на структурі іншої моделі, відтворюють її тими ж самими або близькими засобами рідної мови: *На ловця і звір біжить* (за зразком рос.), *на те і шука в морі, щоб карась не дрімав, алчущі і жаждущі, кадити фіміам*. Ступінь точності відтворення моделі залежить від структури обох мов. Бо калькування – це процес, у якому враховуються особливості рідної мови та мови, з якої відбуваються запозичення. Внаслідок калькування можуть виникати й нові стійкі сполучення слів.

У всіх мовах наявні фразеологічні кальки. Є група кальок, які повторюються в різних мовах. Це, як правило, вирази, запозичені з міфології, або фразеологізми, утворені метафоричним переосмисленням вільних словосполучень.

Простежується й зворотний вплив: в інших мовах з'являються кальки, що утворились за українським зразком: *на рівній нозі або як рівний з рівним* – укр., *на равной ноге* – рос.; *народитися в сорочці* – укр., *родиться в сорочке* – рос.; *на тобі, боже, що мені негоже* – укр., *на тебе, боже, что мне негоже* – рос.

Соціальні умови, різні життєві ситуації, сучасна художня література, професійна діяльність людини, історичні факти, події зумовили виникнення фразеологізмів типу *круглий стіл, починати з нуля, злодії в законі, третього не дано*.

Походження багатьох фразеологізмів пов'язане з промисловим виробництвом (*резонансна справа*), з суспільними подіями, великими політичними змінами (*вакханалія, маємо що маємо, хотілось як краще, а вийшло як завжди*). Розвиток бізнесу, торгівлі спричинився до появи таких стійких сполучень, як *без суда і слідства, брудні гроші, круті українці, нові українці*. Щоразу, функціонуючи в мовленні, фразеологічні одиниці відтворюються як готові одиниці мови. Водночас у системі фразеології відбуваються видозміни як семантичного, структурного, так і семантично-стилістичного характеру.

Семантичні видозміни фразеологічних одиниць у процесі функціонування фразеологізму проходять неоднакові шляхи змінювання. Основна риса таких видозмін полягає у посиленні узагальнено-метафоричного значення фразеологічних одиниць. При цьому спостерігаються такі особливості розвитку семантики фразеологізмів: універсалізація значення фразеологічної одиниці, розширення значення фразеологізмів внаслідок відриву від первісного контексту; розширення значення внаслідок абстрагування від певної події, ситуації; посилення узагальнено-метафоричного значення, зміна ступеня метафоричного перенесення та втрата ситуативних асоціацій.

Збереження семантичної тотожності фразеологізмів у процесі комунікації є до певної міри варіантною ознакою фразеологізмів. До варіантів фразеологічних одиниць належать утворення, в яких варіюються елементи, що не змінюють значення, валентності, образу фразеологічних одиниць.

Варіантність зовнішньої сторони фразеологізму на лексичному, структурно-синтаксичному, морфологічному рівнях, а також по лінії протяжності при збереженні змісту цілісного значення фразеологізмів становить основу того механізму, який зумовлює варіантні зміни компонентів.

Мета варіювання полягає в створенні фразеологічних синонімів, що зумовлює часткове порушення семантичної тотожності фразеологічних одиниць. Фразеологізмами-синонімами вважаються фразеологічні одиниці з однаковим значенням, але різним лексичним складом. Вони відрізняються образами або функціонально-стилістичною характеристикою.

Поява фразеологічних синонімів пояснюється взаємодією двох протилежних тенденцій. Одна з них полягає у втраті образної вмотивованості, в нівелюванні образу, що здебільшого може призвести до певної демотивації фразеологізму. Друга ж тенденція виявляється в оновленні образу, покладеного в основу фразеологічної одиниці, шляхом наближення його до сучасності.

Система семантичних модифікацій по лінії наростання семантичного відособлення фразеологізму призводить до виникнення полісемії, омонімії, антонімії, тобто до подальшого розширення значення фразеологізмів, до виникнення нових мовних одиниць, до руйнування початкової семантичної тотожності фразеологізмів.

Серед різноманітних варіантів вияву змін фразеологізмів яскраво виділяється така основна тенденція – поява нових фразеологічних одиниць.

Аналіз фразеологізмів української мови засвідчує, що національний характер, національна своєрідність мови також скріплюється наявністю у фразеологічному складі елементів стародавнього прошарку ядерної лексики. Ця лексика характеризується високою частотністю і багатю семантичною структурою, вона поповнюється, збагачується протягом усєї історії розвитку мови на її національній основі.

У фразеологічній системі української мови функціонують фразеологізми, утворені з вільновживаних слів. Значну групу фразеологізмів становлять сталі словесні комплекси, до складу яких входять слова активно вживаної лексики. Це слова, що виступають реальними мовними одиницями і вживаються не лише в складі фразеологізмів, але й окремо. Загалом же це вирази з усталеним стрижневим компонентом або компонентом, що позначає назви різних явищ природи, предметів домашнього вжитку, абстрактних понять тощо. Переважна більшість таких фразеологізмів побудована за однією фразеосхемою: *жити на широку ногу; бути на дружній нозі, не з тієї ноги встав; докласти рук, ударити по руках, мати свою руку, рука руку миє* та ін. Для фразеологізмів цієї групи характерним є те, що до складу їх компонентів входять так звані “універсалії”, тобто слова, які означають поняття **мати, батько, чоловік, жінка, дитина**: *покірне телятко дві мамки має! який батько такий син; у семи няньок дитина без носа; чоловік і жона одна сатана*.

У фразеологічних системах української мови значну групу становлять фразеологізми з компонентами-числівниками. Універсальною особливістю таких фразеологізмів виступає числова синонімія, що свідчить про набуття числівниками якісного значення (а не числового), продаючи абстрактне поняття **багато** чи **мало**: *за сімома замками, за тридев'ять земель, сім літ мак не родив, та голоду не було; сім верст пішки за кусок кишки*.

Багато фразеологізмів в українській мові мають у своєму складі прикметники із позначенням кольору. Часто простежується антонімічне поєднання кольорів **білого** і **чорного** у метафоричному значенні: *хороше – погане, добре – зле, легко – важко*.

У сучасній мові натрапляємо також на фразеологізми з лексемами, що позначають реалії старовинного побуту українського народу, старовинні грошові одиниці, суспільно-політичні, адміністративні поняття тощо. Фразеологізми з такими словами функціонують переважно в розмовній мові (*один з сошкою, а семеро з ложкою; кепсько вівцям, де вовк*

воєвода; хоч куліш та на виделці), свідчать про тісний зв'язок фразеології з історією, культурою, побутом українського народу: *міряти на свій аршин, узяти за мірило* та ін.

Окремі фразеологічні одиниці за своєю граматичною структурою становлять предикативні сполучення слів та речення. За семантикою та характером зв'язку складових компонентів вони нічим не відрізняються від вільних словосполучень. Від них їх відрізняє лише те, що в процесі комунікації вони не створюються мовцем, а відтворюються як готові мовні одиниці з постійним складом і значенням. Такі фразеологічні одиниці, як правило, семантично розчленовані. Їхнє цілісне значення мотивується значеннями компонентів. Їм не властиві слова з фразеологічно зв'язаним значенням, їх складові компоненти не можуть замінюватися словами-синонімами. До цього типу фразеологічних одиниць належать вирази комунікативного характеру (предикативні словосполучення, співвідносні з реченням), і вирази номінативного характеру, тобто словосполучення, які функціонують як словесна форма виразу певного поняття; як окремі лексеми вони виконують у мові номінативну функцію. І.М. Удовиченко, В.Д. Ужченко та інші дослідники до цієї групи фразеологізмів відносять прислів'я, приказки, крилаті вислови, афористичні фразеологізми, компаративні фразеологізми.

Прислів'я – це граматично та інтонаційно оформлені судження, що співвідносяться не з словами, а з реченнями. Прислів'я виступає народним висловленням дидактичного змісту, що акамулює в собі життєву мудрість і досвід народу – носія мови. Мовна форма прислів'їв певною мірою визначається такими головними рисами: узагальнюючим характером змісту, фольклорним походженням, повсякденно-розмовною формою вживання, наприклад: *говори мало, слухай багато, а думай іще більше; аби вовки ситі і вівці цілі; не вбивши ведмедя, не діли шкуру; не бачив смаленого вовка; на вовка неслава, а їсть овець Сава; вовк старіє, але не добріє; у вічі, як лис, а поза очі, як біс.*

Приказки – це словесні компоненти, організовані як речення, але такі, які не мають повчального змісту і не становлять загального правила. Приказки являють собою сталі літературно-розмовні, повсякденно-розмовні та просторічні фрази, що виражають якийсь конкретний зміст: *облизня спіймав, канути в Лету, кинути лихом об землю, каші маслом не зіпсуєш, одного поля ягоди* та ін.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Синиця І.О., Цірис Л.М. Фразеологічний словник усного мовлення учнів // УМЛШ. – 1973. – №10.
3. Чернишова І.І. Актуальні проблеми фразеології.- Вопросы языкознания. – 1977. – №5.
4. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. – Шахматов А.А. Сб. статей й материалов. – М.: 1947.

Н.М. Чорна

ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Явища індивідуально-авторських перетворень фразеологізмів нами висвітлюються на матеріалі п'єси Б. Шоу "Доми вдівців". Зауважимо, що ця проблема тільки обмежено опрацьована в сучасній лінгвістиці. Тим часом аналіз відхилень від мовної норми становить чималий інтерес – як теоретичний, так і практичний, бо ним розкривається внутрішній механізм функціонування фразеологічних одиниць у мовленні. Відхилення ж у їх структурі яскравіше підсилюють потенційні можливості художнього слова.

Трансформації підлягають фразеологічні одиниці, необхідність оновлення яких викикається як естетичною потребою, так і різними мовними причинами.

Під індивідуально-авторським перетворенням фразеологізмів розуміємо такі "релевантні зміни в лексичному складі, синтаксичній структурі, семантиці, при яких узуально-стала форма фразеологізму протиставляється його оказіональній, зміненій формі" [1: 89].

Фразеологічна одиниця, виступаючи компонентом будь-якого тексту, тісно пов'язана з контекстом твору. Тільки в контексті та живому мовленні така одиниця, як правило, виявляє повною мірою свій смисл. Саме залежно від смислу контексту, а, рідше, від окремого слова чи

словосполучення фразеологізм набуває належного звучання в кожному конкретному застосуванні. Відповідна трансформація, зміна структури й лексичного складу фразеологізму сприяє тіснішому зв'язку, злиттю її зі словами контексту. Навіть незначні зміни в складі фразеологізмів підпорядковані в творі певній стилістичній і художній меті. Через них письменник передає ставлення до зображуваних подій, демонструє перетворення фразеологізмів до потреб зображуваного в творі у певній конкретній ситуації.

Матеріалом для аналізу послужили фразеологізми названої п'єси Бернарда Шоу, у якій використання фразеологізмів сучасної розмовної мови є характерною ознакою стилю автора.

Різні прийоми використання фразеологічних одиниць у його творах часто поєднуються, комбінуються, викликають широку сферу асоціацій. Застосування одночасно кількох способів модифікацій до одного фразеологізму притаманне стилю саме Б. Шоу. Такі перетворення тісно пов'язані з структурними можливостями фразеологічних одиниць, з ідейно-тематичним спрямуванням певних епізодів.

Аналізуючи індивідуально-авторські перетворення фразеологізмів, ми скористались схемою класифікації А.В. Куніна та Н.П. Щербань, які побудовані на структурному методі досліджень ідіом, в основі якого лежить положення про те, що оболонка тієї самої фразеологічної одиниці може зазнавати значних змін, навіть тоді, коли загальна її семантика залишається незмінною.

Зміна форми фразеологізму може торкнутись лише лексичного складу, так що при цьому виникають лише певні лексичні варіанти. Граматичні чи формальні фразеологічні варіанти відображають зміни, пов'язані з системою мовних форм та синтаксичних конструкцій. Через модифікацію структурних елементів фразеологічних одиниць у плані їх кількісного вираження утворюються квантитативні варіанти. Вживання змін пунктуаційних знаків породжують різні фразеологічні варіанти їхнього пунктуаційного оформлення. Модифікації фразеологізмів через заміни сегментами, близькими чи тотожними за їх предметно-логічними значеннями дають змогу виявити фразеологічну синонімію.

Широкий діапазон можливостей різноманітних замін компонентів фразеологізмів пояснюється специфікою цих лінгвальних одиниць. "Особливість функціонування слів у стійких або фразеологічних словосполученнях виявляється тут у тому, що, виступаючи як компонент такого словосполучення, окремі слова, розчиняючись і переосмислюючись у фразеологічному цілому, набувають тут іншого значення у порівнянні з тим, яке вони мають у словниковому складі мови" [2: 104].

Аналіз фразеологізмів п'єси Б. Шоу "Доми вдівців" дозволяє виділити такі випадки заміни лексичних варіантів:

Заміна синонімами: (*old chap – old fellow*) ...it don't matter, *old chappie*. All right, *old fellow*, all right.

Заміна контекстуальними синонімами: (*nothing – anything*) I say *nothing* of the sort. Mr. Trench... you are not a socialist or *anything* of that sort.

Антонімічна заміна: (*all – no*) By *all* means, Mr. Trench. Prey do so. By *no* means: Lady Roxdale must judge of that for herself.

Заміна різних у семантичному плані компонентів за принципом тематичної спільності між ними: (*to make – to become – to have*) I *have made* the acquaintance of young Lady... I should say "had a priviledge of becoming acquainted with". *Have* you no acquaintance with the usage of society?

Граматичні фразеологічні варіанти розподіляються на такі групи:

Морфологічні (характеризуються можливістю вживання різних морфологічних форм):

1) Вживання іншої форми числа: (*make up one's mind*) I *have made up* my mind to improve the property... I was thinking that if we *could make up* our minds...

2) Вживання різних часових та безособових форм дієслова: (*make up one's mind*) I was thinking if we *could make up* our minds... I *have made up* my mind to improve the

property... *I don't think there's much danger of your **making up** your mind (**dirty one's hands**) I have **dirted** my hands at it... What do you mean by **dirtying** your hands?*

3) Вживання форм активного та пасивного стану дієслова: (**take into account**) ...*humanitarian ideas are advancing and must be taken into account.*

4) Вживання різних прийменників: (**make acquaintance with (of) one**) *I have made the acquaintance of a young Lady. I should say "had a priviledge of becoming acquainted with".*

5) Вживання прийменників, артиклів, невластивих фразеологізмів: (**work one's fingers to the bone**) ...*but I shouldn't like you with your fingers worked to the bone.*

Синтаксичні (властиві різноманітні синтаксичні зв'язки та конструкції):

1) Незвичне узгодження підмета та присудка в роді, числі: (**It doesn't matter!**) ...*never mind, it don't matter, old chappie.*

2) Інверсія: (**work one's fingers to the bone**) *I intend to go to my profession in earnest, and work my fingers to the bone. But I shouldn't like you with your fingers worked to the bone.*

3) Дистантне розташування компонентів та повтор: (**not at all**) – *Thank you, Mr. Cokane. You have the pen of a ready writer. – Not at all, not at all.*

Морфолого-синтаксичні (поєднують у собі модифікацію морфологічних форм та синтаксичних конструкцій): (**for one's sake – for the sake of one**) ...*but I have my promise for your sake. It is only for the sake of inflexibility that you are standing out...*

Квантитативні (включають зміни, що супроводжуються додаванням елементів: (**In short**) ...*to put in short, the game is up for men in the position of you... (make a fuss) I hope you'll excuse my making such a fuss.*

Пунктуаційні фразеологічні варіанти: (**I say**) *Oh, I say! Here they are. Oh, I say! It was you who spoke with me. (Out with it!) Come, come, men: what was in your thoughts? Out with it. (Don't mention it!) – I regret the mistake, sir. – Don't mention it, my dear sir, don't mention it.*

Синонімія фразеологізмів.

1) Заміни фразеологічними синонімами: (**fire away! – out with it!**) *I beg your pardon. Of course, yes. Fire away. Come, come, men: What was in your thoughts? Out with it. (at last – in the long run) So you have done it at last. It does them more harm than good in the long run.*

2) Заміни нефразеологічними синонімами: (**make acquaintance with (of) one, – to pick-up, to come across**) *I have made acquaintance of a young Lady. "I have made acquaintance of" – or you may say "picked up" or come across, if you think that would suit your friend.*

Наведені приклади свідчать, що Б. Шоу часто і вдало використовує засоби індивідуально-авторської модифікації фразеологізмів. Заміни зумовлені системою художньо-зображальних засобів і диктуються як мовними, так і екстралінгвістичними факторами: сюжетом, ситуацією, особливостями індивідуального стилю. Перетворення фразеологізмів надає їм нового стилістичного забарвлення, модифікує експресивний та емоційний фон речень та твору в цілому. Фразеологізми стають яскравішими, посилюється їхні експресивні властивості, конкретизується образний зміст, збільшується ефективність фразеологічних одиниць як мовних засобів, що дає змогу письменникові повніше і виразніше розкривати свою художню індивідуальність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка: Учебное пособие для студентов пед. ин-тов по спец. "Иностр. яз." – М.: Просвещение, 1990.
2. Чернышова И.И. Явление синонимии и полисемии в фразеологии немецкого языка// ИЯШ №4, 1960.
3. Shaw B. Widower's Houses. Mrs. Warren's Profession. – М.: Foreign Languages Publishing House, 1950.

ДИСИМІЛЯЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Дисиміляцію (лат. *dissimilatio* – розходження розподібнення) традиційно протиставляють асиміляції (лат. *assimilatio* – уподібнення), бо дисимілятивні зміни, що виникають між однаковими чи подібними звуками, справді підлягають тенденції, яка протилежна асиміляції: з двох однакових або подібних звуків постають два різні менш подібні звуки [1: 167]. Отже, процеси, явища дисиміляції й асиміляції, мають цілком відмінну фонетичну природу, сутність.

Асиміляція виникає внаслідок урівнюючого артикулювання мовних звуків у процесі цільної, плавної вимови неоднакових сусідніх приголосних, коли є потреба пристосувати, “підрихтувати” вимову (звучання) попереднього приголосного до наступного (частіше) або наступного приголосного до попереднього (рідше). Залежно від цього розрізняють асиміляцію регресивну й прогресивну – за напрямом дії. Іншими словами, “маючи на увазі” вимову наступного (або попереднього) приголосного, видозмінюємо артикуляцію й попереднього (або наступного) приголосного. Так виникає власне *уподібнення* – зміна звучання одного приголосного звука під впливом сусіднього приголосного звука.

Уподібнення буває різного характеру: за *голосом* (*просьба* – *прѳз’ба*), за м’якістю (*велетні* – *вѣлѣт’н’і*), за місцем творення (*не мучся* – *не^ммуц’с’а*, *зчистити* – *жчистити*).

Таким чином, асиміляція приголосних в українській мові має дві визначальні ознаки: по-перше, зміну вимови (звучання) одного приголосного звука відбувається під впливом іншого, сусіднього з ним; по-друге, асиміляція має різний характер вияву, що залежить від того, по якій лінії проходить уподібнення.

Дисиміляція не може протиставлятися асиміляції ні за жодною з названих вище ознак.

Розглянемо явище дисиміляції докладніше.

О.С. Ахманова дисиміляцією називає заміну одного з двох однакових або подібних звуків іншим, менш подібним до того, що залишився без зміни [2: 136]. Дисиміляція буває *графічною*, коли розподібнення відображається і на письмі, *контактною* (між сусідніми звуками) і *дистантною* (не між сусідніми приголосними, на віддалі) [2: 136]. Ці дисимілятивні процеси простежуються в багатьох мовах, в українській мові вони мають свою неповторну сутність, через що й потребують окремого розгляду.

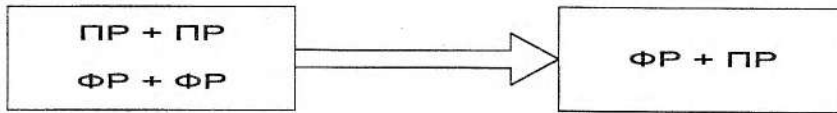
Обов’язковою умовою для дії контактної дисиміляції слугує сусідство двох приголосних, однакових або близьких за *способом творення*: поряд опиняються два проривні приголосні звуки, або два фрикативні.

Важливо відзначити, що коли поряд стануть два проривні приголосні (або такі, що мають елемент зімкнення), то розподібноється на відповідний йому фрикативний *перший* з проривних (КЪТО → КТО → хто; РУЧЬНИК → РУЧНИК → рушник); з двох суміжних фрикативних приголосних замінюється на проривний обов’язково *другий* (блиш-ий → блиЖШий → блиЖЧий). Таким чином, внаслідок контактної, тобто власне дисиміляції, з’являється тісне, зручне для вимови (бо дисиміляція власне і спрямована на полегшення вимови [1: 169]) поєднання фрикативного приголосного звука з проривним, причому фрикативний приголосний завжди виступає на першому місці, а проривний – на другому.

ПР + ПР → ФР + ПР (за зовнішньою подібністю до асиміляції таку дисиміляцію називають регресивною);

ФР + ФР → ФР + ПР (прогресивна дисиміляція).

Звідси можна вивести своєрідну “формулу” дисиміляції:

З викладеного вище випливають два важливі висновки: 1. Дисиміляція діє лише по лінії *способу творення* приголосних; 2. Не можна з певністю твердити, ніби розподібнення відбувається внаслідок впливу вимови одного звуку на інший. Саме тому, що результат дисиміляції мусить бути завжди однаковий (вироблення сполучення “фрикативний приголосний плюс проривний” з фрикативним на першому місці), то в сполученні двох проривних розподібнюється перший приголосний, а в сполученні двох фрикативних обов’язково розподібнюється другий приголосний. У цьому, на наш погляд, полягає важлива відмінність дисиміляції від асиміляції, при наявності якої уподібнення реалізується по багатьох лініях, внаслідок чого зміна звучання одного звуку відбувається під впливом звучання іншого.

Отже, твердження про те, що, скажімо, у сполученні “ЧН” наступний замкнений –Н – впливає на попередній приголосний, розподібнюючи його із собою” [3: 210], видається мало переконливим. Ще менш переконливим видається положення про попередній чи наступний “впливаючий звук” у випадках дистантної дисиміляції (ВЕЛЬБЛЮДЬ – верблюд) [4: 47].

Ю.С. Степанов, відзначаючи, що дисиміляція тільки зовнішньо явище протилежне асиміляції, характеризує дисиміляцію як вияв тенденції до гармонії звуків. У випадку з рос. “к кому → х кому” спостерігається намагання мати лише одне сильне зімкнення в межах слова [5: 107-108].

Дисиміляція приголосних – явище історичне. В сучасній українській літературній мові простежуються дисимілятивні зміни, що відбувалися хоч і в різні часи, але завжди за наведеною вище формулою.

1. Ще з праслов’янської доби українська мова успадкувала розподібнення першого проривного при утворенні форми інфінітива у сполученнях tt і dt, причому у сполученні dt спочатку відбулася регресивна асиміляція за голосом [6: 98]: прасл. vedti → vetti → vesti → укр. вести; pletti → plesti → плести. Зміни ТТ і ДТ у СТ пояснюються дією закону відкритого складу: основа інфінітива закінчується на Т, а суфікс інфінітива починався з Т (plet-ti). Обидва проривні належали до різних складів. Коли ж сталася дисиміляція, то СТ відійшло до наступного складу, і попередній став відкритим (ple-sti) [6: 98].

Дисимілятивні зміни в названих сполученнях поширилися і на віддієслівні іменники: вість (ВЬСТЬ ← ВЬДТЬ), честь (ЧЬСТЬ ← ЧЬТТЬ), волюсть (ВОЛОСТЬ ← ВОЛОДТЬ), пошесть (ПОШЬСТЬ ← ПОШЬДТЬ), рос. горсть (ГЪРСТЬ ← ГЪРТТЬ) [2: 98].

Через те, що розглянуті зміни відбулися ще у праслов’янський період, вони представлені в усіх трьох групах слов’янських мов у вигляді чергувань Д - С і Т - С.

Порівн.: укр. плету – плести
 срб. плетем – плести
 чеськ. pletu – plesti [6: 98-99]

2. Дисиміляція відбулася у сполученнях КТ (← КЪТ), ЧТ (← ЧЪТ) і ЧН (← ЧЪН), які утворилися після занепаду редукованих голосних у XII столітті [7: 215]. Відзначимо, що у сполученні ЧН африкат “Ч” та зімкнуто-прохідний “Н” виступають як проривні приголосні, бо обидва мають елемент зімкнення. Зрозуміло, що в усіх названих сполученнях розподібнюється на фрикативний приголосний теж *перший* приголосний звук.

КТ → хт (КЪТО → КТО → укр. хто)
 ЧТ → шт (ЧЪТО → ЧТО → рос. што).

Так утворилися українські форми займенників “хто” і “що” (шчо). В другому слові

вже на українському ґрунті “Т” під впливом шиплячого “Ш” змінився на “Ч” (прогресивна асиміляція).

Що стосується сполучення “ЧН”, то перший приголосний у ньому – африкат “Ч” втратив елемент зімкнення, розподібившись на фрикативний “Ш”. Таким способом виникли форми “рушник” (← РУЧЬНИКЪ), “мірошник” (← МЬРОЧЬНИКЪ), “сердешний” (у значенні “бідолашний”) – із СЪРДЬЧЬНЫЙ, а також “торішний”, “соняшник”, “рушниця”, у яких дисимілятивні зміни стали літературною нормою і закріпилися на письмі.

У розмовному стилі мови поширилися форми “пшинишний”, “помішний”, “місяшний”, “молошний”, “соняшний”, які не закріпилися графічно. Однак у більшості випадків, особливо в словах книжно-літературного вжитку, дисиміляція в сполученні “ЧН” не відбулася: *значний, заочник, нічний, точно, історичний, вічність, кличний, вдячність, сполучник* і под. [3: 210-218].

Відзначимо, що в усіх розглянутих сполученнях типу “проривний плюс проривний” перший приголосний розподібноється, тобто замінюється не на будь-який фрикативний, а на відповідний йому: у новому (фрикативному) звуці зберігаються всі ознаки старого (проривного), крім однієї – способу творення. Так, у корелятивній парі Т - С (меТу – меСти) новий звук “С” – такий же передньоязиковий, зубний, глухий, як і “Т”; задньоязиковий проривний і глухий “К” може розподібитися тільки на фрикативний “Х” – також задньоязиковий і глухий, а “Ч” – тільки у “Ш”.

3. Дисиміляцію спостерігаємо і в сполученні двох *фрикативних* приголосних, у якому розподібноється, звичайно, *другий* (наступний) звук. Такі дисимілятивні зміни відбулися вже на українському ґрунті під час творення форм вищого ступеня прикметників, коли фрикативний приголосний кореня стає поряд з іншим фрикативним приголосним – формотворчим суфіксом “Ш”.

крас-ш-ий → краШШий → КраШЧий (орф. краший).

виС-Ш-ий → виШШий → виШЧий (орф. вищий).

ниЗ-Ш-ий → ниЖШий → ниЖЧий.

дорог-Ш-ий → дороЖШий → дороЖЧий.

Якщо ж кінцевий приголосний кореня був нефрикативним звуком, то дисиміляція, звичайно, не відбулася: молоД-Ш-ий, короТ-Ш-ий, стаР-Ш-ий і под.

М.Ф. Наконечний переконливо доводить, що закономірностями дисимілятивних змін у сполученнях двох фрикативних приголосних можна пояснити виникнення українських форм з початковими африкатами: дзв’ін (рос. “звон”), дзеркало (рос. “зеркало”), дже“ре”лѡ (← ЖЪРЛО) і под. [3: 212]. Африкати тут утворилися тоді, коли наведені іменники вживалися з прийменниками, що закінчувалися на фрикативний приголосний: З Звоном → З ДЗвѡном. Вироблений африкат міг бути перенесений і на інші форми: дзвонити, дзве“ніти і под. [3: 212].

Осібнo стоїть так звана дисиміляція на віддалі (дистантна), коли у слові змінюється один з двох “Р” на “Л” або навпаки: один з двох “Л” на “Р”:

нім. Ritter – укр. ЛицаР

давнє ФЕВРУАРЬ – рос. февРаЛь

рос. сеРебро – укр. сРіБло

старосл. ВЕДЬБЛЮДЬ – веРблуд

Розглядаючи дисиміляцію цього типу, Ю.С. Степанов пише: російське “прорубь” – характеризується двократним ретрофлексним рухом язика – у місцях двох “Р”. Дисиміляція ж “пРоРубь → пРоЛубь” призводить до того, що після першого “Р” язик до кінця слова рухається вже без істотних ретрофлексних відходів назад, у загальному тільки вперед – встановлюється своєрідна гармонія [5: 108].

У просторіччі такого ж характеру зміни відбуваються у словах “коЛідоР” (коридор), “куЛьеР” (кур’єр) тощо.

Дисиміляція в українській мові – явище порівняно мало поширене. Пояснити це можна різними причинами. Так, уникання сполук приголосних, які однакові за способом творення, відбувається не тільки через розподібнення, а й шляхом злиття двох приголосних звуків в один довгий: беЗзубий – бе"З:убий, ЖИТЬЕ → жиГТе → жиТ:á, ЗЖувати → ЖЖувати → Ж:увати. Дослідники вважають, що в групі приголосних ГТ, розміщеній після наголосу, дисиміляції не сталося через те, що у такій позиції між "К" і "Т" проходить складоподіл: лік-ті (←ЛОКЬТИ) [7: 215].

Помічено, що дисимілятивні зміни частіше простежуються у формах розмовних і навіть просторічних, ніж у нормованих, літературних. Порівнюючи у цьому плані асиміляцію з дисиміляцією, О.О. Реформатський пише: асиміляція не так змінює фонетичний образ мови і тому більш поширена в літературній мові; дисиміляція різкіше змінює фонетичний образ мови і тому частіше зустрічається у ненормованій мові [1: 169].

Попри своєрідність вияву дисиміляція приголосних на всьому історичному шляху розвитку фонетичної системи нашої мови виступала не ізольовано, а в тісному зв'язку з іншими фонетичними явищами. Це видно і з того, що умови для дисимілятивних змін, про які йшлося вище, створювалися по-різному: тут і намагання уникнути закритих складів, і занепад редукованих голосних, і тенденція до гармонійного розміщення звуків у слові, і, нарешті, вироблення зручних для вимови сполук приголосних.

ЛИТЕРАТУРА:

1. О.О. Реформатський Введение в языкознание. – М.: 1955.
2. О.С. Ахматова. Словарь лингвистических терминов. – М.: 1966.
3. Курс сучасної української літературної мови. – Т.1. – Радянська школа. – К.: 1951.
4. Є.В. Кротевич, Н.С. Родзевич. Словник лінгвістичних термінів. – К.: 1957.
5. Ю.С. Степанов. Основы общего языкознания. – Изд. 2 – М.: Просвещение. – 1957.
6. О.П. Безпалько та ін. Історична граматики української мови. – К.: 1962.
7. М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, В.Г. Скляренко. Історія української мови. Фонетика. К.: 1979.

Н.В. Сурайкина, Ю.О. Бардашевская

СОДЕРЖАТЕЛЬНОСТЬ ЗВУКОВОЙ ФОРМЫ СЛОВА

В числе активно разрабатываемых ныне научных проблем, идей находится и проблема соотношения звука и значения слова – в плане воздействия речевой единицы на человека.

Те, кто избирает слово в качестве предмета исследования – в научном или творческом плане, – сталкиваются с двусторонней сущностью языкового знака, с новыми гранями этого явления.

Несмотря на то что уже в трудах древних мыслителей и работах ученых более позднего времени обнаруживались блестящие догадки о роли звука в речевой деятельности (Платон, Ж.-Ж. Руссо, М.В. Ломоносов), фундаментальные исследования в данной области начались только в XX веке – в связи с развитием технических средств, особенно современной компьютерной переработкой языковой информации. Длительная дискуссия на тему "звук – значение", выразившаяся в столкновении идеи производительности, немотивированности звуковой формы семантикой (Ф. де Соссюр) с противоположным мнением о не произвольной, а необходимой, внутренне обусловленной связи между означающим и означаемым (Э. Бенвенист) [1: 62-89], вылилась в новую отрасль языкознания – фоносемантику в 50-60 годы нашего столетия. У ее истоков стоит имя русского ученого Р.О. Якобсона.

Исследуя проблему двуединства звучания и значения, Якобсон обратил внимание на специфическую роль звука в стихотворении Эдгара По "Ворон" – звука как носителя понятийного и эмотивного содержания. Резюмируя свои наблюдения над фоникой произведения, Якобсон делает обобщение: "Не вызывает сомнения тот факт, что различные звуковые средства языка, такие, как мелодика речи с ее модуляциями, интенсивность и

темп речи, оттенки в артикуляции отдельных звуков и их сочетаний, – что все эти разнообразные средства позволяют в любом случае влиять количественно и качественно на эмоциональную значимость слова” [1: 31].

Изучение фоносемантических явлений отражает, по сути, интерес к прагматическому аспекту семантики, т.е. к закрепленному в языковой практике отношению говорящих к употребляемым единицам и соответствующему воздействию единиц языка на людей, – явлению, пограничному между языкознанием и психологией.

На изобразительно-выразительных свойствах звуков зиждется поэзия. Как об этом сказал в своей Нобелевской лекции Иосиф Бродский, “поэт всегда знает, что то, что в просторечии именуется голосом Музы, есть на самом деле диктат языка; что не язык является его инструментом, а он – средством языка к продолжению своего существования” [2: 16]. Этот “диктат” испытывает не только тот, кто создает слово, но и тот, кто его воспринимает: ведь не просто прочитать стихи так, как их задумал и написал автор, верно расшифровать знаки, и, по выражению Марины Цветаевой, “в воле читателя осуществить или исказить” [3: 26].

Предлагаемый нами прием фоносемантического анализа поэтического слова должен способствовать адекватному декодированию всех его смыслов.

Общеизвестно, что Марина Цветаева талантливо использовала средства и возможности фоносистемы русского языка. Например, в произведении о любви “Поэма горы” своеобразная фоника служит идейно-образным целям:

*Гора горевала (а горы глиной
Горько горюют в часы разлук)
Гора горевала о голубиной
Нежности наших безвестных утр.*

Совершенно очевидна здесь особая роль звукобукв Г и Р (термин А.П. Журавлева), которые, по экспериментальным данным, воспринимаются человеком как твердые, резкие, активные, неприятные [4].

Аллитерация звуков [г] и [р] создает тревожное настроение, ощущение неумолимо надвигающейся опасности, катастрофы, что передается не только назойливо громоздящимися [г] и [р], но и такими взрывными согласными, как [б], [к], [т]. Негативное воздействие этих согласных усиливается сочетающимися с ними гласными непереднего ряда, особенно [а] и [о].

По месту образования гласные [а] и [о] являются звуками глубокими, велярными, поэтому, соединяясь с согласными твердыми и взрывными, особенно же с заднеязычным [г], они создают сильные, глубокие и широкие звукосочетания, которые отражают силу чувства, хотя и с отрицательным эмоциональным напряжением.

Анализируемая строфа построена на контрасте, образуемом сонорными согласными [л], [л’], [н], [н’], [й], которые смягчают жесткое и удручающее впечатление от шумных твердых и взрывных звуков. Так появляется щемящая, нежная, но очень печальная нота, потому что “неприятные” звуки все же доминируют.

В этом отрывке преобладают согласные звуки (54 из 95), в составе же согласных обнаруживаются преимущественно твердые (40 из 54). Такое соотношение тоже не случайно: оно выполняет определенную функцию в репрезентации эмоционально-смыслового содержания произведения. Гора любви – а именно так представляет М. Цветаева это огромное чувство – навалилась на лирическую героиню всей мощью и счастливых и горестных моментов, находящихся в сложном переплетении.

Если в приведенном отрывке главенствовали согласные звуки, то в другом произведении М. Цветаевой “Переулочки” наблюдается доминирующая роль гласных:

*А - и - рай!
А - и - вей!
О - би - рай!
Не - ро - бей!
А - ю - рай,*

*А - ю - ре́й,
Об - ми - ра́й,
Сне - го - ве́й!*

Этот прием, известный как ассонанс, помогает не просто “озвучить” поэму, т.е. передать шум и свист ветра в пустых холодных переулках, но и подчеркнуть бесшабашность, безудержность вихря, уносящего все и всех и таинственно изменяющего обычных людей или вещи. Протяженность гласных помогает автору придать повествованию движение, мелькание образов, мгновенность меняющихся картин.

“Переулочки” относятся к так называемым поэмам-сказкам, занимающим в творчестве М. Цветаевой очень важное место. Написанная по мотивам русской былины “Добрыня и Маринка”, поэма мало что сохранила от фольклора. Главная героиня – колдунья, мудрая и сильная, хотя и грешная, – завораживает доброго молодца не только и не столько земными соблазнами, сколько небесными, райскими.

По звуковому оформлению и специфической ритмике приведенные строчки напоминают то ли народную частушку, то ли злое и насмешливое улюлюканье, подзадоривающее героя испытать себя. Это впечатление подкрепляется еще и оригинальным авторским, именно цветаевским, приемом – делением слова на слоги, смысловые части, благодаря чему прочитывается еще один дополнительный текст. В последних рифмующихся слогах каждой строки находим односложные слова *рай, ре́й, ве́й, бе́й*. Короткие, но звучные императивные формы *бе́й, ве́й, ре́й* как бы подстегивают к решительным действиям того, кого поманили раем.

Лаконизм и своеобразие формы стихов, их оригинальная фоника вмещают больше содержания, точнее передают эмотивность поэтической речи.

При фоносемантическом анализе поэзии учитываются не только артикуляционные, акустические и перцептивные качества звуков, но и просодические элементы. Например, используя закон распределения ударности-безударности в синтагме, рассмотрим, как организовано стихотворение Осипа Мандельштама в звуковом и ритмическом отношениях:

3 1 3 11 2 3 1
Капди прыгают галопом,
3 1 3 1 1 2 3
Скажут градицы гурьбой.

Мастерское соединение просодики с аллитерацией взрывных согласных звуков [б], [п], [г], [к], [д], [т] и особенно вибрантов [р] и [р'] рисует яркую и звучную картину весеннего ливня, а также передает радостное настроение.

Интересно, что наряду с равным чередованием ударных и безударных слогов в этом двустишии наблюдается и почти одинаковое соотношение не только гласных, но и шумных и сонорных согласных, сравните:

1 строка: 7 шумных – 5 сонорных (шумные подчеркнуты одной чертой, сонорные – двумя),

2 строка: 8 шумных – 4 сонорных звука.

Думается, что это звуковое равновесие тоже усиливает ритмичность текста и в то же время, благодаря влиянию сонорных, добавляет фразе плавности и мелодичности.

Фоносемантика (как и оноματοпея, и звукоимовизм) по мнению ученых, составляет характерную черту многих языков мира [5: 166].

Выше мы уже касались звукоизобразительности английского стихотворения, замеченной Р. Якобсоном. Наши опыты фоносемантического анализа некоторых произведений украинских поэтов также подтверждают это.

Рассмотрим, в частности, стихотворение П. Тычины “О панно Інно”. Оно целиком характеризуется интересной эвфонией, что вообще свойственно ранней поэзии Тычины. Остановимся на первой строке, которая выделяется благозвучием и мелодичностью, воспринимается как фраза выразительно эмоциональная:

О панно Інно, панно Інно!

Преобладание гласных над согласными делает фразу плавной и певучей, а ассонанс звука [o] завершает ее как бы вскриком, стоном души, раненной глубоким и сильным, но печальным чувством. Хотя по подсчетам в этом стихе 9 гласных и 6 согласных звуков, фактически согласных гораздо меньше – только 2: [п] и [н], так как долгий [н] повторяется четыре раза, к тому же его сонорность и долгота только усиливают, а не нарушают вокализм.

Глухой взрывной [п] – единственный в окружении мелодичных сонорных – передает внезапность вырвавшегося вдоха сожаления об утраченном чувстве любви, но не резко, с шумом и криком, а тихим коротким звуком, который как будто подчеркивает старую, затаенную боль.

И никаких резких, звонких или свистящих и шипящих звуков – только чистый открытый звуковой тон.

Важна и сочетаемость гласных и согласных. Взрывной [п] в соединении с самым открытым и громким ударным [а] придает силу всему обращению, а последующий удвоенный сонорный [н] вносит негромкую музыкальную протяжность. На нем сильное звуко сочетание [па] как бы смягчается, плавно переходит в лабиализованный и менее активный [о]. Страсть сменяется мольбой.

Гласный [и] не звучит в таком окружении резко и пронзительно, а только вносит разнообразие в некоторую монотонность повторяемых сочетаний *АННО*, *ННО*.

Наконец, следует обратить внимание на звукобукву *О*, которая исполняет роль обрамления в этой строке стихотворения.

Благодаря своим свойствам, которые обусловлены местом и способом образования, а также пятикратному повтору через равные промежутки, этот звук отображает драматизм стиха и всего произведения в целом. В сочетании с долгим сонорным [н] звукобуква *О* придает стиху мелодичность, он становится трогательно интимным.

Смысловая и эмотивная значимость звукового оформления первой строчки сознательно подчеркнута автором: через все стихотворение проходит музыкальное звуко сочетание *ИННО*, даже в специально созданных автором окказионализмах:

*Сестру я Вашу так любив –
Дитинно, злотоцінно.*

Все остальные звуки, слова становятся малозначительными, проговариваемыми почти шепотом, благодаря обилию глухих, свистящих и шипящих в предшествующей строке. Фразовое ударение приходится на вторую строчку, которая содержит чистый и протяжный, но такой печальный, даже жалобный, звуковой комплекс *ИННО*.

К концу произведения это звуко сочетание остается лишь отголоском, слабеющим эхом, которое поглощает агрессивный звук [с]:

*Любові усміх квітне раз – ще й
тлінно.*

Сніги, сніги, сніги...

Начальная, трижды повторенная звукобуква *С* до предела усиливает чувство сожаления, ощущение безвозвратности прошлого. *Отталкивающее, тусклое, тихое, злое С* (по шкалам А.П. Журавлева) позволяет осознать безысходность фразы с большей силой убедительности.

Как известно, после первой публикации Тычина изменил начало таким образом: *О люба Інно, ніжна Інно!* Большинство критиков отрицательно отнеслись к этому, подчеркнув, что стихотворение очень много утратило в художественном отношении (С. Шаховский, В. Стус).

Безусловно, такая замена разрушила гармонию замечательной монорифмы и аллитерацию *Н*, которые, как показал фоносемантический анализ этого стихотворения, имеют ценность не только чисто внешнюю, акустическую, но и внутреннюю, смысловую и экспрессивную.

Таким образом, в фоносистемах разных языков заложены такие возможности и средства, которые могут быть использованы поэтами для реализации идейно-образного замысла и эмоционального воздействия в той мере, насколько хватит им таланта.

Впрочем, увлечение инструментовкой, чрезмерное преобладание фонетики над семантикой, наблюдаемое у некоторых авторов, нельзя приветствовать. Это явление известно под названием звуко-символизма. Самым ярким представителем данного направления в литературе был русский поэт Велимир Хлебников, который любил "играть звуком" и мог в угоду фонической гармонии пренебречь лексическим значением, создавая оригинальные, но бессодержательные звуко-сочетания:

*Сияющая вольза
Желаемых ресниц
И ласковая дольза
Ласкающих десниц.*

В языкознании довольно долго считалось, что звуко-символизм не является языковедческой проблемой. Только начиная с 50-60 годов XX века наметилась тенденция к глубокому изучению этого явления в рамках фоносемантики. И это логично, так как довольно сложно бывает провести грань между простой звукописью и специальным художественным средством репрезентации творческого замысла.

Итак, фоносемантический анализ художественного текста способствует реализации эстетической функции поэтического языка, так как предусматривает сосредоточенность на изобразительно-выразительных возможностях звуковой формы не только писателя, но и читателя, интерпретатора творческой мысли.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Якобсон Р. Звук и значение// Якобсон Р. Избранные работы. – М., 1985.
2. Бродский И. Стихотворения. – Таллинн, 1991.
3. Цветаева М. Стихотворения. Поэмы. Драматические произведения. – Кишинев, 1988.
4. Журавлев А.П. Фонетическое значение. – Л., 1974. См. также: Журавлев А.П., Павлюк Н.А. Язык и компьютер. – М., 1989; Журавлев А.П. Звук и смысл. – М., 1991.
5. Воронин С.В. Звуко-символизм// Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.

О.А. Стишов

НОВІ ЯВИЩА І ТЕНДЕНЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВОТВОРЕННІ

Середина 80-х – 90-ті роки XX століття в житті українського етносу позначена багатьма змінами – усуненням обмежень, цензури, руйнуванням радянських стереотипів мислення і поведінки, розбудовою демократичної правової держави, що позначилось і на мові. Серед усіх функціональних стилів мови особливо чутливим до змін і найбільш динамічним є публіцистичний, мова засобів масової інформації (далі ЗМІ).

Одним з найважливіших джерел поповнення словникового складу сучасної української мови (поряд з іншими) залишається словотворення, тобто реалізація тих потенційних можливостей, які закладені в цій підсистемі національної мови. Предметом нашої уваги слугують як узувальні, так і індивідуально-авторські, або оказіональні, утворення. Обмежимося тільки розглядом нових явищ і тенденцій у деривації складних іменникових одиниць, не зафіксованих в українських лексиконах.

Зібраний фактичний матеріал дає підстави стверджувати, що найбільш активним способом словотвору в українській мові аналізованого періоду є композиція (після суфіксації). Це не випадково: складні слова становлять найбільш економний засіб позначення різноманітних реалій і понять матеріального й духовного життя українського народу. Вони є свідченням дії в мові закону економії лінгвальної енергії, що надзвичайно важливо для сучасних ЗМІ, у яких це має прагматичний характер – дорожнеча ефірного часу і друкованого рядка. Зростання продуктивності названого способу словотворення в останні два десятиліття характерне не лише для української, а й для інших мов світу. Так, наприклад, у болгарській мові 80-х років неолексеми-композиції становили 64,07% від загальної кількості інновацій-дериватів [2: 5]. За свідченням російської дослідниці В.І. Заботкіної, в англійській мові 60-70-х років словоскладання поступалося перед афіксацією, однак уже в 80-ті роки воно перевершило афіксацію і становило 29,5% від усього складу неологізмів [5: 29].

У корпусі обстежених композитів української мови найбільш чисельними виявилися іменникові одиниці, утворені переважно на базі вільних словосполучень та за аналогією шляхом основоскладання (найчастіше з суфіксацією). При цьому основи поєднуються за допомогою інтерфіксів *о, е, є*, які вважаються однією з основних релевантних ознак таких складних дериватів. Парадоксально, але факт: у мові сучасних ЗМІ поки що не зафіксовано інновацій-іменників з інтерфіксом *й* та нульовим, які в українській загальнонародній мові дуже поширені.

Серед неологізмів, утворених основоскладанням, домінують слова, що продукуються за словотвірним зразком $N+V \rightarrow N$. Переважно це назви осіб за певним видом занять, професією, діяльністю, що поділяються на такі дериваційні типи:

$N+o+V+\emptyset$: *душолов, україножер, словолюб, людолюб, душолоб, котолуб, віршомов*

$N+o+V+$ -ець: *грошодавець, жертводавець, законвиконавець, хліботворець, хабародавець, житлодавець, оскароносець, податкодавець, лізингодавець*

$N+o+V+$ -ач: *фондоодержувач, зарплатошукач, зарплаточекач, валютотримач, хлібороздавач, гірськосходжувач, лізингоотримувач*

$N+o+V+$ -ник: *податкоплатник, україноненависник*

За цим словотвірним зразком активізувалося творення інновацій-іменників, що означають абстрактні назви, процеси та механізми й об'єднуються в дериваційні типи:

$N+o(e)+V+$ -анн(я): *миследіяння, державобудування, арматурорізання, бетонорізання, склопрорізування, паркетшлифування, тютюнокуріння, шумопоглинання, міфотворення*

$N+o(e)+V+$ -ств(о): *душеприкладство, рибознавство, стравознавство, жовтневознавство*

$N+o(e)+V+\emptyset$: *холодомор, голепад, сміттєвоз, снігохід, нафтогін, нафторозлив, снігосіч, каменепад*

Як бачимо, перший дериваційний тип інтенсивно поповнюється термінами виробничо-професійного вжитку.

В останнє десятиліття у мові ЗМІ, як і в українській загальнонародній мові, значно активізувалося основоскладання іменників за словотвірним зразком "прикметник+іменник" ($A+N \rightarrow N$), який охоплює такі словотвірні типи:

а) назви осіб за видом занять, діяльності, професією, належністю до чогось:

$A+o+N+\emptyset$: *народопсихолог, космопсихолог, психоаналітик*

$A+o+N+$ -ець: *новоукраїнець, слабовладець*

$A+o+N+$ -ник: *нафтопромисловик, фальшивовалютник, святоначотник, червонолампасник*

$A+o+N+$ -івець(овець): *вищолігівець, народнорадівець, вірнослужбовець*

б) назви реалій і абстрактних понять:

$A+o+N+\emptyset$: *ріднокрай, дивоснів, світоустрій, ритмоформа, синьовода, взаємоборювання, взаємолобювання*

За цим словотвірним зразком у мові сучасних ЗМІ спостерігається активізація творення неологізмів за допомогою препозитивного компонента **нафто-**: *нафтодолар, нафто-термінал, нафтогавань, нафтобізнес, нафтомафія* та ін.

Зростає продуктивність дериватів-композитів, утворених на основі об'єктної синтаксичної конструкції, – "головний іменник + залежний іменник" ($N+o(e)+Nv \rightarrow N$). Суттєво, що стрижневий субстантив є віддієслівним (Nv), а похідні утворення позначають різні процеси й абстрактні дії, пор.: *словоплетиво, книговидавництво, твороавторство, угодостворіння, мовомислення, громадянотворення, братоподання, курсоутворення* тощо.

Серед останніх активізуються утворення з препозитивним компонентом **світо-**: *світотворення, світостановлення, світовідношення, світовлаштування* та ін.

Фактичний матеріал засвідчує, що словоскладання також є активним способом творення слів у мові сучасних українських ЗМІ. Як відомо, цей спосіб поділяється на зрощення та юкстапозицію.

Зрощення є результатом універбації кількох синтаксично зв'язаних слів, які не втрапили своєї граматичної структури. Від базової синтаксичної конструкції зрощення відрізняється наголосом та закріпленим порядком частин. У новітніх ЗМІ вживаються деривати, утворені зрощенням, як від українських слів (*інакшемилення, словообраз*), так і від запозичених (*радіоспікер, блокпост*). Крім вищеназваних узуальних утворень, трапляються й оказіональні. Пор.: *антипа-памама, ніколиненападайник, комувнизівець* (від назви гурту "Кому вниз") тощо.

На відміну від попередніх етапів розвитку української мови, нині високу продуктивність у словоскладанні виявляють препозитивні компоненти **відео** й **кіно**. Слід зауважити, що деякі лінгвісти вважають їх префіксоїдами [7: 75, 2: 6-7]. Але враховуючи те, що вони є повнозначними словами і вживаються самотійно, ми поділяємо думку таких дериватологів, як К.Г. Городенська [3: 90, 4: 41] та авторів академічної граматики російської мови [8: 243-244], і вважаємо їх компонентами складних слів. Зважаючи на складність розв'язання подібних питань, приймаємо концепцію дериватолога Б.І. Бартова, який виділяє такі класи словотвірних формантів: 1) афікси; 2) напівафікси, тобто форманти, що знаходяться на півдорозі перетворення компонента композита в загально-вживаний афікс; 3) афіксоїд, тобто формант, що перебуває на початковій стадії перетворення в афікс, подібний до афікса, але який ще не досягнув статусу напівафікса; 4) компонент композита, тобто типова коренева морфема [1: 13]. Серед композитів-неологізмів із компонентом **кіно-**, за допомогою якого в сучасних ЗМІ високопродуктивне творяться як загальномовні (*кінокласика, кінофірма, кінофорум, кіномова, кіночасопис, кіносвіт, кінотелевідеоринок*), так й індивідуально-авторські одиниці (*кінопиріг, кінохалтура, кіновотчина, кінобалачка*) (зафіксовано понад 60 одиниць). В останнє десятиліття надзвичайно активізувався і компонент **відео-**, який прислужився утворенню переважно загальномовних (*відеобізнес, відеовиробництво, відеозал, відеокасета, відеокліп, відеокурс, відеооператор*) і лише зрідка – оказіональних одиниць (*відеопіратство, відеобойовик, відеотренінг, "Відеолюх"* (назва музичної передачі) (зафіксовано понад 50 одиниць). Набувають активності також препозитивні компоненти **радіо-** (*радіозвернення, радіопривітання, радіозустріч, радіобайка, радіоанонс, радіодебати, радіофестиваль*), **аудіо-** (*аудіоальбом, аудіоапаратура, аудіовізуальний, аудіозапис, аудіокасета, аудіокі-оск, аудіокомпанія, аудіокурс, аудіоновинка, аудіопослання, аудіопродукція, аудіотехніка, аудіотовари*), **авто-** (*автобізнес, автозлодій, автолист, автомагнітола, автопаркування, автопатруль, автоперехід, автопослуги, автосторож, автофаркоп, автошоу*), **авіа-** (*авіадипломатія* (перен. "розв'язання геополітичної проблеми з позицій сили за допомогою авіації"), *авіазабезпечення, авіакомпанія, авіаперевезення, авіапереліт, авіапослуга, авіашоу*), **біо-** (*біоенергія, біоенерготерапевт, біоеніляція, біоконверсія, біорегулювання, біопотенцер, біостимулятор, біотестування*), **фото-** (*фотогурман, фотолістівка, фотомедальйон, фотомодель, фоторепродукція, фоторобот*), **агро-** (*агробізнес, агробізнесмен, агротуризм, агрофірма*), **міні-** (*мінікредитування, мініпекарня, мінітрактор, мініфутбол*) та ін.

Помічено кількісне зростання іменників-інновацій, утворених юкстапозицією: *фанат-смертник, одиодумець-терорист, думка-нотатка, колгоспник-раб, депутат-патріот, підприємство-монстр, підприємство-монополіст* тощо. Цим способом можуть поєднуватися як українські компоненти (*письменник-міжнародник, чоловік-ліквідатор, більшовик-розстрига*), так і запозичені (*бліц-ремонт, зомбі-автомат, блиц-портрет, ентузіаст-еколог, депутат-мажоритарник*), нерідко – українські та іншомовні (*письменник-бізнесмен, збори-презентація, іграшка-трансформер, спонсор-жертводавець, депутат-новобранець*). Цілком очевидно, що серед названих одиниць домінують лексеми, побудовані за зразком N+N з дефісним написанням. Чимало таких одиниць відображають авторську оцінку, а тому здебільшого є стилістично маркованими, переважно пейоративно забарвленими. Пор.: *батьки-референдисти, траст-мафія, хохол-ковбасник* тощо. Отже, продуктивність цього способу словотворення в сучасних ЗМІ поступово зростає.

Останнім часом помітно збільшилась кількість різного типу абrevіатур, що зумовлено передусім тенденцією до економії мовних засобів, а також часописної площі й ефірного часу. Особливу активність виявляють такі типи абrevіатур:

1. Ініціальні, утворені з початкових звуків слів повних назв або з назв початкових літер слів. До цього змушує динамічне і змінне сучасне життя, бо повсякчас в Україні й у світі виникають нові суспільні організації, рухи, партії, об'єднання, товариства, установи тощо: *ВТО* (Всесвітня торговельна організація), *МЕК* (Міждержавний економічний комітет), *АУКК* (Американо-український консультативний комітет), *ІДД* (Інститут досліджень діаспори), *СКУМО* (Світовий конгрес українських молодіжних організацій), *ХДМ* (Християнсько-демократична молодь), *АУНДП* (Асоціація української національно-демократичної преси), *УЦСА* (Український центр сертифікатних аукціонів), *ЦРР* (Центр ринкових реформ), *ВАС* (Вищий Арбітражний Суд), *НПГУ* (Незалежна профспілка гірників України), *ФРПЛР* (Фонд розвитку політики і людських ресурсів) *НЕП* (блок демократичних партій "Народовладдя. Економіка. Порядок"), *ПУЄ* (Партія української єдності), *СЛОн* (Соціально-ліберальне об'єднання), *КРОГ* (Київська рада громадських організацій), *КСУ* (Київський слов'янський університет) та багато ін. На жаль, наведені вище абrevіатури не зафіксовано найновішою лексикографічною працею [6].

2. Складноскорочення, що виникли внаслідок поєднання початкової частини слова (або частин слів) з повним словом: *оргтехніка*, *екобезпека*, *соціоекологія*, *каппраця*, *біо-об'єкт* тощо. Серед них переважають слова, створені для стилістичного ефекту, з певною настановою на емоційно-експресивність: *партбос*, *комундержавна*, *демамбіції*, *партбонз*, *партсеньйор* та ін. У ЗМІ другої половини 80-х – 90-х років активізувалися утворення з такими початковими скороченими компонентами прикметникового походження, як *теле-* (*телемарафон*, *телеміст*, *телесеріал*, *телехіт*, *телешоу*), *етно-* (*етногенез*, *етнодержавознавство*, *етнокультурологія*, *етнолінгвіст*, *етномедицина*, *етнопсихіка*), *євро-* (*євровалюта*, *єврокорпус*, *європарламент*, *євростандарт*, *євроструктура*, *єврокубок*). Останні засвідчують зростання актуальності цих понять і реалій у житті української та світової спільноти, залучення компонентів іншомовного походження до словотвірної системи сучасної української мови.

Таким чином, у словотвірній системі сучасної української мови взагалі, як і в деривації складних слів зокрема, відбуваються значні зміни, які потребують подальшої систематизації і належного вивчення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бартков Б.И. Дериватография украинского языка и квантативный дериватарий 100 аффиксов, полуаффиксов и аффиксоидов научного стиля и литературной нормы// Полуаффиксация в терминологии и литературной норме. – Владивосток: ДВНЦ АН СССР, 1986.
2. Березовенко А. В. Лексичні інновації в сучасній болгарській мові (на матеріалі 80-х років): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1993.
3. Городенская Е.Г. Аффиксоиды украинского языка// Проблема статуса деривационных формантов. – Владивосток: ДВО АН СССР, 1989.
4. Городенська К.Г. Префікси і префіксоїди в українській мові// Мовознавство. – 1986. – №1.
5. Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1989.
6. Б. Зінкевич-Томанек, О. Григор'єв, Я. Прихода Короткий практичний словник абrevіатур та скорочень української мови. – Kraków, 1997.
7. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998.
8. Русская грамматика: В 2 т. – М.: Наука, 1980. – Т.1.

Є.В. Драч

ЕМОЦІЙНІ ФУНКЦІ ІМЕННИКОВИХ СУФІКСІВ

Теорія і практика набуття знань роблять людину людиною, бо озброюють її відомостями про навколишній світ, про саму себе. Людині належить чітко уявляти собі свою власну змістову сутність, свою розумову й чуттєву сферу, знати, зокрема, які з її почуттів,

емоцій приносять їй насолоду від процесу набуття знань, а які, навпаки, викликають байдужість до наукового зростання.

Дослідження учених-педагогів, психологів В.Л. Поплужного, О.К. Тихомирова, Л.С. Вигоцького, Б.І. Додонова, К.Д. Ушинського, П.Я. Гальперіна, Н.Ф. Талізної, М.М. Скаткіна та інших переконують у тому, що мислення людини нерозривно пов'язане з емоціями, переживаннями, що воно відображає її ставлення до навколишньої дійсності і до самої себе, слугує однією з форм відображення об'єктивних реалій [1: 31]. Спостерігаючи за поведінкою учнів, учителів важливо розібратись в їхніх емоційних станах, основними з яких – це настрій, афект, стрес, фрустрація, пристрасть. Сучасний учитель має зарекомендувати себе не тільки прекрасним “предметником”, професійним фахівцем, але й порадиником, рятівником, наставником, який добре знає свого учня, має з ним “духовний міст” [2: 37].

Емоції – це не тільки сфера великих драм, а також і повсякденний супутник людини. Емоції постійно впливають на всі наші справи й думки [3: 21]. Аналізуючи причини своїх помилок, ми нерідко доходимо висновку, що саме негативні емоції ставали нам на заваді в подоланні життєвих труднощів. Емоції – один з основних регуляторів дій людини. Під впливом емоцій всі види пізнавальних процесів – сприйняття, уявлення, пам'ять, мислення – підлягають певним модифікаціям, видозмінам, певній динаміці змін.

Німецький педагог А. Дістервег особливо наполягав на тому, щоб уроки проводились з інтересом і зацікавленням. Учитель зобов'язаний використовувати ситуацію новизни, різноманітні засоби навчання, виявляти особисту активність, жвавість та інші якості [4: 136]. У працях В.Л. Лая навчання трактується як активний процес, що складається з елементів чуттєвого й розумового змісту. Ставлення вчителя до учнів належить оцінювати з урахуванням того, яка чуттєвість переважає в них – чи радість і веселість, чи страх і боязливність [5: 4]. Психолог О.Н. Леонтьєв підкреслює, що в процесі навчання “головне полягає в тому, чим для самої людини є ті думки й знання, про які ми говоримо, ті почуття, які ми в ньому виховуємо, ті прагнення, які в них збуджуємо” [6: 237].

Психолог С.Л. Рубінштейн вважав, що успішне навчання учнів передбачає виховання в них інтересу до знань, бо це один із стимулів їхньої емоційної зацікавленості. “Для того, щоб учні дійсно працювали активно, потрібно, щоб ті завдання, які ставляться під час навчальної діяльності, були не тільки зрозумілі, а й внутрішньо приємні, щоб вони набули значення для учнів і знайшли таким чином відгук і опору в їхніх переживаннях” [7: 604]. “Почуття зв'язані переважно з процесом діяльності” [7: 467].

У працях П.В. Симонова подається об'ємний перелік таких емоційних реакцій, як насолода, задоволення, захоплення, щастя, радість, сміливість, впевненість, мужність, натхнення, бадьорість, байдужість, спокій, розслабленість, незадоволення, необережність, нетерпіння, відвернення, сум, тривога, горе, страх, відчай, гнів, ярість, скаженість [8: 141]. О.М. Острогорський вважав, що рушієм людських вчинків виступає не тільки розум, але й серце, почуття.

Спілкування педагога з учнями ґрунтується на принципах взаємності й доброзичливості, принциповості й відповідальності. Учитель має в своєму духовному арсеналі слова, емоційну забарвленість голосу, тон, інтонацію, жести, рухи й ритміку. Емоції повинні виступати чинниками стимуляції пізнання, абстрактного мислення.

Емоція впливу, звернена до адресата, не руйнує предметно-логічного змісту мовлення, а навпаки, сприяє його засвоєнню адресатом. Потреба людини в емоційному насиченні власного мовлення визначає спрямованість розвитку особистості. Самоцінність емоцій полягає в тому, що вони допомагають орієнтуватись у зовнішньому світі. Емоції потрібні для підтримання життєздатного внутрішнього стану людини – істоти не тільки розумної, але й духовної. Позитивні та негативні емоції становлять невід'ємну функцію існування людини як цілісної духовної особистості і як біологічного виду. Неувага до емоційних елементів у мовленні – це прямий наслідок ставлення до людської особистості як до чогось другого-рядного. Сутність-бо людини криється в “сукупності всіх суспільних відносин” [9: 728]. Ступінь впливу емоцій залежить від інтенсивності пізнавальних процесів, від стійких

якостей характеру суб'єкта. Одним з доступних засобів впливу на психо-фізіологічні функції та психо-емоційну сферу учнів слугує слово вчителя, яке може знімати в учнів почуття втоми, напруги, викликати в них приємне почуття розслаблення, комфорту, рівноваги, може підвищувати працездатність. Слово завжди подає предмет у певному ракурсі. Чим ріднішою, дорожчою для дитини є ідея, втілена в слові, тим глибше западає це слово в її серце, тим міцніше, органічніше входить воно в її духовний світ [10: 64]. Слово-назва, як результат пізнавальної діяльності учнів, усвідомлюється мовцем і актуалізується в процесі комунікації. Головне для вчителя – це вміння передавати широкі спектри емоцій, експресію духовних поривань. Слово є “одночасно і знаком думки мовця, і ознакою всіх інших переживань, що входять до завдань і намірів повідомлення” [11: 19]. Мова, отже, виконує ще й експресивну, емоційну функцію. Емоційне відображення світу – це також процес пізнання його складників, явищ.

Українська мова незмірно багата на засоби емоційного вираження. Серед них неабияк важлива роль належить **суфіксам**. З їх допомогою ми висловлюємо ласку, ніжність, радість, захоплення або лютість, грубість, незадоволення й зневагу. Суфіксальний спосіб вираження емоцій – один з найпродуктивніших. Беручи участь в утворенні різних слів, суфікси називають малі або великі розміри предметів, передають нашу симпатію чи антипатію до когось, чогось. Одні суфікси використовуються для вираження здрібності, пестливості, а інші ж виступають засобом вираження збільшеності, згрубілості, зневажливості.

Г.М. Сагач, І.К. Білодід, Т.К. Черторицька, С.С. Плямовата та ін. звертають, зокрема, увагу на стилістичну характеристику іменникових емоційних суфіксів. Серед іменників із суфіксами суб'єктивної оцінки можна виділити дві їхні групи: іменникові назви із значеннями зменшеності – переважно з негативною оцінкою і назви із значенням збільшеності – також переважно із негативною оцінкою.

Від іменників, в основному з конкретним значенням, за допомогою специфічних суфіксів здрібності-пестливості утворюються форми суб'єктивної оцінки. Такі суфікси виступають носіями емоційних відтінків у семантиці слова: пестливості, фамільярності, зневажливості. Слова із суфіксами на означення здрібності та емоційного забарвлення використовуються в усному мовленні для створення чогось яскравого, колоритного, привабливого. В цій статті розглядаються іменники саме із суфіксами цього типу, висвітлюється їхній вплив на емоційну сферу учнів.

Спостереження над названими явищами переконують у тому, що вживання будь-яких суфіксів завжди зумовлюється певною низкою об'єктивних та суб'єктивних причин. Словотвірна продуктивність суфіксів неодинакова. Суфікси також розрізняються за ступенем вираження як зменшеності, збільшеності, так і емоційного забарвлення. До розряду емоційних слів належать такі, які утворилися за допомогою групи спеціальних, емоційно забарвлених суфіксів типу **-оньк, -еньк, -ячк, -юг, -аг, -як**. Слова з такими суфіксами утворюють нові значення – емоційні (позитивні чи негативні). Розглянемо деякі суфікси, які надають словам позитивних емоційних відтінків. До групи зменшувально-пестливих належать суфікси іменників: **-к, -ок, -ик, -ець, -ельц, -иц, -ичк, -иночк, -очк, -ечк, -очок, -ечок, -оньк, -еньк, -ус, -ун, -усеньк, -унечк, -уньчик, -усечк, -ен, -атк, -ятк**: *татко, їжачок, Івасик, вітрець, джерельце, сестриця, вербичка, хмаринка, хмариночка, рослиночка, ручечка, гайочок, бережочок, дівчинонька, пісенька, бабуся, матуня, матусенька, бабунечка, татуньчик, бабусечка, зайчєня, зайчатко, звірятко, жабенятко* та інші [12: 296-298, 245-246].

Найменший ступінь здрібності виражається суфіксом **-ин(а)**: *пшонина, шкапина, кофтина, хлопчина, горошина, волосина, хатина*. Найчастіше такий суфікс сполучається з іменниками жіночого та чоловічого роду. Суфікс **-ин** виражає одиничність, криє в собі відтінок симпатії, співчуття, прихильності. Суфікси **-ин(а), -инк(а)** завжди наголошені.

Найпродуктивніший для іменників жіночого роду є суфікс **-к(а)**. Емоційний суфікс **-к** в лексемах *дитки, берізка, личко, донька, молочко, лісок, ягідка* тощо надає їм відтінку пестливості, ніжності, прихильності. Найактивніше цей суфікс поєднується з непохідними

основами, надаючи іменникам відтінок зневаги або іронії: *ідейка, сімейка*. Наголос в іменниках з суфіксом **-к(а)** здебільшого нерухомий: *дубок, ставок, лісок*. Словотворення із демінутивним суфіксом **-к(а)** в сучасній українській літературній мові позначене регулярністю і продуктивністю.

Від основ іменників жіночого роду утворюються за допомогою суфікса **-иц(я)** іменники того ж роду із значенням інтимно-пестливого відтінку: *водиця, сестриця, травиця, вдовиця*. Наголос у таких іменниках може переміщуватись.

Найчастіше в сучасній мові вживаються іменники чоловічого та середнього роду із суфіксами **-оньк, -еньк, -ечк, -оч**. Таким іменникам властивий загальний емоційний колорит пестливості: *стеблинонька, калинонька, ялинонька, дівчинонька, дитятонько, багатенько, личенько, козаченько, горенько, вушенько, музиченько, нічечка, літечко, рисочка, дитиночка* (наголос на суфіксі). Зменшено-пестливі іменники найчастіше утворюються від твірних основ іншомовного походження: *ванночка, дамочка*. Наголос падає на той же склад, що й у твірній основі.

Суфікси **-оньк(а), -еньк(а)** надають словам особливого відчутного відтінку пестливості. Наголос падає на корінь. Пестливі форми іменників із суфіксами **-оньк(а)** вживаються в розмовній мові, у фольклорних творах.

Слова з формантами **-ул, -ун, -ус, -ас** у лексемах типу *мамуля, бабуня, дідусю, кумася*, надають іменникам відтінків ніжності, інтимної ширості, сердечності. Названі форманти поєднуються з твірними основами. непродуктивними формантами є суфікси **-у(я), -ун(я), -ул(я)** – *красуня, бабуля* в зменшених формах іменників жіночого роду. Вони утворюють поодинокі форми. Слова із суфіксом **-ц** представлені назвами, що мають значення зменшеності: *відерце, джерельце, деревце, озерце*, пестливе: *винце, м'ясце*.

Найвищий ступінь емоційного насаження властивий суфіксам **-иноньк, -иночк, -усеньк, -унечк, -еченьк, -усечк** – *стеблинонька, калинонька, ялинонька, дівчинонька, хмариночка, вербиночка, татусенько, бабунечка, ніченька, бабусечка*. Зрідка для творення демінутивних назв середнього роду використовуються такі суфікси: **-а(-я)**: *дитя, дитина, внуча*; **-ен**: *звіреня*; **-іньк**: *зайько*. Названі суфікси надають словам відтінку пестливості, зменшеності, голубливості.

Суфікс **-ок** у словах типу *грибок, візок, батіжок, дідок, бурячок, медок, казанок, гвіздок, пеньок, синок, бичок* криє в собі відтінок симпатії, зменшення розміру, обсягу, міри якості, пестливості, ніжності.

Іменники із суфіксом **-ик** у лексемах типу *столик, букетик, киселик, братик, ведмедик, гвинтик, ключик, камінчик, вовчик, зайчик, коник, возик* найчастіше мають відтінок ніжності, симпатії, об'єктивної зменшеності, зменшеної пестливості, зневажливості: *купчик, інтелігентик*. Суфікс **-ик**, поєднуючись з непохідними словами та з іншомовними основами іменників, виразніше передає значення зменшеності, емоційності – порівняно із суфіксом **-ок**. [13: 14]. Суфікси **-ик, -ок** позначають малу величину: *ключик, дощик*. Ще менші предмети постають в уяві, коли чуємо: *столичок, ручечка, ніжечка*. У таких випадках посилюється емоційна насиченість слова. Суфікси **-ик, -ок, -к(а), -ичок, -ечк(а), -очк(а)** завжди породжують в уяві учнів поняття про щось не тільки невелике за розмірами, але й гарне, приємне, таке, що викликає співчуття до себе, прихильність.

Іменники з суфіксами **-ачк, -ячк** – *листячко, пір'ячко, вареннячко*; **-ичк** – *водичка, вербичка*; **-иц** – *водиця, сестриця* виражають підсилену емоційну насиченість. Суфікс із зменшено-пестливим значенням **-ичок** уживається в іменниках, утворених від іменників із суфіксом **-иц**: *криниця-криничка, травиця-травичка*. Від іменників середнього роду на **-я** утворюються іменники з пестливим значенням за допомогою суфікса **-ячк**: *тім'я-тім'ячко, пір'я-пір'ячко*.

Суфікси **-ен, -енят** виступають у назвах частин тіла, в назвах істот, малих за віком, з відтінком позитивної характеристики особи чи істоти: *козеня, горобеня, галченята, рученята, оченята* [14, 15, 16]. Аналізовані суфікси широко функціонують як засоби створення загального пестливого тону мовлення, ліричного стилю – щирого, задушевного,

емоційного, “голубливого тону” [14: 35]. Найчастіше здрібнілі суфікси поєднуються з іменниками, бо іменники називають конкретні предмети, які виявляються більшою чи меншою мірою. Категорія зменшеності, збільшеності, яка історично сформувалася на основі вираження реальних ознак предметів – малого або великого розміру, обсягу, зросту, віку, ваги, малих форм, малої насиченості – поступово почала виражати й суб’єктивне ставлення до реалій. Для її вираження використовуються зменшено-емоційні суфікси та суфікси збільшеності, які, приєднуючись до твірної основи надають новоутвореному слову відтінків здрібності, ласкавого ставлення до особи, голублення, пестливості або збільшеності, зневажливості, згрубілості – аж до лайливості [15: 166].

Пейоративні (негативно-оцінні) суфікси **-ищ(е)**, **-иськ(о)**, **-ур(а)**, **-юр(а)**, **((-уґ(а))), -юг(а)), -юк(а)**, **(-ак(а))**, **-ух(а)** становлять значну меншість порівнянно з демінутивними (позитивно-оцінними) лексемами: *хлопчище, гарбузище, ножище, хлопчисько, вітрисько, замазура, носюра, катюга, вовцюга, ледарюга, бандюга, зміюка, скотинюка, писака, кривляка, балакуха*. Значна частина їх є непродуктивними, зустрічається у поодиноких випадках: **-ендр(а): скупендра; -индр(а): скупиндра; -инд(я): скупиндя; -индряг(а): скупиндряга** тощо [16: 43].

В.В. Виноградов зауважує, що з суфіксом **-ун** у російській мові пов’язується головним чином відтінок “зневаги або іронічної поблажливості”, із суфіксом **-ан** – експресія “презирства або осуду” [17: 102-103]. Також і в українській мові такі слова викликають в учнів почуття здивування, захоплення, а іноді й огиди, зневаги: *бабище, свекручище*.

Для вираження негативної суб’єктивної оцінки також використовуються такі суфікси: **-ан, -ач, (-ар), -яг, -омах, -ун, -ань, (-ук), -юк**: *вовцюган, рвач, бродяга, бородач, грудомаха, брехун, губань, головань, звірюга*.

Дослідники вже давно звернули увагу на те, що поєднання окремих стилістично маркованих суфіксів із твірними основами слугує засобом утворення імен, “огидливих чи збільшуваних карикатурно”, або тих, що називають “пестливо миловидні речі і дітей” тощо. Емоційно-оцінні суфікси збагачують мовну палітру, служать для повнішого й точнішого вираження та сприйняття людських почуттів, думок, настрою, характеру тощо. Вони становлять невичерпну скарбницю, окрасу української мови.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Большая Советская Энциклопедия. Т. 49.
2. Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения: В 3 т. – М.: Педагогика, 1979. – Т. 1.
3. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций. – М., 1979.
4. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения. – М.: Учпедгиз, 1956.
5. Лай В.Л. Школа действия: Реформа школы сообразно требованиям природы и культуры. – Пб., 1914.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: МГУ, 1975.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М.: Учпедгиз, 1946.
8. Симонов П.В. Теория отражения и психофизиология эмоций. – М.: Наука, 1975.
9. Філософський словник. – К.: Головна ред. УРЕ, 1986.
10. Сухомлинський В.О. Слово рідної мови// УМЛШ №7. – 1987.
11. Виноградов В.В. Русский язык. – М.-Л., 1947.
12. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика – К.: Наукова думка, 1973. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови – К.: Вища школа, 1972.
13. Сікорська З.С., Шарпило Б.А. Іменники з суфіксами суб’єктивної оцінки в сучасній українській мові// Мовознавство. 1977. – №5.
14. Родіна Л.О. Від назв малят до назв предметів. У кн.: Питання мовної культури. – 1970. – №4. – К.: Наукова думка.
15. Сучасна українська літературна мова. За редакцією Плющ М.Я. – К., 1994.
16. Сагач Г.М. Про деякі словотвірні-семантичні особливості іменників із пейоративними суфіксами **-ищ(е)**, **-иськ(о)** в сучасній українській літературній мові// Українське мовознавство. – 1976. – Вип. 4.
17. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М., 1947.

ЛІНГВІСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ КОМПЗИТИВ

Серед новоутворень у лексичній системі сучасної української літературної мови композити складають значний шар лексики. Композитам властиві чіткі структурні закономірності формування й розвитку і такі ж статичні якості, особливості їхньої структури. Питання словоскладання перебували у колі наукових інтересів багатьох учених, починаючи з середини XIX століття. Уже в “Российской грамматике” М.В. Ломоносова знаходимо загальні зауваження про складні слова, що дало поштовх до плідного вивчення законів словоскладання в подальшому часі – аж до XX століття.

Інтерес до словоскладання надалі був постійним. Ще дорядянськими лінгвістами поставлено чимало суттєвих питань розглядуваної проблеми. Однак і дотепер ще немає багатьох чітко окреслених понять, визначень, оцінок композитивної будови слів. Це пояснюється тим, що в минулому давала себе знати неуха до явищ словотворення. Тільки в останні десятиліття простежується всезростаюча увага до словотвірної проблематики. Це й зрозуміло: світ науки і техніки перебуває в постійному русі, головна його особливість – динаміка. Мовне оформлення такого процесу істотно залежить від розвитку вже існуючих і нових науково-технічних галузей. На сучасному етапі становлення термінологічної лексики – цієї підсистеми лексики української мови – простежується тенденція до появи складних термінів, переважно складних слів. Потреба в точному найменуванні нових явищ, властивих їм ознак спричинилась до появи великої кількості складних слів у лексико-термінології.

Метою цієї статті є визначення композитів як лінгвістичного поняття. Дефініцію композита знаходимо в багатьох монографіях, кандидатських і докторських дисертаціях, статтях, які присвячені питанням вітчизняного словоскладання. У різних авторів такі визначення ґрунтуються на певною мірою різних засадах, принципах. Можна виділити чотири основні різновиди характеристик композитів: 1) за основу береться морфемна структура слова: наявність двох чи більше кореневих морфем; 2) на перший план висувається семантична єдність компонентів складання; 3) в основу трактування композитів покладено співвіднесеність складного слова зі словосполученням; 4) складні слова утворюються за принципом аналогії.

Найбільш типовим визначенням композитів нам уявляється те, яке запропонувала О.А. Василевська: “Складне слово – це лексична одиниця, що складається з двох або декількох повнозначних елементів і характеризується єдністю значень із співвіднесеністю в лексико-граматичній системі мови з тією чи іншою частиною” [1: 132]. У цьому визначенні з достатньою чіткістю відображено морфемну й семантичну сутність композитів, тобто складних слів. Заслужують також на увагу визначення композитів такими авторами, як В.А. Кочергін, Н.В. Галенко.

“Під складним словом вважається лише утворення, що складається з двох або більше елементів, які обов’язково зустрічаються у самостійному вживанні у мовах” [2: 26].

“Складне слово – це об’єднання кількох (частіше двох) слів або основ, які мають самостійне речове значення, котрі у поєднанні виражають одне поняття та мають форму простого слова” [3: 21].

Як основна ознака виділяється морфемна структура композитів також у працях Н.С. Родзевич, А.А. Касаткіна, О.С. Ахманової, Н.Ф. Шанського, Є. Рудницького, М.Т. Чемерисова. “На нашу думку, складне слово являє собою новотвір, що виник внаслідок складання двох або більше окремих слів, основ або коренів, новотвір, що становить не тільки семантичну, а й структурну єдність. Це значить, що семантика складного слова хоча й виявляє зв’язок із значеннями своїх компонентів (більш або менш близький чи віддалений), проте є якісно новою, відмінною від суми значень своїх компонентів. Це значить також, що, крім єдності поняття, яке складне слово відображає, воно становить собою і неподільну мовну одиницю” [4: 18].

“Складні слова – це слова, що складаються з двох (або більше) коренів або основ, що мають в цей період розвитку мови самостійне лексичне значення” [5: 141].

“Складне слово – це слово, яке має мінімум дві морфеми, що виступають як основні в окремих словах і взагалі не є афіксальними морфемами” [6: 173].

“Складне слово – це лексична одиниця, що є поєднанням основ та створена в процесі словотворення” [7: 211].

М.Т. Доленко у визначенні композитів на перший план висуває семантичну єдність компонентів структурно складної будови: “Складне слово – це таке слово, яке утворене з основ із реальним значенням лексичного цілого, значення якого є простою сумою значень його компонентів, але в той же час не змінює лексичних значень останніх, а навпаки виростає з них, перетворюючи їх у складні частини якісно нової лексичної одиниці” [8: 18].

Повне і в основі своїй вдале визначення композитів знаходимо в дисертаційній праці М.І. Привалової. “Складне слово – це єдине лексичне утворення, яке, маючи постійне значення, складається з двох або більше співвідносних з повнозначними частинами мови основ, які не втратили в цей історичний момент своїх речових значень та перебувають у зв'язку з цим у певних синтаксичних відношеннях, а результативно (як ціле) відноситься до однієї з частин мови з притаманними їй граматичними та словоутворювальними категоріями” [9: 28]. У цьому визначенні автор вдало сполучує дві основні ознаки складних слів: їх структуру та семантичну єдність компонентів.

Нарешті, до третьої групи визначень належать такі, в основу яких покладено співвідношення складного слова зі словосполученнями. В.П. Григор'єв пише: “Складне слово – це цілооформлене лексичне утворення, що виникає за одним з діючих у мові словотвірних типів і компоненти якого формуються на основі синтаксичного поєднання двох чи кількох повнозначних слів” [10: 38]. Дослідник визнає складні слова, які утворились тільки на ґрунті словосполучення, і відкидає можливість утворення їх за аналогією. У зв'язку з цим доречно згадати таке, досить цікаве й важливе висловлювання В.В. Лопатіна та І.С. Улукханова: “... складним слід вважати слово, яке містить не менше двох кореневих морфем, незалежно від того, як створені ці слова: на базі словосполучень або за аналогією до інших складних слів” [11: 190].

Слід зауважити, що формування складних слів за аналогією визначають і інші лінгвісти: О.А. Василевська, К.А. Левківська, Ю.С. Сорокін, Н.А. Янко-Триницька, О.А. Земська та ін. Ю.С. Сорокін пише: “Складне слово часто співвідносне із синтаксичними сполученнями двох окремих слів, народжується з цих сполучень шляхом їх подальшого злиття, конденсації, “стискування”, що доходить до ступеня повного перетворення форми” [12: 439].

Не досить умотивованим у наведених визначеннях композитів нам видається те, що начебто кожне слово, яке має в своєму складі дві кореневі морфеми, може вважатися складним. Це відзначається не в усіх визначеннях. У дефініціях складних слів повинен бути зафіксований факт співвіднесеності складного слова зі словосполученнями, бо це слугує основою, на якій виникає та функціонує складне слово. Не слід протиставляти основоскладання словоскладанню, оскільки у вихідному стані в обох випадках ми маємо справу зі словами, які в складі складного слова перетворюються у морфеми. Суттєвим недоліком наявних визначень є їх статистичність, відсутність у них вказівок на зв'язок складного слова з іншими типами лексичних одиниць. Визначення повинно показати складне слово в русі, в можливостях його розвитку, його переходу до іншої лексичної одиниці. На думку В.В. Виноградова, словоскладання – це своєрідний комбінований тип словотворення, синтаксично-морфологічний. “Правила сполучення морфем у цьому випадку істотно ускладнюються: питання співвідношення основ, порядок їх злиття, а також структурно-граматичне оформлення другої частини виводить цей тип словотворення за рамки правил створення простих похідних слів, крім того, складні слова утворюються і безпосередньо від фразеологічних одиниць та складних термінів. Наприклад, від *замилування очей* – *окозамилування, окозамилувач*” [13: 560].

Найбільш поширене трактування поняття “складне слово” знаходимо в “Словнику лінгвістичних термінів” Є.В. Кротевича та Н.С. Родзевич: “Складне слово, словоутворене з двох або кількох слів, основ чи коренів, об’єднаних в одну лексичну одиницю, яка набула формально-граматичних і семантичних ознак окремого слова” [14: 160]. У цьому ж лінгвістичному довіднику розглядаються основні ознаки складних слів: їхня основа складається не менше, ніж з двох компонентів: *паровозоремонтник*; один наголос: *продисвіт*; лексичне значення таких слів поєднує в собі семантику їх компонентів, але виступає якісно новим, більш широким, ніж звичайна сума: *чортполох*; базою формування складних слів слугують вільні і стійкі словосполучення, до того, складні слова виступають їх еквівалентами, мають єдину семантику і єдину форму; компоненти складного слова можуть бути об’єднані сурядними і підрядними зв’язками – подібно до співвідносних з ними компонентів словосполучень: *світлотінь, лісонасадження*; за способом об’єднання компонентів складні слова утворюються: а) шляхом основоскладання, коли компоненти об’єднуються в одне слово так званими сполучними голосними: *криголам*; б) зрощенням елементів словосполучення: *перекотиполе*; в) зближенням елементів словосполучень: *хліб-сіль*.

У “Словнику лінгвістичних термінів” Д.І. Ганича, І.С. Олійника зазначається, що до складу досліджуваних утворень можуть входити афіксоїди: *півколо*; одним із шляхів утворення складних слів є подвоєння слів: *повік-віки* [15: 259].

Ми поділяємо погляди на композити тих лінгвістів (О.С. Кубрякової, В.В. Лопатіна, І.С. Улуханова, Н.Ф. Клименко, Н.М. Родзевич та ін.), які розглядають складне слово в акті номінації, досліджуючи його сенсову структуру разом із всіма чинниками, які визначають її. Отже, складне слово – це лексема, яка формально складається з двох або більше основ чи самостійних слів, і семантично пов’язана із значенням синтаксичної конструкції. Складними іменниками є структурно, семантично і морфологічно завершені одиниці, що мають не менше двох кореневих морфем і володіють всіма ознаками категорій іменників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Василевская Е.А. Словосложение в русском языке. – М.: Учпедгиз, 1962.
2. Кочергин В.А. Словосложение в эпическом санскрите. – М.: 1950.
3. Галенко Н.В. Сложные слова в русском языке II пол. 19 в.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук – Киев, 1953.
4. Родзевич Н.С. Про будову складних слів у сучасній українській мові. Укр. мова в школі. – 1952. – №6.
5. Рудницький Е. Складні слова в українській мові. К.1930. Кн.І.
6. Чемерисов М.Т. Складні слова в укр. мові. – Наук. зап. Запорізького педінституту, 1957.
7. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – Київ, 1987.
8. Доленко М.Т. Складні прикметники в сучасній українській мові. Укр. мова в школі, 1956, – №1.
9. Привалова М.И. Сложные слова и их функции в художественных произведениях М.Е. Салтыкова-Щедрина: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л. 1953.
10. Григорьев Б.П. О границах между словосложением и аффиксацией// Вопросы языкознания. – 1956. – №4.
11. Лопатин В.В., Улуханов И.С. О некоторых принципах морфемного анализа слов// Известия АН СССР. ОЛЯ – М. – 1963. – Т.ХХП.З.
12. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка 30-40 гг. 19 в. – М., АН СССР, – 1965.
13. Виноградов В.В. Исследование по русской грамматике. – Избранные труды. – М.: Высш. шк., 1975.
14. Кротевич Е.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1957.
15. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.

Л.И. Борох, Л.Н. Денисюк

ОБРАЗОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ ИМЕН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ НА -НЬИЙ ПОД ВЛИЯНИЕМ ЗАИМСТВОВАНИЙ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ I ПОЛ. XVIII ВЕКА

Появление производных от морфем *-альн-*, возникшим на базе иноязычных заимствований, связано с языковыми контактами, особенно активизировавшимися в XVIII в. До начала XVIII в. такие морфемы почти не возникали. Процесс их заимствования и освое-

ния протекал очень активно. Уже в I-й пол. XVIII в. таких образований насчитывается значительное количество. Около ста прилагательных приводит З.М. Петрова [1: 30-40] (используются сокращения, принятые в Словаре русского языка XVIII века и Картотеке этого словаря). Этот обширный список можно было бы продолжить примерами: *децимальный* (см.: Брукнер, 5), *дифференциальный* (см.: МАН, 1, 285), *инстанциальный* (см.: МИЮК, 104), *конференциальный* (см.: Эвг. Сав., 225), *консигториальный* (см.: Прим. Вед., 1731), *материальный* (см.: Пш., 1, 130), *ординальный* (см.: Георг. ген., XIII), *эксцентриальный* (см.: Комега, 9). Возникают также единичные образования с морфами *-иальн-, -идальн-, -ональн-, -уальн-*: *Комициальный* (от комит "наместник") (см.: Спб. Вед., 1735), *емморoidalный* (см.: АК, III, 150), *меридиональный* (см.: КАН, 242), *пропорциональный* (см.: Мн. мир., 153), *пунктуальный* (см.: Вед. II, 269). Значительное количество из них обнаруживает непосредственную связь с иноязычными прототипами на *-al* (фр., нем., англ.), *-alis* (лат.), *-ale* (итал.) и в русском языке не соотносится с производящими основами, что может свидетельствовать о том, что производные на *-альный* недостаточно освоены русским языком.

Большую роль в усвоении адъективов на *-альный* сыграло польское посредничество, благодаря которому в русский язык попадают *арбитральный*, – *arbitralny*, *артифициальный* – *artificialny*, "искусственный", *горизонтальный* – *horyzontalny*, *криминальный* – *kryminalny*, *литеральный* – *literalny*, "буквальный", *марциальный* – *marcjalny*, "железистый", *натуральный* – *naturalny*, *нейтральный* – *neutralny*, *нотариальный* – *notarialny*, *оригинальный* – *originalny*, *ориентальный* – *orientalny*, *персональный* – *personalny*, *принципиальный* – *gruncypalny*, *пропорциональный* – *proporcjonalny*, *пунктуальный* – *punktualny*, *синодальный* – *synodalny*, *триумфальный* – *tryumfalny*, *универсальный* – *uniwersalny*, *формальный* – *formalny*, *фундаментальный* – *fundamentalny*, *церемониальный* – *ceremonialny*, *элекционный* – *elekcjonalny*, "избирательный" *экспериментальный* – *eksperymentalny* (ЛВН) (точка зрения Н.А. Смирнова (ЛВН) о времени и характере посредничества при заимствовании таких прилагательных почти без изменений нашла отражение в словаре М.Р. Фасмера. Leming (1970) считает, что большинство из этих прилагательных проникает через польский в русский язык несколько ранее, еще до 1696 г.)

Влияние польского языка, весьма значительное в XVII в., сказалось и на усвоении ряда словообразовательных моделей в XVIII в. Польское посредничество "состояло прежде всего в морфологической и словообразовательной адаптации..., проходившей на польской почве и облегчавшей процесс... распространения в другие славянские языки с типологически и генетически близкой словообразовательной структурой" [5: 89]. Словообразовательная база для адъективов на *-альный* не была полностью сформирована в русском языке. В ряде случаев усвоенные русским языком их производящие основы тоже воспринимаются русским языком из польского: *horyzont*, *litera*, *natura*, *oryginal*, *proporcja*, *ceremonia*, *leksja* (см.: ЛВН, Фасмер).

Значительное количество прилагательных на *-альный*, употребляемых преимущественно в терминологии, слабо соотносилось или не соотносилось вообще с производящими существительными в русском языке. Косвенным указанием на это является параллельное употребление в тексте русских эквивалентов, носящих характер перевода-толкования: ...*прибавлю к проектам акцидентальныя или прилучающияся прибыли* (см.: П. Сильв., 73); *Вертикальное* или *надглавное колесо* (см.: Арифм. Кипр., 223); ...*и такое разстояние может мушкет оризонтальным (зрительным) выстрелом достигнути* (см.: Побезд. кр., 8); *Два образца о счислении интегральном или цельственном* (см.: МАН, 1, 276); *Церкви кафедральные (соборные)* (см.: Пуф., 487); ...*колиоральные* или *разноцветные воды* (см.: Георг. ген., 249); *Натуральный* или *естественный*... (см.: Шлюзн. кн., 89); *Нужны принципиальные (или начальные) части машины*... (см.: Шлюзн. кн., 25); *Эквinoxальные* или *равноденственные точки* (см.: Кн. навиг., 10). О слабой соотносительности прилагательных с производящими именами в русском языке пишет З.М. Петрова. Лишь в единичных случаях адъективы на *-альный* не имеют иноязычных соответствий. Исключением является присоединение *-альн-* к русской производящей основе [4: 33].

На I-ю пол. XVIII в. приходится также начальный этап складывания имен прилагательных на *-онный*. В это время формируется их производящая база – заимствования из латыни и западноевропейских языков, широко употребляющиеся в научной литературе. Количество новаций невелико. Помимо уже отмеченных к лингвистической литературе [3: 200-201], к новообразованиям следует отнести прилагательные *контравалационный*, *циркувалационный* (см.: Вобан., II, 15), *пацификационный* (см.: Бум. КМ, 307), *рекогниционный* (см.: МАН, 33), *экспедиционный* (см.: МАН, II, 711).

Некоторые существительные, послужившие базой для образований на *-онный*, в русском языке исследуемого периода могли существовать в двух вариантах: переоформленном на *-ция* и в непереоформленном на *-цион*- [1: 91]. Существование последних поддерживало и упрощало процесс образования прилагательных на *-онный*. Преобладание существительных на *-ция* способствовала вычленению морфа *-онн*-. Вариантность производящих не позволяет считать, что этот морф окончательно выделился в рамках изучаемого периода.

Производные на *-арный* образовывались под влиянием западноевропейских заимствований, возможно, благодаря посредничеству польских на *-арну*. Зависимость образований на *-арный* от иноязычных прилагательных выражалась, прежде всего, в том, что некоторые из них могли не иметь словообразовательных связей в русском языке и, следовательно, выступали как переоформленные на русской почве иноязычные прилагательные: *ординарный* (см.: ЗА, 260), *партикулярный* (см.: Курас, 124), *прелиминарный* (см.: Эвг. Сав., 319), *экстраординарный* (см.: ЛВН, 347). В отдельных случаях возможно установление словообразовательной соотнесенности с именами существительными, попавшими в русский язык приблизительно в это же время. Такие формы малоупотребительны: *ауксилиарный* (от ауксилиум, “помощь”), *регулярный* (от регула, “правило”), *фамилиарный* (от фамилия, “семья”), *циркулярный* (от циркуль, циркуляр, “круг”) (ЛВН). Употребление таких прилагательных сопровождается в тексте переводом-толкованием: *...купно ауксилиарными или помощными войски* (см.: Шаф. Рассужд., 197); *...летние или каникулярные ветры* (см.: Геогр. ген., 349); *...партикулярные* или приватные люди (см.: Ордина, 504); *Прямостоящая или перпендикулярная линия* (см.: Геом. 1709, 29); *...пишут тогда грамоты циркулярные или кругообходимые во всякую провинцию* (см.: Ордина, 156). Редким является образование прилагательных с *-арн*- от употребительных в русском языке основ имен существительных, когда прилагательное предстает как мотивированное и, поэтому, не нуждается в толковании: *Убили Бабея, человека консулярного и капитана предреченных полков* (см.: Кн. историогр., 137); *...и ради того при войске почтарный ход чрез макленбургскую землю удержан* (см.: Вед., II, 74); *Штыкарный горн установить...* (см.: Геннин, 388).

Единичны прилагательные на *-озный*, *-абельный*, *-ивный*. С русскими производящими основами они, как правило, не соотносятся: *...изъяснить амбициозное намерение французского двора* (см.: Кнт. Рел., II, 83); *Теленок, у него 2 муштруозные передняя нога* (см.: МАН, I, 99); *...чтоб под каким ни есть специозным претекстом достал несколько тысяч фунтов* (см.: Кнт. Рел., II, 97-98); *...от резонабельного миру с королем их не отречется* (см.: Шаф. Рассужд., 136); *Дефензивный* – защитный, оборонительный; *офензивный* – “наступательный” (ЛВН).

Имена прилагательные на *-ичный* не составили в русском языке большой группы слов. В исследованиях по русскому языку в основном рассматриваются только те производные с морфом *-ичн*-, происхождение которых связано с морфологической адаптацией адъективов на *-ический*. Употребление последних с качественными значениями явилось причиной образования степеней сравнения, кратких форм, наречий на *-о*, отвлеченных существительных – в конечном счете привело к контаминации суффиксов “относительности” и “качественности”. Употребление прилагательных на *-ичный*, явившейся “фокусом взаимодействия семантических, грамматических и словообразовательных факторов” [2: 156]. Немногочисленные имена прилагательные на *-ичный* могли иметь в языке исследуемого периода качественное значение, но приведенные здесь соображения об их возникновении

ограничены исследованным авторами материалом (XIX-XX вв.), поэтому не должны распространяться на язык более раннего времени. В I-й пол. XVIII в. адъективы на *-ичный* соотносятся с соответствующими на *-ический* только как синонимичные (дублетные) образования, в которых одинаковое содержание оформлено с помощью различных словообразовательных средств. Допустимо предположение, что наличие относительных прилагательных на *-ичный* проложило дорогу более поздним качественным образованиям, последние были поддерживаемы формами со звуковой последовательностью *-ичн-*.

Отдельные образования на *-ичный* отмечены в ДРС: *астрологичный, аллегоричный, грамматичный*.

Большинство таких прилагательных появляется в исследуемый период в связи с освоением иноязычных заимствований на *-ikos, -icus, -ique, -isch*.

Подобные формы в русском языке образуются от основ на *-к* с помощью морфа *-н-*: *математичный* (см.: Пут. Тлст., III, 261), *политичный* (см.: АК, III, 241), *практичный* (см.: АК, I, 143). Или же образуются с помощью морфа *-ичн-*: *географичный* (см.: Пут. Тлст., IV, 381), *героичный*, (см.: ЛЦ, 379), *космографичный* (см.: Пут. Тлст., III, 261), *лимфатичный* (см.: Ит. ком., 271), *меланхоличный* (см.: АК, I, 228), *параболичный* (см.: Прим. Вед., 1742), *периодичный* (см.: Геогр. ген., XX), *периферичный* (см.: АК, I, 143), *сферичный* (см.: Геогр. ген., 18) и др.

Затруднительно выделение морфа в связи с возможной двойной мотивацией прилагательных: *апоплектичный* (см.: Ит. ком., 271) от апоплексия и апоплексик; *меланхолический* (см.: АК, I, 228) от меланхолия и меланхолик; *кубичный* (см.: Влф. физ., 14) от куб и кубик.

Лишь в единичных случаях прилагательное на *-ичный* не имеет мотивирующего в русском языке и образовано непосредственно от иноязычной основы на *-к* с помощью морфа *-н-*: *Сказано ехать для наук **навтичных*** (см.: АК, I, 254) от ит. *nautico*; “корабельный”; ...*аглицкий министр не приехал бы без экипажу к так **магнифичному** двору* (см.: Кнт. Рел., I, 60) от фр. *magnifique*, “пышный”.

Наличие адъективов на *-ичный* в русском языке XVIII в. не было устойчивым. От имен существительных такого значения и структуры активно образовывались адъективы с морфом *-ическ-*. Эпизодическое возникновение форм на *-ичный* следует рассматривать, видимо, в связи с украинско-польским влиянием, которое было значительным в начале XVIII в. и накануне его [5: 16-53]; традиции их употребления русский язык обязан той значительной группе украинских ученых, которые участвовали в преобразованиях Петра I [1: 31-32].

Некоторые производящие существительные, из которых образовались давших нам адъективы на *-ичный*, проникли в русский язык именно благодаря польскому посредничеству: *география, геометрия, математика, периферия, политика, практика* и др. (см.: Фасмер).

В I-й пол. XVIII в. лишь в отдельных случаях обозначилась возможность появления у прилагательных на *-ичный* качественных значений, которые, однако, не развивались, как в современном русском языке на базе прилагательных на *-ический*: граница относительного и качественного значений проходит в одном слове. *Цвет лица его был подлинно **героичный**, какой всегда от солнца и воздуха смугловат становится* (см.: Эвг. Сав., 23); ***Героичный**, храбрый* (см.: ЛЦ, 297). *Сего дука описывают портрет, что он есть умору **меланколичного*** (см.: АК, IV, 27); *Забав никаких нет, и город **меланколичной** самой* (см.: АК, I, 228). Параллельные образования на *-ический* – *-ичный* носят характер словообразовательных дублетов. И только в некоторых случаях в формах на *-ичный* можно увидеть предпосылки того употребления, которое дало им жизнь в современном русском языке: *В... городе... есть дохтур, славный и умный человек, вельми человек **практичен** на болезни* (см.: АК, I, 141).

В языке исследуемого периода представлено большое количество параллельных образований: *алегорический-алегоричный; алкалический-алкаличный; аналогический-анало-*

гичний; арифметический-арифметичний; ароматический-ароматичний; астрологический-астрологичний; географический-географичний; героический-героичний; гидравлический-гидроличний; диалогический-диалогичний; зодиаческий-зодиаичний; евангелический-евангеличний; категорический-категоричний; космографический-космографичний; кубический-кубичний; лимфатический-лимфатичний; меланхолический-меланхоличний; механический-механичний; периодический-периодичний; политический-политичний; проблематический-проблематичний; сферический-сферичний и др. (см.: КС XVIII).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Биржакова В.А., Войнова Л.А., Кутина Л.Л. Очерки по исторической лексикологии. – Л.: Наука, 1972.
2. Гречко В.А. Параллельные имена прилагательные на -ический – ичный в современном русском литературном языке// Лексикографический сборник/ Ред. С.Г. Бархударов. – М.: АН СССР, 1962. – Вып. 5.
3. Мальцева И.М., Молотков А.И., Петрова З.М. Лексические новообразования в языке XVIII в. – Л.: Наука, 1975.
4. Петрова З.М. Из истории прилагательных на -альный.../ Исследования по семантике: Межвуз. сб./ Отв. ред. Л.М. Васильев. – Уфа: Изд-во башкир. ун-та, 1980.
5. Романова Н.П. Словообразование и языковые связи. – К.: Наукова думка, 1985.

Ж.Г. Барчук, Л.М. Денисюк

ТИПОЛОГІЯ ОДНИННИХ ІМЕННИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Однинні іменники (*singularia tantum*), до складу яких входять імена речовинні, збірні та абстрактні, – це обширна, динамічна в своєму розвитку й відкрита галузь словника усіх слов'янських мов. Ця група імен швидко і інтенсивно поповнюється як з мовних, так і з позамовних джерел.

Відкриття та винахід нових речовин, матеріалів, штучних заміників потребує нових назв. Цим збільшується об'єм речовинної лексики. Хвиля нових понять, зумовлених науково-технічним прогресом, суспільним розвитком спричиняє появу нових абстрактних імен. Кількість сингулятивів значно збільшується внаслідок семантичного розвою багатозначних лексем. За нашим спостереженням, цей шлях характерний насамперед для абстрактних та збірних імен. Скажімо, в групі речовинних іменників із загальним значенням “відходи” (пор.: *іржа, накіп, пил, пліснява, сміття, шлак* та ін.) на базі першого, основного значення продукується семема абстрактного характеру – “щось непотрібне, шкідливе”. Якщо мати на увазі, що процес розвитку полісемантичної лексики зазвичай спрямований від конкретного до абстрактного, то зрозуміло, що завдяки цьому значно розширюються межі поля абстрактності. Аналогічно поповнюються й збірні імена, пор.: у словах з першим значенням “культурна сільськогосподарська рослина” другим, мотивованим завжди буде “плід цієї рослини як збірне поняття” (пор. структуру таких слів, як *гречка, жито, овес, пшениця* та ін.).

У літературі неодноразово вказувалось, що явище одночасної належності одного іменника до двох різних лексико-граматичних розрядів є швидше нормою, ніж винятком [1: 96, 2: 39]. Це зобов'язує дослідника вважати основною одиницею лексико-семантичної системи мови не слово, а лексико-семантичний варіант слова (ЛСВ).

Тільки за такої умови можна встановити реальні межі та конфігурації семантичних полів, не спотворюючи при цьому мовної картини дійсності [3: 52]. Тому наші списки одиниць іменників, що ґрунтуються на матеріалах “Словника української мови” в 11 томах, охоплюють 1) моносемантичні лексеми та 2) окремі ЛСВ багатозначних слів з відповідними характеристиками.

Поділ іменників *singularia tantum* на абстрактні, речовинні та збірні віддавна являє собою мовну універсалію. Подальше їх членування за лексико-семантичною ознакою бажає бути більш докладним, чітким, переконливим. Ті класифікації, які пропонуються сучасними граматиками, зводяться до переліку найбільш відомих тематичних угруповань речовинних іменників та вказівки на основні суфікси, з допомогою яких утворюються абстрактні та збірні назви. Цього, прсте, замало для повної та об'єктивної типології імен, які мають

тільки форму однини. Відразу ж зауважимо, що типологічний поділ сингулятивів не може бути проведений на основі тільки одного принципу чи однієї методики. Належачи до різних лексико-граматичних розрядів, складаючись із численних лексико-семантичних груп, маючи неоднакові потенціали й тенденції розвитку, абстрактні, речовинні та збірні імена потребують специфічних, індивідуальних підходів та методів дослідження.

Сучасний аналіз речовинних імен обмежується, як правило, їх тематичним поділом. При цьому виділяються їхні найбільш великі й помітні групи, менші (кількість і характер яких залишаються невідомими) найчастіше потрапляють до рубрики “та інші”. Багато вчених вважає, що поділ за тематичною належністю – це єдино можлива класифікація конкретних імен. Загалом цей висновок об’єктивний, хоча останнім часом робляться небезуспішні спроби компонентного аналізу конкретної лексики [4: 34-40], який, однак, не в змозі охопити того об’єму досліджуваного матеріалу, що потрібний для обґрунтованих висновків. За нашими даними, серед усієї маси речовинних імен компонентному аналізу підлягає тільки ЛСГ “Продукти харчування”. Це не означає, що пошуки лінгвістичної основи для класифікації речовинних іменників марні чи непотрібні. Суто мовна база типології конкретних імен необхідна, бо поділ за ознакою “однорідність/неоднорідність референтів” часто не досягає високого ступеня узагальнення, породжує величезну кількість дуже дрібних (нерідко в декілька слів) тематичних угруповань. На наш погляд, лінгвістичну підтримку своєї класифікації речовинні імена можуть знайти на дериваційному рівні, саме на рівні словотворчих парадигм, однотипових для лексично однорідних лексем і різно-типових для слів з неподібною семантикою. Цей фактор допоміг нам скоректувати межі речовинних ЛСГ. Саме на цій підставі в одну групу об’єднуються назви тканин (понад 200 одиниць), хутра (близько 20 слів) та шкіри (менше 10 слів). І навпаки, назви дорогоцінних каменів (40 слів) та металів (3 слова – *золото, срібло, платина*) ніколи не виділялись в окрему ЛСГ, а приєднувались до групи “Мінерали”. Але їм властива інша структура словотворчих парадигм, ніж назвам дорогоцінностей, через що названі ЛСГ повинні розглядатись окремо. За цієї ж причини від групи “Мінерали” відокремлюється група “Гірські породи”. Отже, взявши за основу класифікації ЛСВ слова, що мають однорідні референти та однотипові словотворчі парадигми, ми можемо виділити такі лексико-семантичні групи імен речовини: продукти харчування, рослини; рідини; тканини, хутро, шкіра; атмосферні опади; матеріали; дорогоцінні камені та метали; відходи; хімічні речовини; ліки; метали, сплави; мінерали; гірські породи.

Збірні іменники, як і речовинні, тягаться до конкретних назв, бо в їх семантиці переважає денотативний компонент. Та попри цю близькість, класифікація збірних імен не тотожна класифікації імен речовинних. Основна різниця полягає в тому, що речовинні іменники – це загалом непохідні слова, які репрезентують свою власну семантику. На відміну від них, збірні назви не однакові за морфемною структурою, складаються із двох нерівновеликих груп: менша містить похідні слова, що об’єднуються у певні словотворчі типи; більша охоплює лексеми, збірність яких закладена у їх власній семантиці, а не в семантиці словотворчого засобу.

Дериваційно маркована збірна лексика досить повно описується в тих граматиках, у яких детально аналізуються словотворчі типи як з продуктивними, так і з непродуктивними формантами. Повніше описані більш продуктивні типи з суфіксами -ств(о), пор.: *інженерство, людство, професорство*; -ій, пор.: *гастрономія, парфюмерія, інтелегенція*; -ур(а) - тур(а), пор.: *апаратура, мускулатура, партитура*; -инн(я), пор.: *буряччиння, дубиння, очеретиння*; -ат, пор.: *нотаріат, ректорат, секретаріат* та ін. Менша увага досі приділялась описові непродуктивних типів, скажімо, з такими суфіксами, як -от(а), пор.: *біднота, дрібнота, кіннота*; -й, пор.: *верб’я, руб’я, сніп’я*; -ітет, пор.: *генералітет, муніципалітет*; -в(о), пор.: *кришиво, місиво, паливо*; -изн(а), пор.: *білизна, старизна*; -еч(а), пор.: *малеча*; -вор(а), пор.: *дітвора* та ін. [5: 75-79, 6: 35-37].

Непохідну збірну лексику вивчено значно менше, ніж похідну; вона є проблемною й щодо свого статусу, й щодо своєї класифікації. До цього часу неоднозначно розв’язується

питання про лексико-граматичну належність слів типу *горох, жито, пшениця, пісок, сіль, цукор* (речовинні чи збірні?), *народ, нація, стадо, зграя* (збірні чи конкретні?). Між тим, семантична збірність притаманна семантиці багатьох лексем української мови, що можуть називати різні сукупності: а) людей, пор.: *еліта, актив, кліка, кафедра* (“викладачі”), *натопи*; б) речей, пор.: *одяг, крам, майно, інвентар, реквізит*; в) тварин чи рослин, пор.: *косяк, отара, гай, діброва, джунглі*; г) залишків чи відходів, пор.: *луна, луска, пил, стерня, солома*; д) виробів, пор.: *кришталь, мозаїка, майолика, фарфор* та ін.

Зовсім не досліджено ту частину категорії збірності, яка виникає в рамках полісемантів як наслідок метонімічних переносів. Загалом же ця зона лексики активно поповнюється, потребує подальших досліджень.

Абстрактні імена противажать речовинним разом із збірними на семантичному рівні відповідно тому, як денотативні значення противажать сигніфікативним [7: 42].

На морфологічному зрізі всі розряди однинних імен об’єднують певні спільні характеристики, але при цьому простежується більш тісний зв’язок між речовинними та абстрактними назвами, які в цьому випадку разом протистоять збірним іменам, пор.:

Перелік ознак	Абстрактні	Речовинні	Збірні
Істота	-	-	+
Неістота	+	+	+
Особа	-	-	+
Неособа	+	+	+
Дефектність числової парадигми:	+	+	+
Потенційна можливість її відтворення	+	+	-

За морфемною будовою абстрактні назви, так само як і збірні, членуються на два нерівновеликих класи похідних та непохідних слів. Однак, на протигагу збірним, абстрактні імена в абсолютній більшості є мотивованими, при цьому переважає мотивація дієсловами та прикметниками, а не іменниками чи прикметниками, як у збірних іменниках. В полі збірності зона синтаксичної деривації порівняно невелика, тоді як серед абстрактних імен виразно переважають саме синтаксичні деривати. До них належать сотні віддієслівних похідних із суфіксами *-ння / -ення / -іння / -ття*, що незмінно супроводжують кожне дієслово не тільки узуального, але й okazіонального плану. Пор. фразу в місцевій газеті: “Це “ногозведення” продовжується ось уже 10 років”, де okazіоналізм утворений від назви музичного ансамблю “Ногу звелю!”.

Синтаксичними дериватами також виступають й багаточисельні dead’ективи з суфіксом *-ість*, що давно вже породжуються не тільки якісними, але й відносними прикметниками, а також дієприкметниками, пор.: *зірковість, знаковість, громадськість, молодецькість, бджолиніть, заплющеність* та ін. [8: 36].

Окрім названих, у мові функціонує багато інших, менш продуктивних чи зовсім непродуктивних типів. Усі вони досить детально і неодноразово описувались у науковій літературі, чого не можна сказати про непохідну абстрактну лексику, яка практично не привертала до себе уваги дослідників. На тлі синтаксичних дериватів непохідні абстрактні назви – це порівняно невелика (близько 500 слів), компактна, давня за своїм походженням група іменників з високою частотністю вживання в сучасній мові. Центр її утворюють слова з архілексею “людина”. Ними називаються почуття (*гнів, віра, кохання, любов, печаль, погорда, сум, симпатія* та ін.); душевний, психічний стан людини (*апатія, горе, екстаз, екзальтація, депресія, мука, спокій, страх, тривога, щастя* та ін.); морально-етичні явища людського співжиття (*вина, гріх, добро, зло, ідеал, мораль, честь* та ін.); фізіологічні поняття (*апетит, голод, жага, життя, сон, смак, рефлекс, смерть, сила* та ін.). Особливістю

названої групи слів виступає її замкненість по відношенню до екстралінгвістичної дійсності; поповнюється вона в основному за рахунок розширення відповідних синонімічних рядів; її члени вступають у різноманітні парадигматичні ряди на семантичному рівні. Тому, на відміну від конкретних імен, які найбільше підлягають тематичному членуванню, до цієї групи слів можуть послідовно і результативно застосовуватися принципи суто лінгвістичних класифікацій – аналіз семантичних полів, синонімічних та антонімічних парадигм, явищ омонімії, полісемії тощо.

Крім вищезгаданої групи іменників, у словнику представлено, хоча й менш повно й послідовно, абстрактну лексику спеціалізованого (детермінологізованого) характеру: філософську (*аналогія, антиномія, концепт, істина, матерія, причина, рух, час, якість* та ін.); економічну (*баланс, валюта, демпінг, ембарго, капітал, квота, кредит, мито, оренда, рента, сальдо, тариф, такса* та ін.); загально-наукову (*аксіома, аномалія, гіпотеза, доктрина, інваріант, експеримент, критерій, метод, парадокс, пріоритет, ракурс, структура, синтез* та ін.); суспільно-політичну (*альянс, апартеїд, диспут, пропаганда, прогрес, регрес, регламент, терор* та ін.), усього – близько 200 лексем.

Отже, на відміну від речовинних іменників з їх дериваційною немотивованістю, абстрактні та збірні назви можуть бути похідними й непохідними. Похідна лексика, абстрактна і збірна, належить до зони синтаксичної деривації; лексична деривація в них відсутня, що певною мірою полегшує дослідження, аналіз та опис матеріалу. Адже синтаксичні деривати – це регулярні ряди однотипних за структурою та значенням форм, тим часом як лексичні, як правило, і формально, і семантично індивідуалізовані, з фразеологізованою семантикою, що значно ускладнює їх вивчення та опис. [9: 87, 10: 57]. Тим-то більш системними видаються абстрактні назви, серед яких синтаксичні деривати – незрівняно об'ємніша галузь, ніж непохідна лексика. В збірних іменах, навпаки, синтаксична деривація охоплює невеличку, закриту ділянку, тоді як первинна, немотивована лексика важко піддається обсягові та структуризації.

Аналіз типології імен однини дозволяє зробити ще один цікавий висновок: він стосується типового для мовних явищ контрасту між видимою стороною лінгвістичної системи та її скритою, глибинною стороною. Саме остання містить сітку відношень між мовними одиницями, сітку, що не лежить на поверхні і може бути виявлена тільки внаслідок спеціальних досліджень. Щодо імен *singularia tantum*, то експліцитною для них слугує їхня тричленна система. При уважнішому аналізі взаємозв'язків між різними ділянками сингулятивів виявляється, що такий тричлен може бути зведений до традиційного мовного бінаризму. Пор.: на семантичному рівні абстрактні імена протиставляються союзів збірних та речовинних; на морфемному – вже об'єднуються абстрактні та збірні на противагу речовинним; на морфологічному – абстрактні разом з речовинними протистоять збірним.

Більш того, бінарність простежується також на метамовному рівні: до речовинних імен застосовуються одні методи дослідження, одна термінологія, до абстрактних – інші методи та інші терміни.

Встановлення бінарних опозицій – це позитивний результат, тому що бінарність впорядковує систему мови, робить її більш регулярною і доступною для сучасних наукових методів.

Зроблені висновки можуть бути застосовані в подальшому вивченні імен *singularia tantum*, що й допоможе остаточно визначити властиву їм типологію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арнольд И.В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика ее исследования (на материале имени существительного). – Л.: Просвещение, 1966.
2. Соболева П.А. Дефектность парадигмы и семантическое тождество слова. – Вопросы языкознания, 1979. – №5.
3. Ким С.А. Семантика относительных прилагательных русского и узбекского языков. – Ташкент: "Фан", 1986.
4. Степанова М.Д. Вопросы компонентного анализа в лексике. – Иностранные языки в школе. – 1966. – №5.

5. Петровская О.П. Словообразовательная структура суффиксальных собирательных существительных современного украинского языка. – Мовознавство. – 1972. – №5.
6. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії. – К.: Наукова думка, 1991.
7. Ковалик І.І. Слова з конкретним і абстрактним значенням. – Українська мова та література в школі. – 1977. – №4.
8. Фащенко М.М. Спостереження над словотворенням іменників жіночого роду із суфіксом -ість. – Українське мовознавство. – К.: Вища школа, 1973.
9. Кузьмич О. Транскрипція і синтаксична деривація. – Актуальні проблеми українського словотвору. – Івано-Франківськ, 1995.
10. Вихованець І. Різновиди транспозицій. – Актуальні проблеми граматики// Зб. наук. праць. Вип. 2. – Кіровоград: КДПУ, 1997.
11. Словник української мови. – К.: АН УРСР – 1970-1980. – Тт. 1-11.

Н.Б. Іваницька

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА АБСОЛЮТИВНИХ ДІЄСЛІВ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВЛАСТИВОСТІ

Лексико-семантична група (ЛСГ) абсолютивних дієслів із значенням процесуальної властивості охоплює лексеми *типу горіти, квітнути, лити, рости, світити, цвісти* та ін. Неоднакове трактування семантичних властивостей цих дієслів спричинило віднесення їх до різних семантичних груп та до термінологічного різнобою у назвах цих груп. “Функтивними”, тобто такими, що “відображають функціонування як спосіб існування або призначення предмета”, називають їх Г.О. Золотова т А.П. Загнітко [3: 192, 4: 48]. При цьому Г.О. Золотова розширює склад ЛСГ за рахунок дієслів на позначення звукових, кольорових, нюхових проявів існування (функціонування) предметів (*біліти, дзвонити, пахнути*). До “буттєвих” відносить окремі з таких дієслів Н.Л. Іваницька (*квітнути, лити, йти, падати*) [5: 134]. Як дієслова із значенням “процесуальної властивості чи ознаки” кваліфікує їх Й.Ф. Андерш, зараховуючи до їхнього складу також дієслова звучання (*квакати, кукурікати, сокотати*) [4: 29].

Ми називаємо такі дієслова **абсолютивними дієсловами** на позначення процесуальної властивості предмета, оскільки вони передають процесуальну (тобто закономірну динамічну, змінну в часі, фазову) дієслівну ознаку, яка слугує характерною формою вираження існування предмета. Такі дієслова є передусім назвами функцій, виконуваних предметом, певних процесів (дій), через які предмет реалізує своє призначення, роль, відведену йому природою або людиною. В значеннях цих лексем акцентується характерна для предмета ознака, якість, риса.

Об'єднання дієслів у ЛСГ із значенням процесуальної властивості відбувається на основі інтегральної семи (ІС) “виявляти процесуальну властивість, ознаку”. Здебільшого виділені дієслова називають процесуальні властивості, характерні для явищ природи: *розжеврюватися* – починати яскраво палати (про вогонь, пожежу, полум'я); *пірити* – дуже лити (про дощ); *цвісти* – розкриватися (про квіти). Варіативність зазначених семантичних компонентів дає змогу розподілити абсолютивні лексеми цієї ЛСГ між чотирма підгрупами, кожна з яких охоплює дієслова, що позначають процесуальну властивість певної сукупності природних явищ: 1) рослин; 2) небесних світил; 3) вогню; 4) атмосферних явищ.

1. За семантичним компонентом “рослини” ідентифікуються дієслова, що виражають процесуальні властивості флори: здатність до росту, розмноження, цвітіння, плодоношення і под. У межах цієї підгрупи можна виділити кілька диференційних ознак як різнопланових конкретизаторів ІС, представлених відповідними диференційними семами (ДС):

а) На загальний процес росту вказує ДС “збільшуватися в результаті життєвого процесу”: *рости* – збільшуватися якісно в розмірах, обсязі, мати поширення; *підніматися* – рости, видовжуватися; *проростати* – давати сходи. Деякі з дієслів, що формують цю мікрогрупу, містять конотативні семи (КС), лексичними конкретизаторами яких виступають кваліфікаційні прислівники способу дії: *буїнити* – *пишно* рости; *буяти* – *пишно*,

Орозкішно рости, розростатися. Ріст, розвиток окремих частин рослин передається дієсловами: *бубнявіти* – збільшуватися, набрякати, наповнюватися вологою; *брунькувати* – викидати бруньки; *галузитися* – пускати паростки, гілки; *колоситися* – викидати колос; *пароститися* – пускати паростки; *розпускатися* – розвиваючись, ростучи, розкриватися (про бруньки, квіти, листя).

б) Дієслова абсолютної семантики із ДС “розкриватися, розпускатися” формують другу мікрогрупу в межах дієслів на позначення процесуальної властивості рослин. Вони вказують на здатність рослин у певний період існування викидати квіти або взагалі мати на кінці стебла такі утворення: *квітнути, квітувати, цвісти*. Властивість рослин змінювати листя відповідно до періодів року передається дієслівними лексемами *збезлистити, облітати, опадати, падати*.

2. Другу підгрупу абсолютних дієслів із значенням процесуальної властивості формують дієслова, що називають процесуальну властивість небесних світил: сонця, місяця, зірок. Диференційними в структурі цих лексем виступають дві ознаки: місцезнаходження щодо лінії обрію та здатність передавати тепло. За ознакою “місцезнаходження щодо лінії обрію” об’єднуються дієслова, які вказують на переміщення небесних світил знизу вгору щодо лінії обрію (*здійматися, уставати*) та їх антоніми (*заходити, опускатися, сідати*). Здатність окремих небесних світил, а саме сонця, випромінювати тепло передають абсолютні дієслова *гріти, світити* та експресивно марковані *припикати, палити*. До виділеної підгрупи відносимо також дієслова *зоріти* – вкриватися зорями (про небо), *згасати, погасати* – ставати невидимими (про небесні світила).

3. Семантичний компонент “вогню” і пов’язані з ним явища (полум’я, вогнище та под.) виступають об’єднуючим параметром для підгрупи абсолютних дієслів на означення процесуальних властивостей, які, в свою чергу, диференціюються за ДС “горіти” та “гаснути”. ДС “горіти” репрезентована в лексемах *горіти* – піддаватися дії вогню; *жаріти, жевріти* – горіти без полум’я; *диміти, куріти* – погано горіти, виділяючи багато диму. На велику силу вияву вогню, його яскравість, швидкість згоряння вказують відповідні конотативні семи, утворюючи розгалужену семантичну структуру в дієсловах: *палати* – горіти, даючи велике полум’я, сильне світло; *паленіти, полихати, жактіти* – яскраво горіти; *палахтіти, палахкотіти* – горіти, даючи яскраве нерівне світло; *спалахувати* – раптово, швидко загорятися яскравим полум’ям. Дієслівні лексеми із ДС “гаснути” є антонімічними до дієслів першої мікрогрупи. Вони вказують на припинення процесу горіння, викликане як органічними перетвореннями, так і втручанням людини. Таке значення мають дієслова *вигасати, гаснути, загасати, затухати, згасати, погасати, потухати, тухнути, угасати*.

4. Абсолютні дієслова, об’єднані за ознакою “процесуальні властивості атмосферних явищ” (дощу, зливи, інію, снігу, хуртовини, вітру), мають загальне значення “падати зверху вниз”, яке увиразнюється іншими ознаками, що передають силу, характер, тривалість опадів. Нейтральними щодо вираження останніх виступають дієслова *іти, падати, проливатися, спадати*. Решта лексем містить додаткові семи різного характеру: ДС “краплі” (*капати, крапати, крапотіти, ляпати*); КС “часто, густо” (*дрібнити, мжичити, сипатися, сіятися, сипати*); КС “раптово, сильно” (*пірити, хлинити, хлющати*). Меншу за кількість лексем мікрогрупу формують дієслова, що передають процесуальні властивості вітру, вихору, які виявляються в рухові струменів повітря, шарів атмосфери: *вихоритися, дутити, кружляти, набігати*. Найявністю КС “велика сила, швидкість” увиразнює значення дієслів *бурхати, бушувати, вирувати*. В окремих випадках такі дієслова вживаються на позначення стихійних явищ природи, нівелюючи при цьому конотативний відтінок значення. Характерно, що більшість описаних дієслів у залежності від денотативної ситуації може називати також процесуальні властивості інших атмосферних явищ: *іти, кружляти, падати, сипати, сіятися* – про дощ, сніг.

Периферію ЛСГ абсолютних дієслів на позначення процесуальних властивостей складають лексеми, що передають відповідні властивості речей, створених людиною. Люди-

на здебільшого має можливість, уміння, бажання, волю впливати на процес, через який ці властивості та ознаки виявляють себе: розпочинати, зупиняти, обмежувати, продовжувати, видозмінювати, відновлювати та под. Таке значення передається дієсловами *горіти* – давати або випромінювати світло (про ліхтар); *згасати* – повільно переставати світити (про ліхтар); *іти* – діяти, працювати (про механізм, годинник).

Конкретизація значення абсолютивних дієслів ЛСГ процесуальної властивості відбувається також за рахунок додаткових аспектуальних сем (ДАС), наявність яких у семантичній структурі дієслів цієї групи має певні обмеження. Основне денотативне значення дієслів (вираження процесуальної властивості предмета) зумовлює неможливість входження до їх семантичної структури ДАС сативності, що вказує на задоволення виконуваною особою від дії чи перебування в якомусь стані, та ДАС пейоративності, яка відображає неохвальність наслідків дії (стану, процесу). Інші додаткові значення, зафіксовані в лексемах досліджуваної ЛСГ, передаються відповідними ДАС.

ДАС інгресивності характерна для дієслів усіх виділених підгруп: *збуяти, завирувати, загорятися, задиміти, зажаріти, зажевріти, зазоріти, заколоситися, запалахкотіти, запаленіти, заперіцити, захлющати, зацвітати, повіяти, подути* та ін. На закінчення процесу вказує ДАС інфінітивності, формалізована семантичними префіксами *до-* (*догасати, догоряти, дожевріти, доцвітати*), *від-* (*відгоріти, відгоряти, відгуготіти, відквітувати, підплодоносити, відцвітати*) та в окремих випадках *пере-* (*перечежвірвати, пережвітувати, перецвітати*). Зазначена ДАС властива дієсловам не всіх виділених підгруп. Зокрема, вона майже не властива лексемам на означення процесуальної властивості небесних світил та атмосферних явищ.

ДАС дистрибутивності з вказівкою на велику кількість суб'єктів, що беруть участь у процесі, зустрічаються в дієсловах, орієнтованих на назву процесуальної властивості рослинного світу природи: *повідростати, позростати, пооблітати, поопадати, порозпускатися*. Делімітативне додаткове значення, що передається відповідною ДАС, представлене в дієсловах різної семантичної структури: *побуяти, погоріти, пожевріти, пократати, покрасуватися, попалахкотати, попахкати, похлющати, поцеїсти*. ДАС інтенсивності має місце в дієсловах здебільшого на позначення процесуальних властивостей вогню та рослин: *розгорятися, розжеврюватися, розростатися, розцвітатися*. Додаткові аспектуальні значення перервності дії (*покрпатати, пократувати, попахкувати*), ітеративності (*поповіяти, попогоріти, попогріти, поподути, поповітити, попоцеїсти*) простежуються обмежено в дієсловах цієї ЛСГ.

Особливістю семантичної структури абсолютивних дієслів виділеної ЛСГ є нашарування на основне значення кількох додаткових аспектуальних сем, чим ускладнюється семантична структура лексем. Досить характерним є поєднання ДАС інгресивності та дистрибутивності (*побубнявіти, позагорятися, позацвітати*), ДАС фінитивності та дистрибутивності (*повідцвітати, попередгоряти*). Такі дієслова вказують на дистрибутивний характер початку (або кінця) вияву процесуальної властивості.

Отже, проведений аналіз семантичної структури абсолютивних дієслів процесуальної властивості дає підстави твердити, що абсолютивні дієслова виділеної ЛСГ виявляють неоднорідний набір диференційних семантичних ознак. Такі дієслова характеризуються специфічними диференційними семами денотативного характеру, вони проявляють вибірковість у віднесенні до їх складу додаткових аспектуальних сем, нашаруванням їх на основне значення певної групи дієслів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові у зіставленні з українською. – К.: Наукова думка, 1987.
2. Апресян Ю.Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. – М.: Наука, 1967.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Д.: ДонДУ, 1996.
4. Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса русского языка. – М.: Высшая школа, 1873.
5. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986.
6. Уфимцева А.А. Семантика слова // Аспекты семантических исследований. – М., 1980.

МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ПРОСТОРІЧЧЯ

Просторіччя – як окремий некодифікований (ненормативний) різновид загальнонаціональної мови, носіями якої є певні соціальні групи недостатньо освічених людей, протиставляється літературній мові за різними структурними рівнями (в наборі та використанні фонетично-акцентологічних, граматичних, лексичних та інших особливостей). На рівні морфології просторіччя виявляється у використанні як граматичних категорій, так і словозмінних парадигм загальнонаціональної мови.

Морфологічні особливості українського просторіччя, як й інші його структурні різновиди, протиставляються, з одного боку, особливостям діалектної морфології, а з другого, – морфології розмовного стилю літературної мови. Втім, межа між названими стильовими категоріями української мови далеко не завжди є чіткою й однозначною. Так, в окремих спеціальних розвідках з цього питання пропонується джерельна база засвідчує широкий підхід до витлумачення морфологічного просторіччя [3]. До них відносять усі форми, які відрізняються від нормативних форм сучасної української літературної мови. За такого підходу до морфологічних просторіч потрапили й діалектизми [3: 8-14]. Проблема розмежування просторічних і діалектних морфологічних форм є досить складною. Основними критеріями їх розмежування вважають територіальну обмеженість діалектних форм і негативну стилістичну маркованість просторічних форм. Водночас одним із джерел походження просторіч вважають діалектизми. Щоправда, деякі дослідники застерігають, що у просторіччі зберігаються ті діалектні риси, які не мають вузького характеру. З цього приводу Л.І. Баранникова зауважувала, що “просторіччя не створює своєї особливої граматичної системи, а використовує діалектні системи, певним чином видозмінюючи їх. Суть видозміни полягає у витісненні вузькодіалектних елементів” [1: 66]. Але це застереження не розв’язує проблеми розмежування просторічних і діалектних морфологічних форм, оскільки не запропоновано критеріїв встановлення вузькодіалектних елементів. Щодо українського просторіччя, то ним також неможливо скористатися, тому що діалектне членування української мови настільки різноманітне, що буде важко розмежувати вузькодіалектні явища і ті діалектні явища, яким можна надати статус просторічних. Сфера їх уживання все одно буде обмежена меншою або більшою територією України. Основними диференційними ознаками просторіч дослідники вважають: 1) позанормативність; 2) усномовну сферу вживання. Дехто намагається звизити сферу використання просторіч, обмеживши їх лише розмовно-побутовим мовленням. З цим не можна погодитися, бо тоді поза увагою лишаються інші сфери усного мовлення, передусім усне мовлення на виробництві, транспорті, сфері обслуговування тощо. Отже, до просторічних морфологічних форм української мови слід віднести всі позанормативні, територіально необмежені, стилістично марковані форми, співвідносні з усним мовленням. Вони встановлюють ті риси морфології, за якими відрізняється усне українське ненормативне мовлення від української літературної мови.

У сучасному мовознавстві складним залишається також питання про співвідношення просторічних і розмовних літературних граматичних форм. Російський мовознавець Л.К. Граудіна у зв’язку з цим виділяє варіанти, що перебувають на межі літературної норми (ці форми вважаються розмовними і вивчаються на матеріалі побутового спонтанного мовлення), і варіанти, що виходять за межі літературної норми (ці форми кваліфікуються як просторічні і вивчаються на матеріалі художньої літератури). Вона робить висновок, що відмінності між розмовними і просторічними формами полягають у перспективності перших, оскільки розмовні варіанти є наслідком живих граматичних відношень, тоді як просторічні форми є осколками, залишками непродуктивних, діалектних або застарілих граматичних явищ, тобто вони ретроспективні, повернені в минуле, вони ніколи не дістануть статусу нормативних варіантів у граматичній системі літературної мови [4: 78, 110-111]. На нашу думку, основним критерієм розмежування цих явищ є нормативність

форм, ужитих у розмовному літературному мовленні, і ненормативність просторічних форм. Але це зовсім не означає, що в літературному розмовному мовленні не можуть вживатися несумісні нелітературні граматичні форми. Поодинокі ненормативні вирази трапляються. Вони зумовлені різними причинами, передусім свідомим переходом носія літературної мови на чужий соціодіалект для створення чийогось мовного портрета тощо. Але від цих цитувань ненормативних просторічних форм розмовне літературне мовлення не стає просторічним [5: 18].

Слід зауважити, що просторічні морфологічні форми української мови мають неординарний характер. Одні з них тісніше пов'язані з усім літературним мовленням, тобто менше відрізняються від морфологічних форм сучасної української літературної мови. Інші різко протиставляються морфологічним нормам української літературної мови, виявляючи спільність або з іншомовними формами, або з діалектними.

Просторічні морфологічні форми української мови охоплюють родові, числові та словозмінні форми. Серед родових виділяються, зокрема, форми жіночого роду іменників, яким в українській літературній мові відповідають форми чоловічого роду. Характерно, що ці просторічні форми жіночого роду можуть утворюватися за допомогою закінчення -а, пор. *літра, півлітра, помідора, апельсина, мандарина, рояля*, напр.: *Випив літру молока; На столі лежить червона помідора; Купи мені велику апельсину; Дитя бавиться жовтогарячою мандариною; У кімнаті стоїть рояля* (з усного мовлення). Значно частіше належність іменників до жіночого роду визначається синтаксично, зокрема формами жіночого роду залежних від них прикметників, дієприкметників чи займенників або формами минулого часу жіночого роду дієслів, пор.: *У мене на вікні гарна тюль; На вікні гойдалась тюль; Дахи криті чорною толлю; Книжка припала пиллю; Біль розходилась по тілу; Головна, зубна біль; Рояль стояла в кімнаті; Помила голову новою шампунню* (з усного мовлення).

Менш уживані просторічні форми чоловічого роду, з якими корелюють нормативні форми жіночого роду, причому рід цих іменників визначається синтаксично, пор. *Кров біг (тік); Мене покусала собака; У дворі зла собака; На подвір'ї гавкала собака* (з усного мовлення).

У просторіччі трапляються порушення узвичаєного вживання форм числа. Так, зокрема, утворюються форми множини від іменників, які звичайно у множині не вживаються, пор.: *молока, сала*. Напр.: *Знов згадували, які кругом були достатки, сала, молока, меди, сади, пшениці, мов у сні згадували – як розцвіталось при Павлюкові село* (К. Гордієнко). У просторіччі нерідко відбувається заміна форми 3-ої особи однини дієслів формою пошанної множини. Такі множинні форми дієслів використовуються передусім як засіб іронізування, глузування, висміювання тощо. Напр.: *Засіяють очі Алли [секретарки], Й ніжно вимовлять уста: "Яків Павлович сказали написати в трест листа!"* (С. Олійник).

Просторічні словозмінні форми – це ті форми, які вживаються із закінченнями, відмінними від закінчень цих форм в українській літературній мові. Потенціал іменникових просторічних словозмінних форм дослідники окреслюють по-різному, проте очевидним є намагання знову ж таки розширити його за рахунок діалектних морфологічних форм [3: 8-14]. За нашими спостереженнями, просторічні словозмінні форми іменників української мови вживаються здебільшого із закінченнями, властивими відповідним відмінковим формам російської мови. До них належать, зокрема:

1. Форми називного відмінка множини іменників чол. роду II відміни із закінченнями -а, пор. *директора, інженера, шофера, паспорта*. Напр.: *Зібралися директора шкіл; Інженера тепер безробітні; Шофера страйкують; Обмінюють паспорта* (з усного мовлення).

2. Форми місцевого відмінка множини з прийменником **по** іменників усіх відмін із закінченням -ам, [3: 11], пор.: *по селам, по містах, по будинкам, по вулицям, по деревам, по іменам, по ночам* та ін.

3. Прийменникові форми родового відмінка іменників чол. р. II відміни із закінченням *-а* замість нормативного *-у* пор.: *без сліда, без настроя* і под. [3: 9].

Характерною особливістю словозміни іменників у просторіччі є також відмінювання невідмінюваних іменників іншомовного походження на *-о*, які широко вживаються в побуті [7: 75, 9: 41, 3: 8-9]. Пор.: *Щось сталося з радівом; Немає кіна; У селі показують погані кіна; У кіні гарні артисти; Вийшов з метра; Зупинився неподалік від метра; Зібралися перед бюром; Грає на піаніні* (з усного мовлення).

Виразних просторічних словозмінних форм прикметників в усному мовленні вживається мало. Характерно, що деякі дослідники зараховують до них діалектні словозмінні форми. Так, зокрема, як просторічні вони кваліфікують нестягнені форми прикметників типу *чужая, тяжкеє, молодії* і под., тоді як у діалектній морфології їх вважають формами середньополіських говорів [2: 202].

Типовою для усного мовлення є віднесення ряду прикметників, що в літературній мові належать до твердої групи відмінювання, до м'якої групи: *заробітня* плата, *допоміжний* персонал, *природня* мова та ін.

Ще складніше окреслити потенціал просторічних дієслівних форм. Спірним є передусім питання про нормативність форми інфінітива на *-ть*. Здебільшого її розглядають як розмовно-літературний варіант нормативної форми інфінітива на *-ти*. в основному в художньому та розмовному стилях [11: 245-246]. Форми на *-ть* обмежуються також південно-східними та північними говорами [2: 93]. Ці характеристики інфінітива на *-ть* дають підстави кваліфікувати його як таку розмовну ненормативну форму, яка ближче стоїть до розмовного літературного мовлення, ніж до просторіччя.

Статус просторічних мають скорочені форми наказового способу I особи множини із закінченнями *-ім, -им, -ем*, пор.: *ходім* додому замість нормативного *ходімо* додому; *побажаєм* їм здоров'я замість нормативного *побажаймо* їм здоров'я. Використання цих просторічних дієслівних форм слід відрізнити від уживання нормативних форм дієслів теперішнього та майбутнього часу із закінченнями *-емо (-ємо), -имо* у значенні I особи множини наказового способу [10: 422], пор.: *Діти, читаємо* слова (=Діти, *читаймо* (читайте) слова); *Діти, пишемо* дату (=Діти, *пишімо* (пишіть) дату) (з усного мовлення).

Однозначно не витлумачено статус усічених форм 3-ої особи однини дієслів I дієвідміни теперішнього часу типу *пита, дума, зна* і под. У працях з української діалектології їх кваліфікують як форми дієслів, що вживаються в південно-східних говорах, а також у деяких говірках північних говорів, тобто як діалектне морфологічне явище [2: 232-233]. У наукових граматиках української мови вказують лише на їх уживання в усному та поетичному мовленні, але при цьому не застерігають ні про їхню територіальну обмеженість, ні про їхню морфологічну позанормативність [6: 340, 10: 424]. Нам видається, що оскільки ця діалектна особова форма дієслів уже вийшла за межі своїх первісних регіонів локалізації, що засвідчує, зокрема, поетичне мовлення, і вживається в усному нелітературному мовленні, то її можна віднести до просторічних дієслівних форм.

Отже, просторічні морфологічні форми української мови охоплюють ненормативні, стилістично марковані родові, числові та словозмінні форми різних частин мови, що вживаються в усному українському нелітературному мовленні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранникова Л.Й. Просторечие й литературная разговорная речь// Язык й общество. – Саратов, 1977. – Вып. 4.
2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К., 1980.
3. Бесага Р.В. До питання про походження морфологічних просторіч// Науковий вісник Ужгородського університету. Серія філологічна. – Ужгород, 1995. – Вип. 1.
4. Граудина Л.К. Разговорные й просторечные формы в грамматике// Литературная норма й просторечие. – М., 1977.
5. Девкин В.Д. О видах нелитературности речи// Городское просторечие. – М.: Наука, 1984.
6. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови: 4-е вид. – К.: Вища школа, 1972. – Ч. 1.
7. Земская Е.А., Китайгородская М.В. Наблюдения над просторечной морфологией// Городское просторечие.

речіе. – М.: Наука, 1984.

8. Капанадзе Л.А. Современное городское просторечие и литературный язык// Городское просторечие. – М.: Наука, 1984.

9. Огієнко І. Український стилістичний словник. – Вінніпег, 1978.

10. Сучасна українська літературна мова/ За ред. А.П. Грищенка: 2-е вид. – К.: Вища школа, 1997.

11. Украинская грамматика/ Под ред. А.П. Грищенко. – К.: Наукова думка, 1986.

Г.В. Коломієць

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ СЛУЖБОВИХ СЛІВ

Частиномовний поділ слів є одним з домінуючих у мовознавстві. Його основи були вже закладені в античні часи. Однак і дотепер ще не все з'ясовано в цій проблемі, майже постійно щось видозмінюється, доповнюється в частиномовній класифікації слів. Незмінним, однак, залишається поділ усіх слів на дві провідні частини, категорії – на слова *повнозначні* (самостійні) і на слова *неповнозначні* (службові). Частиномовна належність слів і досі залишається в немалій мірі проблемою, яка остаточно не розв'язана, потребує доповнень, уточнень. Не з'ясованим залишається питання про те, які мовні критерії треба брати до уваги при розподілі слів за частинами мови. Одні лінгвісти надають перевагу суттєвим морфологічним ознакам слів, інші ж розподіляють слова за частинами мови, беручи до уваги властиві їм як морфологічні, так і семантичні ознаки.

Незаперечним, новаторським був внесок російських лінгвістів у розвиток частиномовної теорії (М.І. Греч, Ф.І. Буслаєв, О.О. Потебня, В.О. Богородицький, Л.В. Щерба, П.Ф. Фортунатов, О.О. Шахматов, О.М. Пешковський, О.М. Мещанінов, В.В. Виноградов та ін.).

Уже М.І. Греч у своїй “Практической русской грамматике” (1827) розподіляв слова за частинами мови і частками мови, визначаючи їх таким чином: “Слова, происшедшие от главных корней, именуются частями речи (напр. *ход, ходитъ, ходкий*), придаточные же корни, употребляемые в языке в виде отдельных слов (напр., *от, при, без*), называются частицами” [1: 22]. М.І. Греч класифікує всі слова за властивою їм семантичною функцією. До частин мови він відносить “слова, що означають предмети та якості”, а до часток – “слова, які виражають взаємні відношення предметів” [1: 28].

Особливе місце у мовознавчій традиції, пов'язаній з теорією частин мови, належить граматичному вченню О.О. Потебні. Найбільш суттєві ознаки частин мови такі: 1) частини мови – це важливі граматичні класи слів, що функціонують у реченні, певним чином, зумовлюють його структуру; 2) частинам мови протиставлені формальні, або граматичні, слова (прийменники, сполучники), які не можуть бути членами речення, слугують лише синтаксичними показниками функції інших слів і речень; 3) частини мови розрізняються морфологічними і синтаксичними ознаками. Саме в синтаксичному підході до мовних явищ взагалі і, зокрема, до частин мови вбачав В.В. Виноградов велику цінність лінгвістичних праць О.О. Потебні. У праці “Из записок по русской грамматике” О.О. Потебня всі слова поділяє на дві групи – слова лексичні і слова формальні. Частини мови формуються і розпізнаються лише в реченні, вони співвідносні з членами речення. О. Шахматов виділив окремий розряд слів – частки, що їх автори шкільних граматик віднесли до частин мови тільки після 1918 року.

Ідеї О. Потебні розвивали його учні й послідовники (Д.М. Овсяннико-Куликовський, Д.М. Кудрявський), частково й представники інших лінгвістичних напрямків – П.Ф. Фортунатов, О.М. Пешковський, які вирішального значення в поділі слів на частини мови надавали граматичній формі слів, характерові змінювання слів за тими чи іншими ознаками.

Формально-граматичну лінію у розмежуванні класів слів послідовно проводив П.Ф. Фортунатов, який поділив усі частини мови на повнозначні, часткові і вигуки. До часткових слів учений відносив прийменники, сполучники, зв'язки. На його думку, часткові слова відрізняються від повнозначних тим, що їх значення не сприймається, не існує окремо

від значень повнозначних слів, бо часткові слова означають що-небудь або в значенні повнозначних слів, або в значенні речень, до складу яких завжди входять повнозначні слова [3: 69].

Частинами мови виступають лише повнозначні слова. На відміну від часткових і вигуків слів, повнозначні слова означають предмети дійсності, їхні ознаки, дії, кількісний вияв. Таким чином, частини мови за П.Ф. Фортунатовим, – це формальні класи слів, які здатні сполучатися з іншими словами в речення, виконувати свої певні синтаксичні функції, яким властиві й деякі граматичні особливості. П.Ф. Фортунатов розрізняє кілька класів часткових слів. Один з них охоплює так звані з'єднувальні слова, до яких належать прийменники, сполучники, а також зв'язки. Другий клас часткових слів утворюють підсилювальні слова. Третій і четвертий класи слів виконують функцію заперечення, виражають питання, тобто різні ставлення мовців до висловлювання. Намагання П.Ф. Фортунатова пояснити механізм функціонування слів, оригінальність і стрункність їхньої формальної класифікації не втратили свого значення й дотепер. У той же час послідовне проведення формального принципу класифікації невиправдано, бо одного морфологічного критерію, ізольованого від інших, не досить для вичерпної класифікації: в характеристиці слів за їх частиномовною належністю потрібно також врахувати як формально-граматичні, так і змістові ознаки. Заслуга П.Ф. Фортунатова полягає в тому, що він один із перших усвідомив значну функціональну спільність службових форм та морфем, чим зробив цю тезу неабияким здобутком лінгвістики.

Крім виділення різних категорій службових слів, П.Ф. Фортунатов привернув також увагу граматистів до відносної невиразності меж поміж повними і частковими словами, між якими можливі численні проміжні явища, переходи слів з одного частиномовного розряду до іншого.

Такі мовознавці, як О.О. Шахматов, В.О. Богородицький та ін., також дотримувались традиційної класифікації частин мови, відповідно розгортаючи й вдосконалюючи її. Спираючись на вчення своїх попередників, О.О. Шахматов збагатив теорію частин мови новими поняттями, ідеями. Він, зокрема, акцентував на необхідності визначати мови на синтаксичній основі: "Хоча в мовах флексивної будови, до яких належить і російська мова, слова розрізняються і морфологічними засобами, морфологічні ознаки не визначають сутності частин мови і не становлять їх граматичної бази" [4: 18]. На думку О.О. Шахматова, тільки синтаксично можна обґрунтувати диференціацію частин мови, виділивши й описавши ті синтаксичні умови, за яких функціонує кожна з них. Серед частин мови О.О. Шахматов виділив три основні розряди слів: повнозначні (іменники, прикметники, дієслова, прислівники), неповнозначні (займенники, числівники, займенникові прислівники) та службові слова (прийменники, зв'язки, сполучники, частки, префікси). Особливе місце в його концепції посідають вигуки. Основне положення частиномовної теорії О.О. Шахматова полягає у вимозі максимально враховувати синтаксичні й морфологічні ознаки слів, що більшою чи меншою мірою взяли до уваги пізніші дослідники – Л.В. Щерба, І.І. Мещанінов, В.В. Виноградов та ін.

У системі частин мови Л.В. Щерба виділяє три групи слів – повнозначні слова, службові слова і вигуки. Відмінність між повнозначними і службовими словами Л.В. Щерба бачить у тому, що перші мають самостійне значення, а другі "тільки виражають відношення між предметами думки" [5: 67]. Крім того, повнозначні слова відрізняються від службових своєю здатністю поширювати слово чи словосполучення (*я хожу – я хожу кругом; я пишу – я пишу більшу книгу*). Крім того, повнозначні слова можуть нести на собі фразовий наголос, тоді як службові не володіють такою здатністю – за винятком лише їхнього контрастного логічного виділення. Незмінність (невідмінюваність), на думку Л.В. Щерби, не є слугуючою ознакою службовості слова.

Разом з логіко-семантичними ознаками частин мови Л.В. Щерба розглядає й "пучок формальних ознак", тобто своєрідних граматичних маркерів частин мови, до яких зараховуються флексії, афікси, фразовий наголос, інтонація, синтаксичний зв'язок і особливі до-

поміжні слова. Граматична сутність і репрезентація частин мови яскраво проявляється лише в реченні. Таким чином, Л.В. Щерба у визначенні частин мови враховує всю сукупність лінгвальних факторів, особливо наголошує на тому, що в різних групах слів домінантами виступають то одні, то інші ознаки. Для службових слів переважаючими виступають синтаксичні ознаки.

І.І. Мещанінов зробив спробу типологічного аналізу членів речення і частин мови різної будови на основі єдиних поняттєвих категорій. За І.І. Мещаніновим, категорію службових слів становлять прийменники, сполучники і різного типу службові частки (власне частки, артиклі та ін.). Характеризуючи прийменники та сполучники, І.І. Мещанінов вказує на те, що названі групи слів ні за властивою їм семантикою, ні за синтаксичними ознаками не розрізняються так само виразно, як повнозначні слова будь-якої групи.

У вченні І.І. Мещанінова про службові слова найбільш прийнятні такі концепції, ознаки, умови аналізу: 1) опис синтаксичних функцій службових одиниць у мовах різних типів; 2) опис механізму переходу слів з розряду повнозначних у розряд службових – за умови набуття словом нового синтаксичного статусу; 3) зіставлення функцій службових слів у різних мовах; 4) аналіз історичного розвитку службових слів у мові.

Синтезувавши все позитивне в частиномовній теорії і практиці, В.В. Виноградов приходив до висновку, згідно з яким виділення частин мови повинно ґрунтуватись на врахуванні структурно-семантичних ознак різних типів слів.

Унаслідок вдумливого, всебічного аналізу смислової структури слів В.В. Виноградов виділяє такі чотири їх основні групи: 1) *слова-назви*, до яких віднесено й вигуки. Ці слова “утворюють предметно-змістовий лексичний та граматичний фундамент мови і виступають частинами мови” [5: 30]; 2) *частки мови* – слова і слова-зв'язки, які не мають номінативного значення і безпосередньо зв'язані з технікою мови; 3) *модальні слова і частки*, які більш “лексичні, ніж службові і слова-зв'язки, але не наділені, як і вони, номінативною функцією; 4) *вигуки* – синтаксично не організовані слова, які “не здатні з'єднуватись з іншими словами, які ефективно забарвлені” [2: 30].

Визнавши за службовими словами також властиве їм своєрідне лексичне значення (у сполученні з граматичним), В.В. Виноградов усе ж не надає їм статусу частин мови.

Отже, складною і дискусійною проблемою лінгвістики була й донині залишається проблема службових слів. Їх концепція представлена у різноманітних варіаціях – від розуміння їх як незмінних слів і до сучасного трактування їх як граматичних синсемантичних слів і морфем. Службові одиниці нерідко розглядаються в системі частин мови як їх своєрідні компоненти. В багатьох випадках ігнорується їх специфіка, не розкривається властивий їм граматичний статус, службовий зв'язок із повнозначними словами та ін.

Однією з кардинальних проблем, які стосуються статусу службових слів, виступає проблема наявності чи відсутності в них лексичного значення. За лексичною ознакою прийменники, сполучники, зв'язки й частки виразно протиставлені повнозначним словам. Семантичний критерій у його звичайному розумінні не може бути застосований для службових слів. В.В. Виноградов наголошував на тому, що службові слова не наділені номінативною функцією, їм властива “предметна віднесеність”, бо вони стосуються позамовної дійсності лише з допомогою слів-назв. Прийменники, сполучники, зв'язки і частки передають семантику відношень між різними синтаксичними одиницями (словом, реченням, словосполученням і т.п.), яка в межах морфологічного слова характерна також і для синтетично релятивних морфем, наприклад, відмінкових флексій. Службові слова обслуговують самостійні слова як морфологічні і синтаксичні одиниці більш високого рангу, виконують функцію релятивних елементів. Дехто з лінгвістів у граматичній класифікації службових слів зовсім ігнорує властиві їм деякі самостійні ознаки, не беручи до уваги того, що семантикою володіють також і форманти та їх морфемі, хоча ця семантика не лексична, а тільки релятивна.

Оригінальна класифікація поділу слів на частини мови В.В. Виноградова з наукового погляду достатньо обґрунтована, приймається багатьма українськими мовознавцями.

В академічному курсі морфології української мови виділено 5 змінних повнозначних частин мови (іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова), одну незмінну повнозначну (прислівники) і три незмінні неповнозначні (прийменники, частки, сполучники). Окрему частину мови складають вигуки. Цю класифікацію доповнено двома лексико-граматичними розрядами слів (словами категорії стану і модальними словами).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Греч Н. Практическая грамматика русского языка. – СПб., 1827.
2. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – Изд. 3-М.: Высшая школа, 1986.
3. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. – Т.1. – М., 1956.
4. Шахматов А.А. Из трудов А.А. Шахматова по современному русскому языку (учение о частях речи). – М., 1957.
5. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М., 1957.

Н.Ю. Ясакова

УСКЛАДНЕНІ СПОЛУЧНИКИ В УМОВНО-ДОПУСТОВИХ І ПРИЧИНОВИХ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ

Засоби зв'язку частин складнопідрядних конструкцій, як відомо, виконують дві функції: формально-синтаксичну (вираження підрядного зв'язку) і семантико-синтаксичну (вираження семантико-синтаксичних відношень) [1: 319]. Мовець намагається найбільш точно висловити свою думку, передати важливі відтінки значення. Тому сполучні засоби стають виразниками не тільки основних видів семантико-синтаксичних відношень, за якими виділяються структурно-семантичні типи складнопідрядних речень, а й виразниками різноманітних відтінків. Для цього до простих або аналітичних сполучників нерідко додаються частки, модальні слова тощо. Таким чином основне значення сполучника конкретизується, а структура сполучного засобу ускладнюється. Внаслідок ускладнення сполучників семантико-синтаксичні відношення можуть модифікуватися, тобто набувати нового значеннєвого відтінку, напр.: *Ми не відступимо нізащо, **навіть** якби на те пішло ціле наше життя, – твердо сказав Максим Тесля* (В. Земляк), або можуть підсилюватися за допомогою відповідних часток, напр.: *Треба витримати, **бо ж** треба жити* (Р. Іваничук).

Значного поширення такі засоби зв'язку набули в складних конструкціях із причиновими та умовно-допустовими відношеннями підрядності. Основне значення причини у складнопідрядних реченнях може модифікуватися за допомогою деяких часток. Сполучник **тому що** часто ускладнюється обмежувально-видільними частками **тільки, лише (лиш)**. У такому випадку підрядна частина вказує на єдину причину того, про що говориться у головній, напр.: *... Джюра сказав, що побоявся комуни **лише тому, що** вона може привласнити трактора* (В. Земляк). Сполучник **через те що** вживається з такими частками значно рідше, напр.: *Ні, коли зараз йому заболіла думка, що не придивився до неї ближче, **то тільки через те, що** сподівався тепер знайти в її образі хоч якесь пояснення своєму пориву* (В. Підмогильний).

Частки того ж розряду **якраз і саме** виділяють названу у підрядному реченні причину не як єдину, а як основну, або єдину з можливих, напр.: ***І саме тому, що** настроєний був перемогти одним нападом раз на все, його надзвичайно прикро вразив той факт, що іспит триватиме два дні – сьогодні писаний, завтра усний* (В. Підмогильний). На одну з довірливо обраних причин вказує підрядна частина складного речення, приєднана до головної за допомогою ускладненого сполучника **хоч би (хоча б) тому, що** або **хоч би (хоча б) через те, що**, напр.: *Кінцевих причин членування мовного потоку не можна вбачати і в загальних особливостях процесів і форм мислення **хоча б тому, що** речення в різних випадках може відповідати різним формам мислення – судженню, умовиводу (скороченому, повному або складному силогізму) тощо* (О.С. Мельничук). Ці ж сполучники, ускладнені словом **уже (вже)**, стають засобом вираження достатньої, але не єдиної причини, напр.: *Вона здебільшого погоджувалась з усім, що він казав, **уже через те, що** це казав він* (В. Підмогильний).

Крім аналітичних причинових сполучників **тим більше, що, тим паче, що** (заст.), підрядну частину зі значенням додаткової причини меншої ваги можуть приєднувати й ускладнені сполучники **ще й тому, що, ще й через те, що**, напр.: *Не хотілось про це говорити, певне, **це й тому, що** на магістратську комедію Рогатинець дивився з ринкового майдану, а Шимон Шимонович – з висоти трибуни, то й бачення їхнє мусило бути дещо відмінним...* (Р. Іванчук). Часто причина, яка розкривається у підрядній частині, подається автором висловлювання як вірогідна (попередній приклад) чи, навпаки, безсумнівна – за допомогою модальних слів, які передують простому, аналітичному або ускладненому сполучнику, напр.: *На дівчину звертали увагу всі. По-перше, **звісно, тому, що** була тут, де всі знають усіх, чужою, а по-друге, коси її полум'яніли вогнем осіннього золотистого листя...* (Є. Гуцало). Модальні слова у таких випадках, на нашу думку, не можуть вважатися частиною цілісного ускладненого сполучника, хоча семантико-синтаксичні відношення між частинами складного речення можуть накладатися на модальну забарвленість підрядної частини. Модальні слова і сполучники виконують у реченні різні функції, вставне слово не вступає у граматичний зв'язок із реченням або його окремими членами, перебуває фактично поза його структурою у функції зовнішнього елемента.

Характер причини, про яку повідомляється в підрядній частині складного речення, може уточнюватись і прислівниками, які формально є членами головної предикативної частини і вживаються безпосередньо перед сполучником, напр.: *Все це дало відповідний результат: повстання проти традицій на цьому етапі не вийшло **передовсім тому, що** воно не передбачалося, альманах виявився еклектичним, а нове народилося кволим* (С. Павличко). У таких випадках поєднання повнозначного слова із сполучником для точнішої передачі семантико-синтаксичних відношень наближається до сполучних виразів, відрізняючись від них тим, що сполучні вирази (**у зв'язку з тим, що, в силу того, що** тощо) усіма своїми компонентами вказують на загальний характер її перебігу як першопричини. Цілісність подібного вживання сполучника і повнозначного слова порушується тим, що прислівник не може змінюватись, функціонально зближується в реченні з модальними словами, які виражають послідовність думок.

Досить часто сполучник **тому що** вживається із заперечною часткою **не**. Тоді в підрядній частині заперечується можлива причина дії, про яку повідомляється у головній, напр.: *І аж тоді здригнуся і збагну, і **не тому, що** буде суд і кара* (Є. Маланюк). Оскільки у підрядній частині заперечується можлива причина, то таке речення часто має поліпредикативну структуру, в його іншій підрядній частині називається справжня причина. Компоненти такої синтаксичної конструкції можуть поєднуватись сполучниковим комплексом **не тому що – а тому що**, напр.: *Його (Хоткевича) героїня має померти так само, як у свій час мала померти Маруся Квітки-Оснoв'яненка. **Не тому, що** цього вимагала логіка оповіді, **а тому що** цього вимагав обраний жанр, таким було бажання автора* (С. Павличко). Для усунення повтору друга підрядна частина, в якій називається справжня причина, може приєднуватись одним сурядним сполучником **а**, напр.: *Але я буду керувати тим заводом, де зараз практикант. Буду, Марто, **не тому, що** я честолюб, **а** виявити себе хочу, силу в собі почувую* (В. Підмогильний). До сполучника **а** може додаватися частка **просто**, яка вказує на простоту, природність стверджуваної причини. Це слово може й самостійно виконувати функцію сурядного протиставного сполучника, напр.: *Можна було б зібрати в корзину й вирушити вчасно додому, але молодиця й не думає йти. І **не тому, що**, може, тремтить з копійкою, хоче ще якусь латану виторгувати – **просто** вона хоче продати, раз уже принесла, щоб дісталося комусь, щоб спожите було* (Є. Гуцало). Однорідні підрядні частини такого типу можуть приєднуватись до головної одиничним сполучником **тому що**, протиставлення ж причин підкреслюється паузою і тире на письмі, напр.: *Юрій не важився підійти до плахи. **Не тому, що** його лякало саме видовище насильницької смерті – він боявся зустрітись поглядом із засудженим невідомим йому Дратвою, який напевно знай його, сеньора братства* (Р. Іванчук). Істинна причина може називатись не тільки в іншій підрядній частині, а й у наступному реченні,

може роз'яснюватись у розповіді. У питальних реченнях, коли перед ускладненим сполучником **не тому що** вживається питальна частка, називається можлива причина, про яку автор висловлювання тільки здогадується, напр.: *Коли рушили, хтось прощально помахав рукою, і той порух відгукнувся мені солодким болем. Чи не тому, що на мить постав перед зором і образ моєї сільської школи?* (Є. Гуцало). Ускладнення сполучника **тому що** однозначно заперечною часткою **не** та обмежувально-видільною **тільки (лише)**, як правило, передає, що причина, названа у підрядній частині, не єдина, а існує й інша, яка розкривається в наступній предикативній частині, напр.: *Після братського суду Юрій зайшов до Абрекової. І не тільки тому, що сподівався побачити Гізю, – привело його сюди ще й почуття провини перед матір'ю* (Р. Іваничук). Вживання із часткою **не** для вираження тих же значень властиве, хоч і меншою мірою, і сполучникам **через те що, від того що**, напр.: *Плакав не від того, що вже ніколи не буде в нашім роду такої вродливої жінки, а, напевно, від того, що Валахи вже ніколи не матимуть другого дядька Андріяна, який міг би знову відвоювати її...* (В. Земляк).

Таким чином, при ускладненні сполучників **тому що, через те що, від того що** обмежувально-видільними та заперечною частками семантично-синтаксичні відношення причини конкретизуються, тим самим уможлиблюється вираження додаткових відтінків.

Сполучники **оскільки-то, бо** вживаються лише з підсилювальними частками **ж (же), таки, все-таки**, напр.: *Оскільки ж цапа кликали Фабіаном, то це рідкісне ім'я, не без допомоги вавилонських дотепників, дуже швидко вчепилось і до самого філософа* (В. Земляк); *Не сказав цього, бо все-таки мусив зважати на закони гречності* (В. Шевчук). Особливо поширені причинові конструкції, предикативні частини яких поєднані ускладненим сполучником **бо ж**, напр.: *Тебе б конем татарським гнати, поки аркан не заспівав Бо ж ти коханка, а не мати, – зрадлива бранко степова!* (Є. Маланюк). Для інших причинових сполучників ускладнення загалом не властиве.

Семантико-синтаксичні відношення умови також можуть диференціюватися за допомогою часток. Зокрема, ускладнення умовних сполучників **якщо, якби, якщо-то, якби-то** обмежувально-видільною часткою **тільки (лише)** надає підрядному реченню значення єдиної умови, за якої можлива дія головної частини, напр.: *Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунений з поста в порядку імпичменту* (Конституція України). Модифікувати значення умовних відношень може й слово **уже**, яке, використовуючись із сполучниками **якщо, як, коли** та їх відповідниками, загалом надає підрядній частині значення досяжної умови (здебільшого властиве реченням із сполучниками **раз, раз-то**), надає семантико-синтаксичним відношенням причинового відтінку, напр.: *Як уже захотів бути блазнем при панах, то навчися не тільки сміятися, а й сказати щось розумне* (Р. Іваничук).

Формотворча частка **б**, вживаючись у підрядному реченні умови разом із сполучниками **коли, коли-то**, стає не тільки засобом творення умовного способу дієслова-присудка, а й ускладнює сполучник, вказуючи на ірреальність умови – подібно до сполучника **якби**, напр.: *Коли б я вчився далі, то, напевне, став би великим чоловіком* (В. Земляк). Модальне слово **напевне** в цьому реченні надає головній предикативній частині значення не обов'язкового, а тільки можливого наслідку, проте не може вважатися частиною ускладненого сполучника. Через його віднесеність до головної частини речення нашарування семантико-синтаксичних відношень між частинами та модальністю головного речення майже не відбувається.

На особливу увагу заслуговують умовні сполучники, ускладнені обмежувально-видільною часткою **навіть** та підсилювальною **і**, оскільки вони стають засобом вираження допустових семантико-синтаксичних відношень, які, як відомо, мають з умовними відношеннями спільну природу, проте різняться тим, що у допустових підрядних реченнях називається умова, всупереч, а не завдяки якій відбувається дія, про яку йдеться в головній частині.

У "Курсі сучасної української літературної мови" за ред. Л.А. Булаховського складні речення із сполучником **якщо** віднесені до "перехідного типу із значенням умови і допу-

стовості" [2: 296]. Милослав Кубик, досліджуючи речення з ускладненими сполучниками російської мови **если и, если даже, если бы и, если бы даже**, зауважує, що Я. Бауер виділяв такі конструкції в особливий обставинний тип так званих умовно-допустових речень. Сам чеський дослідник вважає, що такі конструкції повинні об'єднуватися з допустовими в одну групу "через спільність значення зворотної обумовленості". Проте, на думку М. Кубика, необхідно зважати на відмінність у модальності: речення із сполучниками **если и, если даже** виражають потенційну допустовість, із сполучниками **если бы и, если бы даже** – ірреальну допустовість, тоді як конструкції зі звичними допустовими сполучниками **хотя, хоть, несмотря на то что** виражають допустовість реальну [3: 53-54]. В українській, як і в російській, мові підрядні речення із ускладненими сполучниками **якщо навіть (частіше навіть якщо), якщо і, коли (б) навіть, коли (б) і** та їх парними відповідниками означають виняткову потенційну або ірреальну умову, всупереч якій відбувається дія, виражена в головній предикативній частині, напр.: *Дані пам'яток, **навіть якщо** врахувати, що певна частина таких випадків була лише проявом неправності писців, свідчать про те, що в минулому такі синтагматичні розриви були частішими, ніж на сучасному етапі* (О.С. Мельничук); ***Якщо й** ходжу, – це тільки місяць вповні мене веде на віжках золотих!* (Л. Костенко).

Допустові відношення такого ж характеру, коли підрядне речення називає виняткову умову, всупереч якій відбувається дія у головній предикативній частині, можуть виражати власне допустові ускладнені сполучники **хоч навіть, хай навіть, хоч би**, напр.: ***Та хай навіть** її причетність до буржуазної розкоші – за буржуазних часів! – буде злочин, **то** хіба не спокутала вона його своїми страшними злиднями і приниженням?* (В. Підмогильний); *Тільки ж рук йому не зогріти, **хоч би** він дотягнувся до найменшої аж зорі...* (В. Стус).

Парні сполучники умови можуть ускладнюватися у головній частині словами **значить** або **тоді**, які підкреслюють значення висновку, а вся конструкція набуває відтінку причини: ***Якщо** один із можновладців умів мислити, **то значить**, що мій народ може мати розумних правителів* (Р. Іванчук).

Модифікація семантико-синтаксичних відношень через ускладнення сполучників за допомогою часток **ж, -то** реалізується як підсилення, увиразнення умови, напр.: ***Якби ж то** працював, **то** вкинув би мішок борошна на підводу й спровадив би помольця до Вавилона* (В. Земляк). Нерідко друга частина парних протиставно-допустових сполучників ускладнюється словами **все-таки, все ж, все ж таки**, які посилюють протиставні відношення, напр.: ***Хоч і** думала про наступну весну, **хоч** берегла на насіння, **та все ж таки** й насіння *іноді з'їдали* (Є. Гуцало). Поширеним засобом підсилення допустових семантико-синтаксичних відношень між частинами складного речення є також частка **і**. Вона може змінювати своє місце у межах предикативної частини, вживаючись перед словом, яке необхідно акцентувати, проте найбільш цілісного значення набуває сполучник тоді, коли підсилювальна частка виступає безпосередньо після простого або першої частини аналітичного сполучника, напр.: ***Хоч і** знайшов я бога в Аполлоні, **та** тільки Вам – душі моєї жар, **сузір'я зорь моїх, Волосожар, захований у серця лоні*** (Є. Маланюк). Але й при суміжному вживанні частка може не тільки підсилювати семантико-синтаксичні відношення, але й підкреслювати значення того члена речення (найчастіше присудка), якому вона передує. М.Г. Рубцов, констатує біфункціональність частки **і**, у таких випадках пише про її інтонаційний відрив від сполучника і приєднання до наступного слова, а також про можливість акцентування компонента підрядної частини за допомогою перенесення всього ускладненого сполучника [4: 53]. Напр.: ***Старі й молодші черемхові дерева світяться хоча й** не гронами черемхового цвіту, **проте** їхні теперішні прикраси чи не кращі за весняні, бо весняні мовби скупіші, невиразніші* (Є. Гуцало). Загалом модифікація досить помітна зміна семантико-синтаксичних відношень за рахунок ускладнення сполучників для допустовості не характерна, очевидно, через те, що, по суті, саме допустове значення слугує синтезом умовних і протиставних семантико-синтаксичних відношень.*

Як бачимо, ускладнення структури сполучного засобу за допомогою різноманітних часток є досить поширеним явищем. Такі утворення на сучасному етапі розвитку української мови немає підстав розглядати як власне аналітичні сполучники через те, що їх компоненти не досягли відповідного ступеня злитності, залишаються структурно-семантичними різновидами відповідних сполучників. Вживання мовцем таких засобів зв'язку допомагає внутрішньо диференціювати загальні типи семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами з урахуванням конотаційних нашарувань у висловленні. Широке використання ускладнених сполучників в умовних та причинових складнопідрядних реченнях, очевидно, зумовлюється й позамовними чинниками, засобами передачі складних відношень зобумовленості, багатомірності яких людина пізнає тоді, коли диференціює найтонші відтінки причини й умови їх становлення й розгортання в процесах мовлення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993.
2. Курс сучасної української літературної мови. – Т.2 – К.: Рад. школа, 1951.
3. Кубик, Милослав. Условные конструкции и система сложного предложения. – Praha: Universita Karlova, 1967.
4. Рубцов Н.Г. К вопросу о функционировании неполнозначных сочетаний с опорным словом "хотя" в сложноподчиненном предложении. // Неполнозначные слова. Семантико-синтаксические исследования: Сб. науч. тр. – Ставрополь: СПИ, 1982.

П.С. Дудик

ПРО РЕЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНУ ОДИНИЦЮ

Речення, як відомо, становить провідну, основну синтаксичну одиницю мови й мовлення. Саме в структурно й семантично безмежному розмаїтті речень мова найчастіше виступає засобом конструювання, оформлення й вираження мислення людини, її свідомості, почувань, емоцій. Тільки в синтаксичних формах речення мова в переважній більшості випадків слугує засобом комунікації.

До назви цієї статті внесено прийменник *про* – з огляду на те, що речення – вкрай об'ємна, внутрішньо різноаспектна тема, через що тільки в дуже загальних рисах її можна висвітлити у невеликій за обсягом статті, до того ж у статті педагогічного спрямування, зорієнтованої на вузівське викладання синтаксису.

Речення функціонує тільки в мовленні – усному й писемному. В мові представлені лише структурні моделі всіх без винятку різновидів речення, сформованих з найрізноманітніших поєднань слів чи, в порівняно небагатьох випадках, з одного слова. Своєрідним і обов'язковим матеріалом для речень слугують усі інші, здебільшого менш об'ємні мовні одиниці – звуки (фонем), морфем, слова: з них формується весь комплекс синтаксичних одиниць – члени речення, словосполучення, сполучення слів, речення, тексти.

Речення репрезентує собою складну й розгалужену систему тільки йому властивих ознак, якостей. З усіх мовних одиниць речення найвиразніше протиставлені фонемам. Крім фонем, як відомо, у мовній системі виділяються морфем, слова, словосполучення, так звані лексичні сполучення слів і фразеологізми. Сукупно всі названі одиниці утворюють багатоповерхневу й багатоаспектну будівлю мови, її різні яруси, рівні – фонетико-фонологічний, морфемний, синтаксичний, лексичний, фразеологічний, стилістичний. Набувши нормативного оформлення в реченні, всі мовні одиниці – складові елементи речення – вживаються в ньому з якнайбільшою конкретністю. Тільки в реченні кожна з мовних одиниць комунікативно зорієнтована, мовленнево спрямована, вживається з типізованою та індивідуалізованою функцією.

Крім речень та еквівалентів речення (слів-речень і т.д.), виділяються й *тексти* (від лат. *textus* – сплетіння, поєднання) – писемні й усні. Це, як правило, два, кілька чи багатослівні поєднання речень – поєднання їх за змістом, граматичною будовою та інтонацією. Навіть комунікативна одиниця з одного розгорнутого речення може вважатися мінімальним текстом. Зрештою, структурні й семантичні межі тексту скільки-небудь чітко не визна-

чені, теорія тексту потребує багатьох уточнень. Безсумнівно, проте, що основними структурними елементами тексту виступають речення найрізнішої будови. Текст – це мовленнєва одиниця найвищого мовного рівня. Саме в тексті всі синтаксичні одиниці, втім числі й речення, набувають максимальної визначеності, конкретизації, щонайтісніше взаємопов'язані між собою, взаємодоповнюють одна одну. “У мові взагалі, а тим більше в літературній мові, що є складною системою, все настільки зв'язане, що ніщо не можна зачепити, не привівши в рух цілу низку інших коліщаток” [1: 126-127].

Усі основні синтаксичні одиниці характеризуються багатогранністю властивих їм якостей. Найголовніші з них – члени речення, словосполучення і речення – осмислюються в індивідуальних вимірах, на основі комплексного врахування властивих їм категоріальних ознак, що зумовлює таку ж багатогранність і різноаспектність їхнього вивчення. Якнайбільшою мірою це стосується центральної синтаксичної одиниці – речення. Є сотні більшою чи меншою мірою аргументованих визначень речення. Майже кожен з відомих синтаксистів пропонував чи в наш час пропонує своє визначення речення. Немає, однак, загальноприйнятого визначення речення, що пояснюється винятковою складністю самої природи, сутності речення навіть в окремій мові і, тим більше, в усіх мовах. Водночас на сьогодні вже просторо досліджені категоріальні, тобто визначальні, властивості речення. На цій основі сформувався різні синтаксичні напрями, школи, кожна з яких з більшою чи меншою аргументованістю пропонує свою концепцію, своє теоретичне осмислення сутності речення як синтаксичної одиниці. Якщо взяти до уваги найбільш раціональне в теорії речення, то, мабуть, найдоцільніше скористатись (тим більше з навчальною метою) тією концепцією речення, якою передбачається виявлення, розрізнення в ньому таких його категоріальних ознак, як предикативність, що завжди доповнюється певним типом модальності, як відносна закінченість змісту речення, його логічна цілісність, структурно-синтаксична організованість, інтонаційна оформленість і комунікативність.

1. Предикативність речення, його модальність. Під предикативністю речення здебільшого прийнято розуміти конкретну віднесеність вираженого в реченні змісту (думки) до дійсності. Порівняймо слово *весна* і речення *Весна (Весна!)*. Словом *весна* ми тільки називаємо певну пору року, певне явище природи (на відміну від слів *літо, осінь, зима*) і нічого більше. Навпаки, реченням *Весна* ми стверджуємо, повідомляємо про наявність чи відсутність якоїсь конкретної весни, саме тієї, а не іншої; повідомляємо про весну, яка в цю мить наявна в природі, або про якусь весну в минулому, або ж про весну, яка ще тільки настане в майбутньому; реченням *Весна* ми сконденсовано, якнайтісніше, однослівно виражаємо думку-судження, яку розчленовано можна було б синонімічно висловити, зокрема, такою синтаксично поширеною структурою речення. *Те, що ми зараз спостерігаємо (чи відчуваємо), – весна. Або: Весна – це прекрасна (чудова, неповторна) пора року.*

Предикативність речення завжди усвідомлюється в площині певного способу, часу, в більшості випадків також і в особі, бо той зміст, думка, яка виражається реченням, сприймається в граматичних значеннях дійсного способу, тобто усвідомлюється як щось реальне або ірреальне (нереальне), як таке, чим ми фіксуємо, відображаємо, узагальнюємо те, що зараз існує в природі або ж існувало раніше чи з'явиться в майбутньому; думка може також висловлюватись у формах наказового способу (імперативно, побажально, заклично, прохально і т.п.); або ж думка, зміст речення уявляється як тільки можлива за певних умов тощо. Названі та інші реченнєві значення належать до групи *модальних* значень, у яких знаходить своє мовне втілення предикативність речення, тобто конкретна пов'язаність вираженого в реченні змісту до дійсності. Модальність, отже, формує предикативність мовлення, втіленого в реченні (в реченнях). Як і предикативність у цілому, так і модальність властива лише реченням або функціональним заміникам речення (словам-реченням). У різних виявах модальності якраз і втілюється предикативність одиниць мовлення.

Предикативність, таким чином, – це семантико-синтаксична категорія, якою формується речення. Предикативністю зміст речення співвідноситься з дійсністю. Без предикативності немає речення як одиниці спілкування. Щоб речення виявилось співвіднесеним,

пов'язаним з дійсністю, для цього треба, щоб зміст речення сприймався в певному часі й способі, в певному часовому й способовому – реальному чи ірреальному – плані, а в багатьох випадках також і стосовно певної особи (осіб). У предикативності нерозривно поєднуються синтаксичні категорії способу й часу. Носієм предикативності в двоскладних реченнях виступає присудок, а в односкладних – його головний член.

Вихідною та елементарною одиницею синтаксису виступає змінюване чи незмінюване повнозначне слово, також і службове, вигук, але не частина слова – фонема чи морфема. Тільки двослівне словосполучення або ж окреме повнозначне слово може бути оформлене як окреме речення. Зовнішньо речення може збігатися з будь-яким словом, бо кожне слово, навіть службове, може набувати відносно самостійної комунікативної функції, тобто може вживатися як речення або як його комунікативний заміник (слово-речення).

2. Відносна закінченість змісту речення. Це також одна з обов'язкових ознак речення. Думка, що її виражає речення, ніколи не сприймається як **абсолютно** завершена, бо теоретично й практично це означало б, що зміст речення та його граматична структура представлені в якомусь певному, до того ж **остаточному** вияві, в єдино можливій граматичній формі. Між тим навіть речення, яким мовно фіксуються закони природи, наприклад: *Земля обертається навколо Сонця*, і т.д. і т.п., семантично й структурно можна представити в безлічі варіантів, які утворюватимуться додаванням до цього речення інших слів, як-от: *Земля (наша) (завжди) (оберталася і) обертається навколо Сонця* і т.д. і т.д. Немає меж у видозмінах навіть цього речення. Тому жодне з речень не може вважатися абсолютно завершеним ні за змістом, ні за граматичною будовою. Тим-то визначення речення як комунікативної структури, що виражає **закінчену** думку (в шкільних, зокрема, підручниках із синтаксису), потребує деталізації, уточнення: речення виражає **відносно** закінчену думку.

3. Логічна сутність речення. Ця ознака речення передбачає встановлення й характеристики зв'язків, співвідношень між реченнями як мовними одиницями і судженнями, питаннями, спонукуваннями, які виступають одиницями мислення. Для витлумачення цієї проблематики в логіці й синтаксисі прийнято оперувати такими термінами, як думка-розповідь (повідомлення), думка-запитання і думка-спонукування. Для опису речень у цих вимірах використовуються такі основні терміни: *судження, суб'єкт судження, предикат судження, зв'язка, питання, спонукування, об'єкт, атрибут* та ін.

Паралельно з терміном **суб'єкт** можуть уживатись і такі синонімічні до нього терміни, як *діяч, виконувач дії, особа, мовець, предмет думки, носій ознаки*, а термін **предикат** склав основу для сформування термінів **предикативність (предикація) речення, предикативна основа речення, предикативні відношення** в складі речення, **предикативні, напівпредикативні й непередикативні словосполучення** тощо.

4. Граматична організованість речення. Ця ознака речення найбільш очевидна, зрима, бо, наприклад, у реченні *Учень відповідає* обидва його члени – підмет і присудок – закономірно, за граматичними й логічними законами мови узгоджені (скоординовані) між собою в числі та в особі, вжиті саме в таких, а не в інших морфологічних формах. Граматично організованим є також речення з одного повнозначного змінного чи незмінного слова, напр.: *Зима. Холоднеча. Засніжений ліс.* (М. Стельмах): усі три речення односкладні номінативні: перші два – однослівні, одночленні, непоширені, третє – двослівне, двочленне, поширене, утворене з головного члена односкладного речення і залежного від нього й узгодженого з ним означення. Граматична (синтаксична) організованість речень *Зима. Холоднеча* закладена у формі називного відмінка. У формах інших відмінків обидва речення уже виявляється іншими – не номінативними, отже, й не односкладними реченнями. Або речення *Розвидняється*: його семантика і граматичні ознаки 3-ї особи, однини, теперішнього часу формують це речення тільки як односкладне безособове.

Отже, кожне речення становить синтаксично організовану мовну й мовленнєву одиницю. Будь-яке речення сформувалось за певною граматичною схемою, елементами якої виступають члени речення (щонайменше один член речення) і словосполучення (не мен-

ше одного). Немає речення хоча б без одного члена речення. Одночленне речення (з одного члена речення) не утворює словосполучення. Інша річ, коли йдеться про синтаксично складений, до того ж ускладнений член речення, який може утворюватись словосполученням, напр.: *Софія не думала спати лягати* (Л. Українка).

Синтаксична будова речень, як і їхня морфологічна структура, – це властива їм зовнішня сутність. Водночас внутрішньою сутністю речень виступає семантика слів, з яких формується речення. Якщо форма (структура) слів визначається їхньою фонемно-морфемною будовою, то структура будь-якого речення залежить від структури членів речення. Інакше кажучи, структура речення, його синтаксична будова залежить від того, словами яких частин мови і якою формою слів виражені члени речення в реченні [2: 301].

5. Інтонаційна завершеність речення. Інтонація, як обов'язкова ознака речення, формується єдністю таких усномовних взаємозалежних якостей: мелодикою, інтенсивністю (силою), наголосом, темпом і тембром мовлення, паузами. Інтонацією розрізняються такі основні комунікативні різновиди речення, як речення розповідні, питальні й спонукальні; кожен з трьох названих комунікативних різновидів інтонації може посилюватися окличною інтонацією, утворюючи речення розповідно-окличні, питально-окличні й спонукально-окличні; інтонацією також розрізняються різні підсистеми названих основних комунікативних груп речень – розповідні стверджувальні речення; речення власне питальні, перепитувальні й риторично-питальні; спонукальні речення імперативні (наказові), прохальні, закличні, побажальні і т.д. Що ж до писемної форми мовлення і речень у ній, то й вона хоч і не завжди реалізується усно, все ж конструюється з орієнтацією на певний різновид усного мовлення і, залежно від цього, й на певний тип інформації.

6. Комунікативність речення. Це його завершеність, підсумкова ознака, вона породжена сукупним діянням уже названих і в загальному плані схарактеризованих основних ознак речення. Комунікативність не властива членам речення, словосполученням і сполученням слів. Комунікативність не властива членам речення, словосполученням і сполученням слів. Комунікативність речень (та функціональних заміників речення) слугує основою того, що речення спроможне виступати засобом спілкування носіїв мови, засобом формування, вираження і сприймання ними думок, почувань, емоцій.

Повнішому розумінню комунікативної сутності речення може сприяти, окрім іншого, й таке міркування-оцінка цієї провідної синтаксичної одиниці: "Речення ...не виникає в свідомості мовця відразу, а створюється поступово в процесі мовлення... Кожен, хто буде уважно прислухуватися до звичайної розмови, знайде багаточисленне підтвердження того, що мовець будує речення поступово. В процесі творення речення він може змінити початковий план повідомлення своїх думок; він може запнутися, перервати виклад і, зрештою, побудувати речення інакше, ніж це було задумано раніше" [3: 26-27].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Л.В. Щерба. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз. – 1957.
2. Schober Stanisław. Gramatyka języka polskiego. – Warszawa. – PWN. – 1957.
3. О. Есперсен. Философия языка. – М.: Изд-во иностр. литературы. – 1958.

С.В. Харченко

КАТЕГОРІЯ СПОНУКАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Теорія і практика спонукальності, її мовних способів і засобів вираження, її зв'язку з відповідними логічними, психологічними категоріями – це проблематика, яка останнім часом усе більше починає досліджуватися, навіть монографічно [див., зокрема, 1: 1-16]. Водночас немає єдності у висвітленні багатьох явищ, які стосуються проблеми мовної і мовленнєвої спонукальності. Донедавна категорія спонукальності (спонукання) у мовознавчій літературі здебільшого коментувалась обмежено й одноплослинно – тільки як мовне явище. В той же час спонукання виступає об'єктом кількох галузей знань: лінгвістики, психології, логіки. Тим-то категорію спонукальності слід розглядати з позицій

психолінгвістики, яка поєднує в собі систему понять і методів в психології з досвідом вивчення мови, набутим лінгвістикою, яка прагне з'ясувати співвіднесеність одиниць мови з механізмами і формами здійснення мовленнєвої діяльності.

Під спонукальністю слід розуміти адресоване слухачеві волевиявлення мовця щодо виконання/невиконання дії, яка називається і незалежно від того, хто буде її виконавцем – слухач, сам мовець, особа, яка не бере участі в мовленнєвому акті чи будь-яка комбінація осіб. Наприклад: **“Встань! – відповів різко гетьман. – Вертай до свого дому і пильнуй землі та хати, щоб вони в ворожі руки не попали. Чуєш?... Пильнуй землі!”** (Б. Лепкий): виконавець у цих реченнях – слухач; **“Ідіть собі! Зникніть з очей, поки не пізно! Відійдіть далі! Тут стоїть сам гріх!”** – поволи говорив Володько і розводив руками, ніби хотів розгорнути з-перед себе людей (У. Самчук): виконавець – слухачі; **“Не! Досить мовчати! – кричав Тараско, схопив порожню пляшку і вимахував нею над головою. – Кричати буду! Хай чувають всі! Не, не! Ще не підеш! Сиди!”** (У. Самчук): виконавець – особи, які не беруть безпосередньої участі в акті спілкування; **– Нехай тобі Господь pomoже витривати в тій нямірі добрім. Таких людей нині якнайбільше треба. Часи непевні, треба нам певних людей. Числю на тебе** (Б. Лепкий): виконавець – особа, що не бере безпосередньої участі в акті мовлення; **“Вийдімо на хвилиночку, пане майоре,”** – звертається Шульце до Якова (У. Самчук): передбачуваний виконавець – мовець і слухач; **Здивована Єремїха підняла замотану голову, подивилася порожнім, сірим поглядом на дивовижну з'яву у пишному каракулі і сказала тихим, змерзлим голосом: “Голубонько! Хто ви така? Скажіть ім'я... Хай спом'яну у своїх молитвах”** (У. Самчук): виконавець дії – сам виконавець.

Явище спонукальності різнопланове. З одного боку, спонукальні конструкції – це комунікативний різновид основної синтаксичної одиниці мови – речення. Спонукальні речення позначені певною специфічною внутрішньограматичною організованістю і зовнішньою автономністю вживання, певною спеціалізованою системою засобів лексичного, формально-граматичного та ритма-мелодійного вираження. Спонукальні речення конструються за особливим граматичним зразком, мають свою особливу семантичну структуру і неповторні комунікативні функції, інтонацію, допускають особливе актуальне членування, певну систему членів речення. З іншого боку, спонукування може бути здійсненим, реалізованим тільки в акті спілкування (комунікації).

Спілкування визначається як “складний і багатограний процес, який може виступати одночасно і як процес взаємодії індивідів, і як інформаційний процес, і як ставлення людей один до одного, і як процес взаємовпливу, і як процес співпереживання та взаєморозуміння” [2: 178]. У структурі спілкування виділяють три взаємозв'язані аспекти: комунікативний, інтерактивний, перцептивний. Ці ж аспекти виділяються й у структурі спонукування. В лінгвістиці значення спонукального інтерпретується неоднозначно.

Дехто з мовознавців трактує категорію спонукальності як таку, що відображає референтну ситуацію апеллятивного спілкування, волевиявлення мовця (комунікатора, адресанта) стосовно виконання/невиконання дії [3: 12-13]. Подекуди лінгвісти розглядають спонукальність як вимогу “від співрозмовника такої дії, яка забезпечувала б реальність позначуваного реченням явища” [4: 134]. Спонукальність також розглядається як один з різновидів волевиявлення, як модальне значення, яким об'єднується “низка більш часткових значень, які поєднують значення веління зі значенням побажання, вимоги...” [5: 110]. Таку ж чи близьку до неї думку поділяє більшість граматистів [6: 156; 7: 146; 8: 254].

Своєрідно трактує спонукальні речення В. Матезіус: “Це такі речення, за допомогою яких ми спонукаємо слухача до якої-небудь дії або до відповіді на те, про що запитуємо..., або до дії за нашим наказом чи побажанням” [9: 253].

Аналіз поняття “спонукальність” дає підстави стверджувати, що лінгвісти близькі один до одного в розумінні семантики спонукальності, але нерідко кардинально розходяться в тому, хто може бути виконавцем дії, до якої спонукає мовець: слухач (слухачі) чи також сам мовець і особа (особи), яка не бере участі у мовленнєвому акті. Бо вихідною

передумовою спілкування слугує насамперед факт наявності учасників: того, хто спонукає, передає повідомлення (мовець, комунікатор, адресант), і того, кому спрямоване спонукування (слухач, виконавець, адресат).

Існує кілька різних точок зору на проблему адресованості спонукування:

1. Адресатом спонукування (виконавцем дії) може виступати лише слухач (слухачі), який морфологічно виражається формами 2 особи однини і множини наказового способу (Н.П. Некрасова, І.П. Мучник, О.В. Бондарко).

2. Адресатом спонукування (виконавцем дії) виступає слухач (слухачі) і мовець одночасно, що виражається формами 2 особи однини, множини і формами 1 особи множини наказового способу дієслова (О.М. Пешковський, В.В. Виноградов, Русская граматика – 80 та ін.).

3. Адресатом спонукування (виконавцем дії) визнаються слухач (слухачі), що виражається формами 2 особи однини і множини наказового способу дієслова, слухач (слухачі) та мовець, що виражається формами 1 особи множини наказового способу дієслова (так звані форми спільної дії), а також особа (особи), яка не бере безпосередньої участі в мовленнєвому акті, що морфологічно виражається формами 3 особи однини і множини наказового способу дієслова. (А.П. Грищенко, Граматика української мови – 82, М.У. Каранська, Л.В. Бережан, Є.М. Зарецька).

4. Об'єктом апеляції можуть виступати: слухач (слухачі), який морфологічно виражається формами 2 особи однини і множини наказового способу дієслова, слухач (слухачі) та мовець, що виражається формами 1 особи множини наказового способу дієслова, особа (особи), які не беруть безпосередньої участі в акті спілкування, що виражається формами 3 особи однини і множини наказового способу дієслова, а також сам мовець, що морфологічно виражається формами 1 особи однини наказового способу дієслова (В.М. Русанівський, О.Х. Востоков, М.С. Трубецької, В.С. Храковський).

Мовознавці одностайно визнають адресатом мовлення співрозмовника, особу, яка бере безпосередню участь в акті спілкування, що морфологічно виражається формами 2 особи однини і множини наказового способу дієслова.

Протиставлення форм 2 особи однини і множини наказового способу іншим формам цього ж способу, на нашу думку, не цілком слушне, виправдане, бо “кожну дію чи стан, оскільки вони регулюються свідомістю, можна адресувати комусь” [10: 8].

У спонукальних конструкціях, у яких вживається форма 3 особи однини чи множини наказового способу дієслова, наявне “подвійне” спонукування: вони передбачають два адресата спонукування – безпосереднього (до кого звертається мовець, співрозмовник), опосередкованого (третя особа, що участі в розмові не бере, але яка має бути виконавцем дії).

У цій ситуації мовець (комунікатор, адресант) ставить перед собою завдання насамперед вплинути на свого співрозмовника і тільки тоді – з його допомогою – забезпечити реалізацію дії кимось третім [10: 7], наприклад: “*Жахливо, – прошепотіла княгиня і повернулася до грідня. – Поклич князя! Хай прийде сюди!*” (В. Малик); “*Стій! не розповідай далі! – наказав Кузьмище. – Їдьмо до князя Володимира Глібовича – хай він послухає!*” (В. Малик).

Позначені своєрідністю також і спонукальні конструкції з дієсловом у формі 1 особи множини наказового способу (імператив спільної дії). Їх призначення – спонукати співрозмовника до бажаної для мовця дії чи стану і висловити готовність мовця до спільних з співрозмовником дій, наприклад: “*Мене зати Жданом, – сказав урус, – і я радий, що до моїх рук потрапила така птиця – сам хан Коб'як! От не ждав! Ходімо до воєводи!*” (В. Малик); “*Тоді не гаймо часу! Вирушаємо зразу ж! Поміняйте стомлених коней на свіжих – і в путь!*” (В. Малик).

Найбільш дискусійним, неоднозначним залишається питання про адресата спонукальності, який одночасно виступає й адресантом дії.

На нашу думку, аналітичні форми 1 особи однини наказового способу здатні репрезентувати категорію спонукальності, хоча семантика апелятивності в них дещо ослаблена.

Це можливе за умови, коли мовець як особистість володіє здатністю трансформувати власну життєдіяльність у предмет практичного перетворення на основі рефлексивної свідомості (рефлексія – це здатність людини, яка виявляється в орієнтації свідомості на саму себе, на внутрішній світ людини та її місце у взаємостосунках з іншими, на форми і способи пізнавальної та перетворюючої діяльності). Тим самим мовець як особистість встановлює (свідомо чи підсвідомо) внутрішні орієнтири і способи розмежування “Я” і “не-Я” в самому собі: виявляє незбіг і протилежність Я (суб’єкт) і не-Я (об’єкт, адресат). Мовець як людина, індивід, особистість усвідомлює незалежного від нього об’єкта в самому собі і розуміє його. Тому теоретично й практично можливе поєднання і суб’єкта, і об’єкта в одній особі, що, відповідно, уможливило визнання за мовцем (адресантом, комунікатором) також і статусу виконавця (адресата) дії чи стану, до яких спонукає мовець. Тому можна погодитися з думкою, що об’єктом звернення є, знову ж таки, інша особа, якій повідомляють, що дію, яку треба виконати, мовець залишає за собою [11: 228], що комунікатор мислить себе одночасно і суб’єктом, і об’єктом (адресатом, виконавцем) дії: *Нехай я заплачу, нехай свою Україну я ще раз побачу* (Т. Шевченко); *Хай я умру, та думка не умре!* (Леся Українка).

Категорія спонукальності незмірно багата на значеннєві та експресивні відтінки. В історії мовознавства лінгвістами неодноразово виділялися часткові значення спонукальності, але ще досі не досягнуто однастайності. Такий стан речей зумовлений тим, що види семантичних моделей категорії спонукальності виділялися або інтуїтивно, або на основі одного маркера, ознаки [12: 256, 13: 30-31, 14: 44-45]. Мають місце тільки поодинокі спроби виділити семантичні моделі категорії спонукальності на базі “експліцитно даних вихідних кваліфікаційних ознак” [15: 138], проте й вони потребують доопрацювання, доповнень, врахування властивих їм додаткових семантичних ознак.

М.Ф. Косілова в основу класифікації видів спонукальності поклала такі ознаки: стосунки між учасниками комунікативного акту (акту мовлення, спілкування), ставлення мовця до дії та ставлення адресата до дії.

В.С. Храковський і О.П. Володін визнають вагомими такі критерії, як субординація, зацікавленість та імпульс каузації (каузація від лат. *causa* – причина, причинна внутрішня зумовленість), який може йти від мовця або ж може бути реакцією на ініціативу слухача. Названі критерії автори подають у вигляді бінарних ознак [16: 137], на основі яких вони виділяють наказ, прохання, інструкцію, пропозицію, дозвіл, пораду. Таким чином, в основу поділу спонукальних конструкцій М.Ф. Косілова, В.С. Храковський і О.П. Володін поклали одну зі сторін складного і багатогранного процесу спілкування – перцептивну.

Відомі також способи розмежувати семантичні моделі категорії спонукальності на ґрунті формально-синтаксичного й семантико-граматичного аспектів речення. Найповніше реалізувала цей аспект Л.В. Бережан, яка поклала в основу розмежування часткових значень спонукальності такі критерії: характер спрямованості спонукальних відношень; вид спонукальної інтонації; морфологічний засіб вираження та структура предиката; семантика предиката; характер предикативних відношень; адресатність спонукальної дії; ступінь поширеності спонукальної конструкції; лексичне оформлення констатації самого акту спонукування; характер ускладненості структури спонукального речення; еліпсис предиката спонукування; наявність суб’єктно-модальних форм у структурі речення [17: 9]. На основі названих класифікаційних ознак автор виділяє 12 часткових значень.

Розглянемо ще один набір семантичних ознак спонукальності, який, на наш погляд, заслуговує на увагу. Мова йде про інтерпретацію видів спонукальної конструкції Л.О. Бірюліна [18]. Сміслові різновидності автор виділяє, враховуючи імпульс каузації (який може йти від мовця або від слухача), зацікавленість у виконанні дії (в інтересах мовця чи в інтересах слухача), пріоритетність/непріоритетність позицій мовця, облігаторність/необлігаторність виконання дії адресатом тощо, витлумачує такі значення, як наказ, прохання, вимога, порада, пропозиція, застереження. Проте й ця класифікація потребує доповнень.

І перший, і другий підхід до інтерпретації семантичних різновидів категорій спонукальності враховують лише одну із сторін акту спілкування (комунікації).

Комунікативний процес (мовленнева діяльність) поліаспектний. Зобразимо це у вигляді малюнка-схеми:

Хто? (передає повідомлення) → комунікатор

Що? (передається) → зміст (текст)

Як? (здійснюється передача) → канал

Кому? (спрямоване повідомлення) → адресат (виконавець)

З яким ефектом? → ефективність

Мал. 1. Модель комунікативного процесу.

Не слід також нехтувати іншими складовими комунікативного процесу при виділенні різновидностей спонукування. У процесах спілкування людини як соціальної істоти реалізуються не тільки індивідуальні, а й міжіндивідуальні, суспільні стосунки. Соціальний статус мовців позначається в термінах "офіційність", "інтимність", "спорідненість", "ділові стосунки", "вік" тощо. Бо мова як семіотична система і культура перебувають у тісному зв'язку. Оскільки кожне суспільство з його цілеспрямованою діяльністю (трудовою, мовленневою і т.д.) виступає носієм певної культури з властивими їй різновидами і способами реалізації, то й ті чи інші компоненти духовної культури знаходять свій вираз у мові, у мовленневому спілкуванні членів того чи іншого лінгвосоціуму.

Важливою є також проблема ефективності спонукування.

Подальші дослідження спонукальних конструкцій, семантичних різновидів категорії спонукування та засобів її вираження повинні проводитися з урахуванням лінгвістичного, соціального, психологічного аспектів, повинні бути орієнтовані на створення такої системи критеріїв, яка б могла претендувати на універсальність, вичерпність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бережан Л.В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові: Автореферат канд. дис. – Івано-Франківськ. – 1997.
2. Парыга Б.Д. Основы социально-психологической теории. – М.: Просвещение, 1971.
3. Храковский В.С., Володин А.П. Семантика и теология императива. Русский императив. – Л.: Наука, 1986.
4. Сучасна українська літературна мова. В 5-ти кн. – К., 1972. – Кн. 3. Синтаксис.
5. Русская грамматика. В 2-х т. – М.: Наука, 1980. – Т. II. Синтаксис.
6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. – К.: Вища школа, 1983.
7. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993.
8. Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 1976.
9. Матезиус В. Основная функция порядка слова в чешском языке// Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1976.
10. Бережан Л.В. Названа праця.
11. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993.
12. Вежбицкая А. Речевые акты. Пер. с англ.// Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16.
13. Дудик П.С. Спонукальні речення і слова-речення// Українська мова і література в школі. – 1971. – №9.
14. Кондзеля О.С. Функціонування засобів спонукальності у російському мовленні (соціолінгвістичний аспект)// Мовознавство. – 1991. – №4.
15. Храковский В.С., Володин А.П. Названа праця.
16. Храковский В.С., Володин А.П. Названа праця.
17. Бережан Л.В. Названа праця.
18. Бирюлин Леонид. Семантика и прагматика русского императива. – Хельсинки, 1994.

Л.В. Прокопчук

СЕМАНТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ОСНОВ ПОРІВНЯННЯ

Порівняння, як відомо, – це один з важливих процесів, засобів пізнання світу. Його наслідком слугує, крім іншого, визначення ідентичних ознак, властивостей, які притаманні зіставлюваним предметам чи явищам. "Пізнання, – писав О.О. Потебня, – це призведення

до зв'язку пізнаваного (Б) з раніше пізнаним (А), порівняння Б з А за допомогою ознаки, спільної і одному і другому, взятої з А..." [1: 19]. Отже, основа порівняння – це те спільне, що властиве обом зіставляваним предметам.

"Ознаки, що виконують роль основи порівняння, фіксуються словами-поняттями, які належать до різних лексико-граматичних класів [4: 13]. Залежно від частини мовної належності розрізняють конструкції з дієслівною та ад'єктивною основою. Найбільш частотні порівняльні конструкції з дієслівною основою, оскільки словами цієї частини мови позначається дія, що виконується предметом або властива предметів, дія як процес [7: 159]. Дієслова позначають як факти об'єктивної дійсності, так і явища емоційної та інтелектуальної сфер. Саме тому за семантикою їх поділяють на дві групи: 1) лексеми з конкретним значенням; 2) з абстрактним (узагальненим) значенням [5: 2].

Дієслова з абстрактною семантикою позначають дію нефізичного характеру: *мріяти, думати, пригадувати, хвилюватися: З тривогою веду синів до покосу, **хвилююся**, немов маленький* (Ю. Збанацький); *Як щасливий сон **пригадувалися** дні у війську Костки* (Н. Рибак); *Наче застигли, **мріють** у морі рибальські вітрильники* (О. Донченко).

Група конкретних дієслів позначає дію, стан, процес фізичного чи фізіологічного характеру: *йти, бігти, спати, стояти, зеленіти, сміятись, говорити, звучати, холонутти, пролягати* та ін. Порівняльні конструкції, ядром яких виступає дієслово з конкретним значенням, належать до найбільш продуктивних. Аналізований матеріал дає можливість визначити такі семантичні групи дієслів (порядком перелічених груп враховується частотність уживання відповідної лексики – від найбільш до найменш частотної):

– переміщення в просторі: *Як **пташка**, промінь **перебіг** і гасне в тумані* (М. Рильський); *Параска, почувши ці слова Мелентія, наче вітер, **шугнула** в хату* (М. Зарудний); *Довгим весняним ключем, як журавлі, **пливли** по небі **хмари*** (М. Коцюбинський); *В тумані, поміж деревами, наче лісові тіні, **бредуть** жінки з дітьми* (М. Стельмах). Для передачі інтенсивності руху найчастіше використовується лексема "летіти" та її похідні. Зазвичай, об'єктом порівняння в таких випадках виступають іменники, якими символізується найбільша швидкість на певному етапі розвитку суспільства – стріла, вихор, птиця, куля, ракета, метеор, астероїд: *Поїзд **летить**, наче злотна **стріла*** (Д. Павличко); *Як **птиця**, влетів орел у болото* (М. Стельмах); *Тихін прилетів, як **вихор*** (К. Гордієць); *Летить той дивний Гедзь, **летить**, як **астероїд**, крізь київські дощі, крізь лондонський туман* (Ліна Костенко).

Порівняльними конструкціями, основу яких складають дієслова переміщення, виражається:

– якісна характеристика дії без вказівки на її інтенсивність: *Вже поночі, мов сновіда, Мирослава підійшла до Данилової хати* (М. Стельмах); *По тихих водах Дунаю, мов лебідь, проплинув парохід і виразно виткнувся на палаючому обрїю як з чавуну вилитими чорними цоглами* (М. Коцюбинський).

– фізичний та емоційний стан людини: *Ще золотий собор у Києві **стоїть**, як небо, здвинутий понад печаль і тління* (Д. Павличко); *Червоні втомлені очі **горіли**, як дві рани* (М. Стельмах); *Ялинка **тремтіла**, як у пропасниці* (М. Коцюбинський); *Біле тіло його, наче купа тіста, **коливалося** на синій поверхні води* (Н. Рибак); *Інга **раділа**, як дитина* (Ю. Збанацький); *Ніна **пересмикнулася** і аж **знітилася**, немов від удару* (О. Донченко); *Настя **зраділа** гостинцям, як дитина* (М. Коцюбинський); *Мій парубок **побілів**, як хустка* (Марко Вовчок).

– конкретна фізична дія: *Софія **випростовується** біля столу, мов орлиця, ладна битися смертним боєм з нещадним супротивником* (А. Шиян); *Розкрилися, мов лебеді крила, білосніжні вітрила* (О. Донченко); *Інколи спросоння, мов каченя, **захлюпоче** в калюжі вітерець* (М. Стельмах); *Коні **повитягались**, як змії, запінилися* (М. Коцюбинський).

-- видозміни переходу до іншого стану: *Жовті курчата **розкотилися** по грядках, як горох* (М. Коцюбинський); *Коротенька спідничка **надувається**, як парашут* (М. За-

рудний); *Ранкова тиша ламається на друзки, мов од вибуху* (Є. Гуцало); **Розсипались**, як жменя гороху, яничари (Н. Рибак); *Вже небо розливалось, як повінь, заливало сизо-зеленовою водою луги* (М. Стельмах).

– оптичне сприймання явищ: *Над дорогою, мов грішна душа, чорніє понівечена блискавицею верба* (М. Стельмах); *Мостова з тесаного каміння чорніла од чорного пороху, неначе рілля* (Т.С. Нечуй-Левицький); *Очі в неї позеленіли, як у kota* (Ю. Збанацький); *Небо над палацом жевріло, як розпечене залізо* (М. Коцюбинський); *Сива паморозь блищала на землі, як сіль* (Г. Тютюнник).

– акустичне сприймання явищ: *І гуло колесо, мов черінь* (В. Дрозд); *Комар дзвенить, як ординська стріла* (М. Стельмах); *По возах дядьки гудуть свої пісні густо, немов джмелі* (М. Коцюбинський); *Світ, наче хаосу всевладного музика, дзвенів, палаючи й згасаючи кругом* (М. Рильський); *Дівчина, немов крізь сон, перемовлялась з хлопцем* (К. Гордієць).

Помітне місце в розглянутій семантичній групі дієслів належить дієсловом, якими а) відтворюються звуки різних тварин: *Мов кіт муркоче веретено До ранку в маминій руці* (Д. Павличко); *Полиціаї прямо тобі іржуть, як лошаки* (М. Стельмах); *Чорна морда сердито мигала очима й вищиряла білі зуби та ревла, як ведмідь* (І.С. Нечуй-Левицький); *Вовк підняв догори морду й заскавучав, як собака* (О. Донченко), б) передається ставлення одних осіб до інших: *Я любила їх, як своїх сестер, більше од своїх сестер* (І.С. Нечуй-Левицький); *В сінях його схопила за руку Харитина і поцілувала, як сина, в чоло* (В. Дрозд); *І Тиса, як ласкава мати, Весною й літом обіймати Своїх веселих любить донь* (М. Рильський); *Накинулись на Максима, як звірі, жовніри в латах* (Н. Рибак); *Люті гедзі нападали на все живе, немов вовки* (Ю. Збанацький).

Досить регулярними є конструкції, основа яких виражена поєднанням дієслова і прислівника: *Коса, як бритва, рівно-рівно кладе покis* (О. Десняк); *Неначе з подиву зіниці розкрились широко, як ніч* (М. Рильський); *В другій кімнаті метнулась Харитя до мисника, легесенько, мов кізка, стрибнула на лаву, зняла з полиці горщик і поставила його коло відра* (М. Коцюбинський); *Ураз, наче вихор, ззаду налетіла струнка дівчина з довгими пухнастими віями і брівками-шнурочками, як у ляльки* (О. Донченко).

Використання прислівників зумовлюється не тільки лексико-граматичною природою дієслова, а й потребою в конкретизації дії. Уточнення відбувається за такими параметрами:

– за звучністю: *Голосно, наче перегукуючись, співали півні* (Н. Рибак); *Михайло беззвучно, як тiнь, виходив з хати, забирався в густолісся, прислухаючись до кожного звуку* (М. Стельмах); *Вони безшумно, як тіні, бродили по горі, обдуваючи росу трав* (Г. Тютюнник); *Здавалося, здригнулася своїми хвойними лапищами ведмежа ніч і ухнула глухо, мов кроглокий пугач* (О. Донченко).

– за темпом перебігу дії: *Цей бій програв швидко, як весна* (В. Собко); *І час біжить не так повільно, як крикливий, знесилений паровозик* (Ю. Збанацький); *Я тремтів і повільно, ніби вирунаючи з холодної безодні, прокинувся* (Г. Тютюнник); *І, немов тяжке зітхання, поволі взору підіймається дорога, посічена зморшками, подзьобана вирвами, неначе вісною* (М. Стельмах); *Всесвіт кружляє, мов птах, спроквола* (В. Стус).

– за ставленням особи до предмета, явища: *Хима оглянула гроші, погладила їх пестливо, наче кохану дитину, і, осміхаючись, завинула в ганчірку та сховала в скриню* (М. Коцюбинський); *Бережно, мов білу пташину, передає панові гілочку з цвітом* (М. Стельмах); *Поспішно схопив трубку, ніжно, мов немовля, спочатку приклав її до грудей, а потім поніс до вуха* (Ю. Збанацький).

– за вдачею, темпераментом особи: *Знову день, неначе наречена, гордовито ходить по землі* (М. Стельмах); *Несміливо, мов чужий, Дмитро переступив поріг, зупинився у напівтемному коридорчику* (Ю. Збанацький).

– за характером перебігу дії: *І враз неждано, наче грім з безхмарного неба, наче несподіваний гарматний постріл з-поза парадних воріт хвилию вдарила дружна пісня*

(Р. Іваничук); *Старість підкралась несподівано, мов осінь* (М. Стельмах); *Вечір той пролетів непомітно, немов уві сні* (Ю. Збанацький).

Як уже зазначалось, порівняльне значення може виражатися й ад'ективами. Залежно від семантики ознак-денотатів виділяють дві групи прикметників: емпіричні та раціональні [8: 15]. Емпіричні виражають ознаки, що сприймаються різними органами чуття. Вони відображають зв'язки предметів об'єктивної дійсності прямо й безпосередньо. Основу порівняльних конструкцій можуть складати прикметники різних лексико-семантичних груп (ЛСГ). Це, зокрема, прикметники-кольороназви. Ця семантична група номінацій характеризується певною ієрархічною структурою, роль домінанти в якій виконують лексеми-назви спектральних кольорів. Здебільшого вони первинні за будовою: *Сходило червоне, як степовий мак, сонце* (А. Шиян); *Дубові суцки викидають синій цвіт, як волошки, і гоготять на всю хату* (О. Донченко); *Зісподу хліба, як віск, жовті* (К. Кордієць); *Олеся скочила на зелений, як шовк, бережок і почала легенько стрибати з каменя на камінь* (І.С. Нечуй-Левицький). Численними також є конструкції, в основі яких лексеми "чорний" та "білий": *В садку ворушилося чорне, як гадюччя, гілля* (Г. Тютюнник); *Під деревами на білому, як цукор, снігу, сіткою лягла тінь* (М. Коцюбинський); *Вікна були позавішувані од сонця білими, як сніг, шторами* (І.С. Нечуй-Левицький); *З-під форменного кашкета виглядали дбайливо підстрижені чорні, як смола, кучері, рівно підголена шия* (О. Десняк).

На периферії ЛСГ прикметників-кольороназв перебувають лексеми, марковані семою збільшеного чи зменшеного вияву ознаки. Синтетичними модифікаторами інтенсивності ознаки найчастіше виступають суфікси *-ав-, -аст-*: *Захар перехрестився на золотаві, як серпневі гарбузи, куполи собору* (К. Гордієць); *Колись і ці кучері були хвилясті й золотисті, мов пшеничний сніп* (М. Стельмах); *Вічності сила срібляста, як ртуть, б'ється в каміння* (Д. Павличко).

Прагнучи передати відтінки кольорів, письменники здебільшого послуговуються складними прикметниками: *І от він приходить до своєї матері, до темнолицької, мов свята земля, Катерини Чумак* (М. Стельмах); *А найчастіше хотілося бачити свою милочубу, золотокосу, мов осіння вербична, Оленку* (М. Стельмах).

Вибір лексеми-кольороназви передбачений семантикою зіставляваних предметів (умовно предмета і образу порівняння). Семантика слів, пов'язаних з передачею кольору, досить прозора: переважає зв'язок з рослинним (зрідка тваринним) світом: *А відтак літав на крилах шпаркий погляд його зелених, мов горохові стручки, очей* (Є. Гуцало); *Батько повернувся й пішов із скрипкою – з зеленою, як коник-стрибунець, помережаною червоними півниками* (О. Донченко); *Озирнулась Улянка і побачила дивного дідуся – у білому брилі, з бородою зеленою, як мох* (О. Донченко); *Земельку мав чорну, мов крило галки* (М. Стельмах). Нерідко об'єктом порівняння виступають предмети, явища природи: *Біле, як сніг, крило вигравало на сонці* (К. Гордієць); *Гори стали чорні, наче вугіль* (І.С. Нечуй-Левицький); *Над містом мчали клаті розірваних хмар – білих, як гусячий пух* (О. Донченко).

Оскільки одна і та ж домінантна якість може бути притаманна багатьом предметам, то значення одного й того ж прикметника може, до того ж, специфічно виявлятися у них, посилюватись різними зворотами: *білий*: як біль, як полотно, як стіна, як молоко; *чорний*: як ніч, як смола, як дьоготь земля; *синій*: як бузок, як терен, як небо; *жовтий*: як віск, як диня, як мертвяк; *зелена*: як рута, як жаба. Прийняті колективним узусом так й подібні поєднання прикметника і образного звороту закріпилися в мові як стійкі образні компаративні одиниці. Вони фіксуються словниками, описуються в лексикологічних та стилістичних працях.

На окрему увагу заслуговують й інші явища цього типу:

– прикметники, що вказують на розміри. Цю ЛСГ складають антонімічні пари прикметників: *великий-малий, довгий-короткий, широкий-вузький* та ін.; синоніми: *здоровий, крихтливий, дрібний, просторий*: *Велика, як піл, солом'яна мата розкладалась на дошках*

(У. Санчук); *На голові у неї блищав ізумруд, здоровий, як голубине яйце* (І.С. Нечуй-Левицький); *Зацвітали крихітні, неначе вишиття, блідо-червоні хрещики вересу* (М. Стельмах); *На просторому, як вигін, дворі наглядач одмітав сніг з кам'яних доріжок* (К. Гордієць); *Мельник викресав і освітив вузьку, як лисяча нора, печеру* (М. Коцюбинський); *Твої листи такі холодні і короткі, мов наказ* (Д. Павличко); *Довга, як день, татарська валка суне степом* (Н. Рибак).

– прикметники, що позначають особливості певної форми, зовнішню ознаку предмета: *Місяць простяг тонкий, як павутиння, срібний промінь у куток печі* (О. Донченко); *На крутому, як стіна, боці гори поміж здоровим камінням ріс терен та куці куці дерези, материнка та чебрець* (І.С. Нечуй-Левицький); *А біля самого берега, виткнувши з води гладку голову, пливе грубий, мов сплетений вуж* (М. Стельмах); *Голий, як долона, майдан лежав, сповнений тривоги і лиха* (Н. Рибак).

– прикметники, що вказують на ознаки предметів за безпосереднім фізичним враженням: *Тож бідні греки, мокрі як хлющі, втягли човни на берег у куці* (Ліна Костенко); *Вітер, гострий, як наточена бартка, бив у груди* (М. Коцюбинський); *Очі його враз стали суворими, гострими, як бритва* (Ю. Збанацький); *Кістка в мене гостра, як бритва* (О. Десняк).

– прикметники, що ними репрезентуються структурні властивості: *Густий, немов молозиво, розсип колихається на деревах і траві* (М. Стельмах); *Тимко в тривожному передчутті зупинив підводу біля соняшникового густого, як ліс, лану, встав із воза* (Г. Тютюнник); *У непроглядну темноту, немов осіння ніч, густу, народ хотіло огорнути Гнобителів поріддя люте, згасити мрію і мету* (М. Рильський); *Кругом хати ріс зелений та густий, як руно шпорих* (І.С. Нечуй-Левицький).

– прикметники, якими називаються дотикові відчуття; до цієї групи належать лексеми, що нами виражаються різні температурні поняття. Їх значення визначається наявністю у параметрах ознак “холод-тепло”: *Холодна, як лід, джерельна вода обпекла їм ноги і пройшла по всьому тілові неприємною сверблячкою* (Г. Тютюнник); *Гладенький, полірований хвилями камінь теплий, як людська долоня* (О. Донченко); *По них сонно повзали гарячі, як з вогню ковані, осі* (М. Стельмах). Крім зазначених лексем, цю ж групу репрезентують опозиції “твердий-м'який”, “легкий-важкий”. Ці ознаки відображають різні м'язові напруження особи: *Овес одбілів, висох, легкий, як ковил, шелестить так жалібно, так гірко* (К. Гордієць); *Твердий, як цукор, сніг світивсь блакитним світлом у темряві ночі* (М. Коцюбинський); *А другого дня німий знову вергав каміння або виколюпував з круч над водою чорні, важкі, немов одлиті з чавуну, дуби* (Г. Тютюнник); *Густий, з живими іскорками чуб, підстрибуючи, торкався вислих, тяжкий, як два колоски, брів* (М. Стельмах).

– прикметники фізичної характеристики людини. До цієї ЛСГ належать лексеми на позначення не тільки загальної характеристики *товстий-худий, високий-низький* та ін., а й прикметники “атрибутивні”, що характеризують людину за частинами тіла (атрибутами): *Перед самим палацом у дві шеренги стоять статечні, кремезні, як дуби, стрільці* (Н. Рибак); *До них приєдналась і Ліда Шепель, висока й тонка, як очеретинка* (О. Донченко); *Ще вчора була я висока, як вежа* (Л. Костенко); *Через стрічки було видно тонкий, рівний, як стріла, ще дитячий стан* (І.С. Нечуй-Левицький); *Потискую його руку, суху, мов сталеву* (Ю. Збанацький); *Похили, неначе давнина, діди ледь-ледь снують на човнах-душогубках* (М. Стельмах).

– прикметники, що вказують на особливості поверхні чогось: *Руки в дівчинки були шершаві, як дубова кора, засмагли й подряпані* (О. Донченко); *Шкіра долони шорстка, як тертушка, і темна, схожа на нижню скоринку паляниці* (В. Дрозд); *Курава стелилась по гладкому, як дзеркало, ставку і купалась в хвилях рожевого світла* (М. Коцюбинський); *Сонячне проміння нестить зморщене, наче печене яблуко, маленьке візирове обличчя* (Н. Рибак); *Вона (Улянка) підняла з землі гладенький, мов відполірований, жолудь у чашечці* (О. Донченко).

– прикметники на позначення ознак, сприйманих нюхом: *А все покриває пахучий, як кадильний дим, туман* (У. Санчук).

– прикметники смаку: *Каша й справді була як мед, солодка та запашна* (Г. Тютюнник); *На днищі човна валялась тільки противна, як кисіль маса* (М. Коцюбинський); *Були то радощі солодкі, як весна* (М. Рильський); *Течуть слова, дрібні, одноманітні, густі, наче морський пісок, солодкі, як щербет* (Н. Рибак).

– лексеми на позначення санітарного стану предмета: *Під густими гілками по чистій, як оксамит, траві була протоптана стежка до пасіки* (І.С. Нечуй-Левицький); *Вода робилась прозорою й чистою, наче дивовижний синій криштал* (О. Донченко).

Частина раціональних прикметників відображає ознаки, які об'єктивно не належать особі чи предмету, але становлять розумові побудови, зміст яких виражає ставлення суб'єкта до особи чи предмета [8: 25]. Прикметники цієї групи вказують на вольові та інтелектуальні якості людини, її темперамент, емоційний стан: *Дівчата, красні, як калина, вигулюють між саньми* (К. Гордієць); *Напружена, як струна, боячись щось пропустити чи не помітити, ходила Марина по довгих коридорах* (В. Собко); *Тихий, лагідний, як дитина, дідок на цей раз не осміхався* (М. Коцюбинський); *Лютий, як тигр, бригадир підбіг до трактора, в одну мить завів мотора, став у затінку* (Ю. Збанацький).

Прикметники розглянутих ЛСГ можуть набувати вторинних, похідних значень, які “грунтуються на переосмисленні головного і пов'язуються з ним відношенням семантичної варіативності” [7: 135]. Метафоричність виникає внаслідок асоціації емоційних вражень: *Спокійна, тиха, як богомільна черниця, з'явилась ніч* (М. Коцюбинський); *А вечори сумні, як поминки* (Г. Тютюнник); *Туман чіпкий і сивий, як подвір'я, із бродів серпня в осінь забрідає* (М. Стельмах); *Душа ласкава, наче озеро, і трохи синім віддає* (В. Стус); *Під великими зорями лежать мовчазні, неначе кладовище, села* (М. Стельмах); *Пісня смутна-смутна, як горе* (І.С. Нечуй-Левицький).

Основа в порівняльній конструкціях може виражатися не тільки експліцитно, а й імпліцитно. Це трапляється тоді, коли об'єкт має одну якусь характерну для нього рису, яка ніби для нього постійна, без якої він не мислиться, і ця ознака якраз лежить в основі порівняння [3: 6]: *Захарова хата мов квітка* (К. Гордієць); *Море і небо – як два бірюзових океани* (О. Донченко); *Тільки очі в тебе тепер як ніч* (М. Стельмах). Розуміння імпліцитної інформації опирається перш за все на знання номінативного значення компонентів, усвідомлення правил поєднання цих слів з іншими словами, при якому не порушується семантична узгодженість. У порівняльних конструкціях з імпліцитним модулем ознака міститься в компонентах самої конструкції. В реченні *Промінь місячний – як сніг* (В. Сосюра) суб'єкт порівняння – промінь, об'єкт – сніг. Оскільки об'єкт виражає характерну і відому ознаку, то зникає потреба її називати. Таким чином, основа порівняльної конструкції може бути як дієслівною, так і ад'єктивною. Ознаки, що репрезентують ядро порівняння, фіксуються словами різних лексико-граматичних класів. Основа порівняльної конструкції може бути і не виражена словесно. Це компенсується компаративним комплексом суб'єкт – об'єкт порівняння.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976.
2. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. – М.: Высшая школа, 1990.
3. Кучеренко І.К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959.
4. Огольцев В.М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии. Л.: Изд-во ЛГУ, 1978.
5. Овчинникова І.І. Лексико-семантична класифікація дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта в українській мові. Автореф. дис... канд. філ. наук. – к., 1993.
6. Грищенко А.К. та ін. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 1997.
7. Шрам А.Н. О типах лексического значения качественных прилагательных// Вопросы семантики: Калининград: КГУ, 1984.

СТРУКТУРИ ІЗ СОЦІАЛЬНИМ ЗМІСТОМ КАТЕГОРИЧНОСТІ

У змістовій організації речення виділяються два основні рівні: 1) об'єктивний, який репрезентує реальну дійсність (диктумний рівень), і 2) суб'єктивний, який відображає ставлення мовця до повідомлюваного, тобто те, як він сприймає, називає, оцінює, кваліфікує ту або іншу мікроситуацію, відображену реченням (модусний рівень).

Соціальні категорії модусу дають змогу мовцеві виражати ставлення до співрозмовника – поважливе чи фамільярне, офіційне чи дружнє. Соціальні модусні сфери в українській мові не граматикалізовані – на відміну від східних мов [2: 25-37]. Тільки для одного модального типу речень – імперативних – істотно враховуються соціальні відношення при оформленні предиката [3]; в інших випадках вияв соціальних категорій пов'язаний переважно з вибором номінації, передусім із називанням учасників спілкування (*ти чи ви, Андрійко, Андрій чи Андрій Любомирович, я і ваш покірний слуга*).

Соціальним є зміст категоричності, який регулярно ускладнює оцінні й модальні кваліфікації. Саме в цьому змісті розрізняють наказ і прохання, примушування й умовляння, розпорядження й поради. Негативні оцінки мають цілу шкалу категоричності – від *покартати* до *таврувати*. Різноманітними є засоби вираження категоричності в українській мові. Це передусім лексичні засоби, інтонація тощо.

Статус соціального має також зміст авторської обережності, який може бути виражений мовцем за допомогою спеціальних позначок, якими супроводжується використання не зовсім звичайних номінацій: *У поїзді по Австрії я часто згадував Україну, а гори в Австрії дуже, якщо можна так сказати, українські* (А. Чайковський). Такі номінативні вибачення – свідчення поважного ставлення автора до читача, побоювання викликати його незадоволення використанням номінації, яка не узгоджується з його мовленнєвими звичками, естетичними і мовними асоціаціями, напр.: *Василь танцював не під музику, негарно, ставав на ноги своїй дівчині, штовхав інших, але все ж він був дуже порядною людиною, аніж його рідний брат Микола, більше панським, сказали би ми, якщо б це слово не було опошлене молоддю* (О. Кобилянська).

Для дослідження соціальних категорій модусу до уваги беруться такі фактори:

1) роль мовців у мовленнєвому акті: первинні (мовець, адресат, третя особа) і вторинні (джерело спонукання чи побажання, виконавець, особа, які відповідальні за прийняття рішення здійснювати чи не здійснювати дію);

2) ставлення мовця до потенційної дії: зацікавленість/незацікавленість;

3) ставлення адресата до потенційної дії: готовність/неготовність;

4) ієрархія соціальних ролей комунікатів, яка виражається в трьох типах стусунків: субординативні (старший – молодшому, молодший – старшому), несубординативні (рівний – рівному); відсутність названих стосунків;

5) ступінь психологічної близькості між комунікатами чи соціальна дистанція: близька/далека;

6) реєстр чи тональність комунікації: офіційний – нейтральний – неофіційний; останній членується на фамільярний, поважливий, невимушений [4].

Категоричність – це категорія прагматична, яка спирається на соціальні ролі учасників комунікації (категорична оцінка може бути пов'язана з більш високим рольовим статусом мовця) та їхні індивідуальні якості. В основі зниження категоричності лежать деякі аспекти “кооперативного принципу”, які належать до “якості” [6] і до доповнюваного ним “принципу ввічливості, чемності” [8]. Зниження категоричності відбувається різними шляхами, які спрямовані до однієї мети – подати твердження про оцінку як про суб'єктивне явище.

“Кооперативний принцип” і “принцип ввічливості, чемності” реалізують ідею рівноваги між учасниками діалога, їх соціальних і психологічних орієнтацій. Пом'якшуючи оцінку, мовець, як це можна припустити, керується такими пунктами: не показуй, що ти вважаєш

свої оцінки незаперечними, і тим самим не показуй, що ти вважаєш свій статус у цій ситуації вищим, ніж статус співрозмовника. Сформувавши судження оцінки, мовець базується на пресупозиції схожості стереотипів учасників діалога, з одного боку, і на можливість відмінності в суб'єктивних думках про оцінку – з іншого. Звідси намагання применшити категоричність оцінки, надати співрозмовникові право цю думку заперечити. Пом'якшуючи оцінку, мовець має на увазі, що він не вважає свою думку однозначно правильною, і водночас припускає, що, дотримуючись “принципу ввічливості”, він легше реалізує свою іллокутивну мету – досягти згоди адресата зі своєю оцінкою, досягти “максимум згоди” [8: 132].

Розглянемо основні способи зниження категоричності, враховуючи при цьому, що в усіх випадках такі способи використовуються комбіновано.

Основним способом зниження категоричності слугує пряма вказівка на суб'єктивність оцінки, на те, що вона належить до індивідуальної сфери мовця. Засобом його реалізації служать аксіологічні предикати *я вважаю, я гадаю, я думаю, мені здається, по-моєму* та ін. Ці предикати передбачають, що оцінка співвіднесена з концептуальним світом мовця, який може не збігатися зі світом співрозмовника. Пор.: *Я думаю, що ваша куртка зовсім дитячого розміру* (Ю. Збанацький). Експліцитні предикати думки уможливають непогодження з оцінкою: *По-моєму, ти немов би побілів* (В. Стефанік). До суб'єктивної сфери близькі й інші засоби, які вказують на суб'єкт і його особистісну думку. Пор. вираження невизначеності з дієсловом *знати*, яким акцентується суб'єктивність думки: *Я знаю, що ти хотів би піти додому* (Л. Мартович).

Другим основним способом зниження категоричності виступає деінтенсифікація, зниження кількості ознаки.

Як відомо, особливістю мовленневих актів оцінки слугують специфічні модальні характеристики, які пов'язані з можливістю руху по оцінній шкалі у двох протилежних напрямках – у напрямку росту ступеня ознаки (інтенсифікація) і в напрямку його зменшення (деінтенсифікація), пор.: *Ми дуже добре провели час // Ми добре провели час / Ми дуже добре, чудово провели час*. Семантика інтенсифікаторів і деінтенсифікаторів дає змогу змінити кількість ознак, з яких інтенсифікація вказує, що ознака перевищує норму, а деінтенсифікація передбачає, що ознака не досягає нормативних величин. Проте в прагматичному аспекті обидві модальності не співвідносяться одна з одною, виконують різні функції у структурі мовленнєвого акту.

Прагматичною метою оцінок з інтенсифікацією є намагання зробити висловлення більш переконливим для співрозмовника, підсилити його перлокутивний ефект – зміну емоційного стану адресата. Не випадково інтенсифікація часто супроводжується експресивністю: *Гроші так негативно чомусь впливають на людей!* (Н. Кобринська); *Справа, яка привела мене сьогодні сюди, дуже делікатна. Навіть, можна сказати, дуже небезпечна* (О. Кобилянська); *...і я відчувала, я прекрасно це пригадую, що ми з нею дуже близькі друзі* (М. Стельмах).

Очевидно, що комунікативна мета інтенсифікації полягає не стільки в тому, щоб повідомити, що ознака перевищує норму, скільки в тому, щоб увести у висловлення афективний компонент, підсилити в такий спосіб оцінність і, тим самим, більш ефективно подіяти на адресата.

Послаблення оцінки має іншу основну прагматичну мету, яка, однак, не становить антитези до попередньої: її мета – зробити висловлення менш категоричним, показати, що суб'єкт не хоче категорично висловлюватись про те, що добре і що погано, подає свою оцінку як безапеляційно правдиву, пор.: *Доповідь була нецікавою і Доповідь мені здалася все-таки дуже нецікавою*.

Серед засобів зниження категоричності оцінки варто назвати також апроксиматори вираження приблизності, які мають на меті передусім не кількість ознак, а правдивість висловлення [7].

Як зазначає О. Дюкро, апроксиматори відіграють велику роль в аргументації, тому що приблизна номінація “легше настроює противника на користь власної думки, щоб потім

повністю переконати його тією самою номінацією, але чіткою" [5: 34]. Дж. Сейдок підкреслює, що прагматичне значення апроксиматора полягає в тому, що він впливає на істинність висловлення, робить його нефальсифікованим [9: 56].

В українській мові апроксиматори особливо широко використовуються для зниження категоричності, напр.: *...також й інші вважали його досить скупим* (А. Чайковський); *Вона почала вчитися музики, коли познайомилася в Чернівцях з досить відомим вчителем* (О. Кобилянська).

Апроксиматори часто сполучаються із загальнооцінними словами, вказуючи на те, що мовець не може визначити точного місця об'єкта оцінки за оцінною шкалою: *досить добре/погано* та ін. Підкреслимо, що зняття категоричності – не єдина функція вищезгаданих слів.

Як не дивно, але зниження категоричності може відбуватися і при інтенсифікації, бо інтенсифікатори, підсилюючи емотивний аспект оцінки, співвідносять її з концептуальним світом мовця, а не зі станом речей у реальному світі і, таким чином, послаблюють її істинне значення: *З певного часу господар став дуже мерзенним, дуже надутим, завжди в поганому настрої* (Л. Мартович). Якщо усунути *дуже*, оцінка характеризуватиме стан справ, які розглядаються як істинне в "реальному світі". Очевидно, що це явище, як, між іншим, і зниження категоричності взагалі, спостерігається передусім там, де оцінка входить до складу предиката і становить комунікативну мету висловлення.

Отже, прагматична роль інтенсифікаторів подвійна: вони підсилюють ілюкутивні сили дії на адресатів і одночасно знижують категоричність висловлення шляхом підкреслення його суб'єктивної якості. Підкреслимо, однак, що експресивні оцінки несумісні з пом'якшенням категоричності. Пор.: *Який він, по-моєму, розумний! Як це, здається, цікаво!* Експресивна оцінка поєднує в собі пресупозицію істинності вихідної оцінки і не передбачає можливості іншої думки.

Ще одним способом зниження категоричності слугує послаблення істинності висловлення про оцінку, що досягається введенням модального оператора припущення: *І, можливо, так краще* (Л. Мартович), пор.: *І так краще*. Мабуть, при цьому змінюється не сама ознака, а позиція мовця.

Специфічним способом підсилення і послаблення оцінки виступають кванторні слова. Чим більший клас об'єктів охоплює оцінка, тим вона сильніша. Отже, категоричність оцінки підсилюється, якщо вона включає елементи всезагальності, пор.: *Він чесний і Він у всьому і завжди чесний*.

Важливу оцінну роль виконує модальний прислівник *ще*. Оцінність здебільшого передбачає оптимістичну картину світу. Це виражається не тільки тим, що норма, співвідносячись з вимогами, посувається в зону "+", але й у тому, що по шкалі часу руху розглядається те, що відбувається в напрямку до норми, від гіршого до кращого. Звідси особлива роль прислівника *ще* у висловленнях заперечної оцінки: *Він ще дурний, ще зустрічається...* та ін. [1].

Висловлення із соціальним змістом категоричності можуть мати однакові прагматичні характеристики при різних і навіть протилежних семантичних засобах (деінтенсифікація та інтенсифікація, підтвердження істинності і сумніву щодо неї). Це зумовлено суб'єктивністю оцінки, орієнтацією на інтенціональну сферу, "концептуальний світ" мовця, який переважає над всіма іншими засобами висловлень із соціальним змістом.

Важливо підкреслити, що розглядуване явище також відображає номінативну специфіку оцінки. На відміну від ідентифікованих номінацій, комунікативне завдання яких – вказівка на об'єкт – вимагає максимальної точності референції, більшість предикативних назв, передусім оцінних, передбачає приблизність, невизначеність окреслення ознаки. Сама сфера значення оцінних слів певною мірою невизначена. Це пов'язано не тільки зі специфікою оцінних значень та їх номінативних можливостей, але також із прагматикою оцінних висловлень, які визначаються ситуаціями спілкування та соціальними модусними сферами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Николаева Т.М. Качественные прилагательные и отражение "Картины мира"// Славянское и балканское языкознание. – М., 1983.

2. Холодович А.А. Грамматическая категория уважительности в современном японском языке // Японское языкознание. – М., 1979.
3. Храковский В.С. О правилах выбора “вежливых” императивных форм (Опыт формализации на материале русского языка) // Изв. АН СССР. Серия литературы и языка. – 1980. – Т.39. – №3.
4. Dijk van T. Studios in Pragmatics of Discourses. The Hague, 1981.
5. Grice H.P. Logic and conversation // Syntax and semantics / Ed. G. Cole, J. Morgan. – N. Y., 1975, vol.3.
6. Leech G. Principles of pragmatics – L.; N. Y., 1983.
7. Lakoff G. Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts // Papers from the Eighth regional meeting of the Chicago Linguistic Society – Chicago, 1972.
8. Ducrot O. La preuve et le dire: Langage et logique. – P., 1973.
9. Sadock J. Truth and approximations // Proc. 3rd annu. meet. Berkeley linguist. soc., 1977. – Berkeley, 1977.

О.М. Гомос

СИНОНІМІЯ І ВАРІАТИВНІСТЬ РЕЧЕНЬ

Розмежування й наукове трактування синтаксичних явищ, позначених у назві цієї статті, є справою актуальною і такою, що стосується досить важливих складових теорії і практики синтаксису. Йдеться про явища синонімії і варіантності на синтаксично-реченевому рівні, про речення, які за певними ознаками тільки близькі, але не тотожні. З одного боку, це найчастіше односкладні безособові речення, а з другого – двоскладні речення.

Синтаксична синонімія – одне з найбільших багатств мови. Синонімічні явища самостійно заявляють про себе на всіх рівнях мови (крім фонетико-фонологічного й морфемного), але домінують вони на лексичному, фразеологічному рівнях і, особливо, з комунікативною самостійністю – на синтаксичному рівні, у формах двох і більше синонімічних речень. Саме в їхній граматичній та лексико-семантичній сутності, в їхній варіативності й полягає абсолютна (безвідносна) чи відносна синонімічність синтаксичних конструкцій.

Синтаксичну синонімію на рівні речення слід відрізняти від синтаксичної варіантності. Категоріальна відмінність між ними є власне синтаксичною. В багатьох випадках обидві групи явищ – синтаксичні синоніми і синтаксичні варіанти на реченневому рівні – мало чим відрізняється з погляду семантичного, стилістичного, тобто семантико-стилістичного (семантико-стилістичні ознаки речення практично не піддаються скільки-небудь чіткому розмежуванню на власне семантичні ознаки і на власне стилістичні ознаки; стилістичні властивості речення зумовлюються його семантичною сутністю, тобто його змістом, становлять його функціональне продовження). Де немає семантики, там немає й стилістики. Стилiстична характеристика речення – це його функціональна характеристика, своєрідне продовження семантичної (звісно, й граматичної) сутності речення.

Коротко кажучи (докладний аналіз проблеми розмежування семантичного й стилістичного на рівні речення виходить за межі цієї статті), якщо синтаксична синонімія пов'язана із категоріальною, власне синтаксичною *різномітністю*, то синтаксична варіантність речення пов'язана із синтаксичною *однотипністю*. Висловлюючись більш розмежувально й конкретно, зауважимо: при синтаксичній синонімії (синонімічності) всі можливі варіанти речень – синтаксичні конструкції – належатимуть до *різних* синтаксичних різновидів речення в межах їхньої двоскладності й односкладності: одне речення двоскладне, інше – односкладне, до того ж односкладність може набувати внутрішнього членування не певні структурні типи односкладного речення, наприклад: **Я хочу познайомитися з вами ближче** (двоскладне речення) – **Хочу познайомитися з вами ближче** (речення односкладне означено-особове) – **З вами хочуть познайомитись ближче** (речення односкладне неозначено-особове). Зауважимо, що останнє речення – **З вами хочуть познайомитись ближче** – в принципі інколи може також трактуватись і як двоскладне неповне: за умови певної конкретної-особливої ситуації мовлення, коли, наприклад, дія-стан **хочуть познайомитись** семантично й функціонально дорівнює **хоче познайомитись**, тобто, коли йдеться про особу-співрозмовника, яка присутня під час цього висловлювання, але сама не

висловлюється, за неї це чинить інший співрозмовник, бо цього вимагає комунікативна зорієнтованість вислову, що дозволяється конкретними умовами його реалізації.

З наведених чотирьох прикладів речень – **Я хочу познайомитись з вами; Хочу познайомитись з вами; З вами хочуть познайомитись; З вами хочу познайомитись** – впливає, що на синтаксичному рівні явище реченнєвої синонімії охоплює собою такі речення, які: а) диференційовані (розмежовані) власне синтаксичною категоріальною ознакою: одна із синонімічних синтаксичних конструкцій належить до групи різновиду двоскладних речень, а друга, інші синтаксичні конструкції репрезентують собою різні типи односкладних речень, але найчастіше – якийсь один різновид односкладних конструкцій: означено-особове, неозначено-особове, узагальнено-особове, безособове, інфінітивне і, навіть, номінативне речення (крім уже наведених, див. також й інші різнотипні приклади в межах реченнєвої двоскладності-односкладності чи реченнєвої односкладності-двоскладності); б) при синтаксичній синонімії реченнєвих конструкцій завжди наявна й певна їхня семантико-стилістична диференційованість, розчленованість, відмінність. Отже, синтаксична синонімічність на рівні структури речення – це завжди явище категоріально розрізнявальне на рівні двоскладності-односкладності чи, рідше, односкладності-двоскладності.

Інша річ, синтаксична *варіантність* на реченнєвому рівні: синтаксичні *варіантні* (варіативні) речення – це речення якоїсь однієї синтаксичної будови: всі вони двоскладні, або всі вони (як правило, лише два речення, обидва варіанти речення), односкладні речення якогось одного різновиду, наприклад, обидва такі речення односкладні безособові: **Водою залило вулиці** – безособове речення – **Водою залило вулицю** – також безособове речення. Отже, обидві синтаксичні конструкції належать до одного структурного різновиду речень: обидва вони й односкладні, й безособові. Це один із прикладів реченнєвої варіантності, це варіантні синтаксичні структури.

Однак найчастіше реченнєва синтаксична варіантність заявляє про себе в системі двоскладних речень, які в усіх мовах, зокрема в слов'янських, репрезентують собою найбільш уживаний і звичайний структурний різновид простих речень, саме речень, предикативна основа яких втілена в двох головних членах речення – в підметі й присудкові, які можуть усвідомлюватись лише поєднано: якщо в реченні немає підмета, то немає в ньому й присудка, і навпаки. Отже, в структурі найрізніших за своїм мовним оформленням двоскладних речень найчастіше і знаходять свій синтаксичний вияв варіантні конструкції, наприклад: **Стіл стоїть біля вікна** – речення двоскладне повне, **Стіл біля вікна** – речення двоскладне неповне (еліптичне); або: **Хотів усе знати** – двоскладне неповне речення – **Хотів про все знати** (також неповне) – обидві конструкції варіантні, тим часом як речення **Хотів про все дізнатися** уже слід розглядати як синонімічне речення до двох тільки що наведених, бо в цьому реченні з'явилась синонімічна інновація в межах речень тієї ж самої синтаксичної будови: всі три речення двоскладні неповні, але наявні в них лексеми – *знати* – *дізнатися* – перебувають у синонімічних зв'язках, виступають синонімами, до того ж відносними, які, отже, диференційовані семантично й стилістично: *знати* – це “мати якісь дані, відомості про кого-, що-небудь” (див.: СУМ, т. III, с. 642), *дізнатися* – з'ясувати або розгадати “що-небудь шляхом вивчення, розпитування і т.ін.” (див.: СУМ, т. II, с. 302). Синонімічність стрижневого (головного) слова в обох наведених реченнях і слугує основою розмежування їх саме як синонімічних синтаксичних конструкцій.

Досить широко синтаксична синоніміка, синонімічність простежується в структурах односкладних безособових і неозначено-особових речень, напр.: **Через три дні їх справді випущено і дозволено піти попрощатися з родиною** (П. Мирний) – речення безособове, головний член у ньому становить предикативну форму на *-но* і **Через три дні їх справді випустили і дозволили піти попрощатися з родиною** (речення неозначено-особове); семантико-стилістична відмінність обох різнотипних у межах односкладності структур полягає в тому, що логічна категорія безособовості повніше проступає в структурах з формою на *-но* (*випущено* і *дозволено*) і меншою мірою в структурах із формою минулого часу (*випустили* і *дозволили*), які містять значення особовості, хоча й невизначеної,

неозначеної, через що легко можуть бути модифіковані в більш чи менш типову особову конструкцію (пор.: *Ми, ви, вони випустили...*).

До явищ цього плану, тобто до синтаксичної синонімії, також належать досить численні й триєдині поєднання речень з односкладною і двоскладною будовою, наприклад: *Глибоким снігом позаносило колись зелені гори, у садку поміж деревами понасипало кучугури* (П. Мирний) – речення безособове; *Глибоким снігом позанесено колись зелені гори... понасипано...* (речення безособове) і *Глибокий сніг позаносив колись зелені гори... понасипав* – двоскладне речення; або: *Чогось їй було сумно* (М. Коцюбинський) і *Чогось вона сумувала*: синонімічні конструкції в межах синтаксичної безособовості – особовості: їхня стилістична відмінність полягає в тому, що в двоскладному реченні дія-стан дещо меншою мірою сприймається як стихійна ознака: цей стан особи все ж детермінується хоча б частковим, зовсім мінімальним виявом її волі. Аналогічні конструкції: *У грудях затисло* (П. Тичина) – *У грудях дух затис*: синтаксична односкладність-двоскладність.

Інші приклади синтаксичної синонімії на реченневому рівні: *За Вкраїну замучено Степана* (П. Тичина) – безособове речення. – *За Вкраїну замучили Степана* – неозначено-особове речення і, навіть, двоскладне речення, якщо ситуація мовлення дозволяє конкретно поіменувати виконувача (виконувачів) дії, якщо в цьому наявна комунікативна потреба. Або: *А землю било і качало на хвилях світових подій* (Л. Первомайський) – односкладне безособове речення і *А земля билась і качалась на хвилях світових подій* – речення двоскладне; *Важких не забути годин* (О. Ющенко) – односкладне безособове речення і *Важких не забудемо годин* – односкладне означено-особове речення; *Як мені хочеться взяти перо, обмокнути його у блакить неба!* (М. Коцюбинський) – односкладне безособове речення і *Як я хочу взяти перо, обмокнути його у блакить неба!* – речення двоскладне; *Прохолодою повіяло з лісу* (М. Стельмах) і *Прохолода повіяла з лісу*; *Важких не забути годин* (О. Ющенко) – односкладне інфінітивне речення і *Важких не забудемо годин* – односкладне означено-особове речення: *Мені хочеться спати* – односкладне безособове речення, *Хочу спати* – односкладне означено-особове речення і *Я хочу спати* – двоскладне речення; *Водою розірвало греблю* – односкладне безособове, *Водою розірвано греблю* – односкладне безособове і *Вода розірвала греблю* – двоскладне речення. Отже, всі наведені структури – синонімічні, ними охоплюються речення, як правило, різної синтаксичної будови; кожне з них має свою неповторну стилістику, виконує таку стилістичну функцію, яка зовсім адекватно не може бути компенсована ніякою іншою синтаксичною конструкцією.

Завершимо свій стислий огляд синонімічних і варіантних речень тим, що наведемо кілька прикладів явищ другого плану, тобто варіантних синтаксичних конструкцій: *Стілець стояв біля ліжка* – повне двоскладне речення і *Стілець біля ліжка* – неповне (еліптичне) двоскладне з неназваним буттєвим дієсловом; *Троянди пахнуть* і *Троянди запашині* – обидва речення двоскладні повні.

Обидві розглянуті проблеми – синтаксична синонімія і синтаксична варіантність – актуальні з погляду власне наукового й власне педагогічного, навчального. Конче потрібно, щоб названі явища розглядалися повніше і з якнайбільшою однозначністю. Певний вклад у висвітлення названої проблематики внесли, зокрема, такі лінгвісти, як Л.К. Граудіна, В.І. Іцкович, Л.П. Котлинська, В.М. Філіпова, Д.С. Станишева, Т.О. Золотова, В.Я. Мельничайко, Р.І. Ріхтер, В.М. Ярцева, Н.Н. Семенюк, В.Д. Горяний та ін.

Синтаксична синоніміка (синонімічність) і синтаксична варіантність криють у собі величезне граматичне й семантико-стилістичне багатство мови, бо вагомо забезпечують практично безмежний арсенал способів вираження наших думок, почувань, настроїв, емоцій, їхніх найтонших відтінків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гомос О.М. Варіантність та синонімія в синтаксисі: розмежування понять// Система і структура східнослов'янських мов. – К., 1998.

2. Золотова Г.А. Синтаксическая синонимия й культура речи. Актуальные проблемы культуры речи. – М.: Наука. – 1970.
3. Мельничайко В.Я. Типи простих речень та їхні стилістичні функції// УМЛШ. – 1968. – №II.
4. Рихтер Р.Й. Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке// Русский язык в школе. – 1937. – №6.
5. Семенюк Н.Н. Некоторые вопросы изучения вариантности// Вопросы языкознания. - 1965. - №1.

Н.Л. Іваницька

СКЛАДЕНИЙ ПРИСУДОК ЯК СТАТИСТИЧНИЙ ПАРАМЕТР АВТОРСЬКОГО МОВЛЕННЯ (ПЕРЕВАЖНО НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ)

У дослідженні стильових особливостей складених присудків (переважно на матеріалі української прози) ми виходимо з розуміння стилю як “сукупності мовних засобів, зумовлених змістом і цілеспрямованістю висловлювання” [1: 42]. Доцільно організована система мовних засобів в принципі містить у собі можливість відповіді на питання про специфічні особливості кожного стилю в плані задоволення вимог цього стилю. Такими вимогами можуть виступати, скажімо, емоційний вплив на читача шляхом створення образів у прозі, а особливо в поезії, точність, логічна вмотивованість, аргументованість викладу в науково-технічній літературі, достовірність, простота, часом декларативність у публіцистиці і т.д. Ці вимоги об’єктивно виникли та в процесі історичного функціонування мови склали систему взаємозумовлених і взаємозв’язаних визначальних рис стилю. А отже, кожен стиль має свою систему фонетичних, морфологічних та синтаксичних засобів, якими реалізуються його основні комунікативні потреби і які можуть бути визначені, досліджені й описані.

Структурні моделі складеного присудка сучасної української мови виявляють специфіку щодо вживання їх у різних функціональних стилях. Їх особливості зумовлюються, перш за все, закономірностями самої мови, властивостями і закономірностями кожного стилю зокрема, а також залежать від творчої психології автора, його індивідуальної манери, мовної ерудиції, характеру і т.д.

У дослідженні використана методика аналізу стильових особливостей складених присудків, орієнтована на визначення стилю, яке дає Б. Блох: “Стиль – це сукупність повідомлень, що базується на розподілі частот і ймовірностей використовуваних елементів мови”. [4: 42]. Цінною науковою працею на Україні, яка утверджує такий підхід до вивчення функціональних стилів, є колективна монографія, створена співробітниками Інституту мовознавства НАН України колективна монографія “Статистичні параметри стилів”, що побачила світ у 1967 році [3].

Дослідження починалось із гіпотетичного припущення, що складений присудок як синтаксична одиниця є явище стилістичне, тому він не може мати рівномірного поширення в усіх стилях. У дослідженні ставились завдання: 1) простежити, як складений присудок, його окремі групи чи конкретні моделі функціонують у різних стилях; 2) розкрити специфіку предикативної синтагми, до складу якої входить складений присудок у стилі та в мові письменників; 3) показати залежність якісних особливостей функціональних моделей та їх кількісного поширення від вимог і особливостей авторського мовлення; 4) дослідити частоту складених присудків як статистичних параметрів стилю та авторського мовлення.

Для розв’язання цих завдань підраховувалась кількість моделей складених присудків у текстах авторів, джерел та стилях у цілому; визначились середні частоти складених присудків та їх груп (\bar{X}); порівнювались середні частоти у текстах різних авторів у межах стилю, між стилями та між авторським мовленням за критерієм Стьюдента. За показниками критеріїв Стьюдента та визначеними відстаннями встановлювалась відмінність зіставлюваних стилів, джерел та авторського мовлення, інтерпретувались розходження чи однорідність зіставлюваних текстів, виявлялись моделі складених присудків, які найбільше впливають на розходження.

Для аналізу стилістичного функціонування моделей складеного присудка було взято чотири стилі (прозу, поезію, науково-технічний і суспільно-політичний) і досліджено по чотири джерела з кожного стилю. Мова прози представлена творами письменників: О. Гончара, М. Стельмаха, О. Довженка, Ю. Яновського.

Визначені за дистрибутивно-трансформаційними ознаками, складені присудки (іменні та дієслівні) належать до таких явищ, які легко піддаються статистичному аналізу, оскільки мають однозначне розмежування [2].

Як цього вимагає методика статистичного дослідження, суцільний аналізований текст, що містить 80 000 присудків, складався з 800 мінімальних виборок по 100 присудків кожна, серед яких відшукувались складені присудки, групувались за моделями та наносились на таблиці.

Добір суцільного тексту, який містить 80 000 присудків, проводився таким чином, щоб рівномірно були представлені тексти усіх стилів, узятих для аналізу, тобто були відібрані з кожного стилю тексти, що містять по 20 000 присудків.

Мінімальні вибірки по 100 присудків об'єднувались у вибірки за авторами (по 50 виборок для кожного автора). Отже, мова кожного автора чи джерела аналізувалась на основі 50 виборок (або 5000 присудків).

Зіставлення даних всередині стилів, а також між стилями допомогло встановити явища, спільні для досліджуваних джерел і стилів, і такі, за якими відрізняються як стилі, так і джерела. Зіставлення проводилось на основі статистичних показників середньої частоти, критерію Стьюдента та визначених відстаней між джерелами і стилями.

Загальним статистичним фоном послужив аналіз повного складу вибірки (частоти складених присудків, їх груп та моделей в цілому в мові, а також аналіз, зроблений за стилями). На фоні першого яскраво виступають стильові відмінності функціонування складених присудків, а на фоні другого – відмінності всередині стилю та особливості авторського мовлення.

У дослідженні проведено відповідне погрупування моделей складених присудків за їх якісною однорідністю:

Одержані статистичні дані послужили матеріалом для зіставлення мови стилів і джерел, для визначення їх статистичних параметрів і виявлення однорідності чи розходження, причому збережена точність не нижче 80%. Обрахунки виконувались за формулами, описаними в "Статистичних параметрах стилів" [3: 5-9].

У 200 вибірках, що представляють текст, який містить 20 000 присудків прозової мови, виявлено, що складені присудки становлять приблизно 13,3% загальної кількості присудкових моделей. Проза насичена моделями складеного присудка негусто порівняно з текстами науково-технічної та суспільно-політичної літератури, де кількість складених присудків більша, ніж у прозі, майже у два рази.

Характерною властивістю прози є приблизно однакове кількісне наповнення виборок моделями складеного іменного та складеного дієслівного присудків, чого не можна сказати про інші стилі. Так, скажімо, відношення \bar{X} (середньої частоти) складених іменних присудків до \bar{X} складених дієслівних у науково-технічній літературі дорівнює приблизно 4, у суспільно-політичній – 3, у поезії – 5, у прозі ж воно складає лише 1,7, а в окремих

авторів (напр. Ю. Яновського) – ще менше (1, 2). Водночас ця характеристика може слугувати статистичним параметром прозової мови на відміну від поезії, бо і в стилях науково-технічної та суспільно-політичної літератури це відношення має числові показники, близькі до показників у прозовій мові. Найбільшу частоту у прозі складений присудок має у мові О. Гончара, причому основну масу моделей становлять іменні присудки (відношення

$$\frac{\overline{X_{\text{імен.}}}}{\overline{X_{\text{діє сл.}}}} \text{ у О. Гончара} = 2,4).$$

Виявлена закономірність у перевазі складених іменних присудків із нульовою зв'язкою перед присудками із зв'язками (приблизно у 2 рази у прозі) порушена у текстах

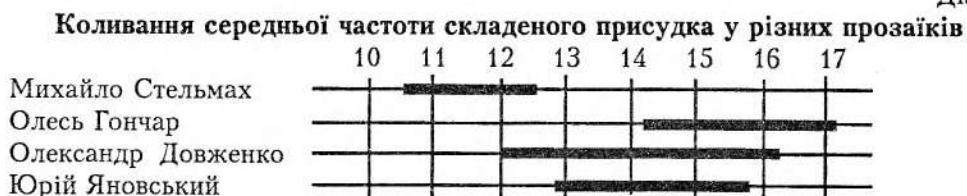
О. Довженка, при підрахунках яких одержано зворотний результат ($\frac{\overline{X_{\text{зв.}}}}{\overline{X_{\text{нуль.+зв.}}}} = 2$). Отже,

мову О. Довженка характеризує переважаюча більшість моделей складеного іменного присудка із зв'язкою на відміну від інших прозаїків (таблиця 1; діаграма 1).

Таблиця 1

Типи присудк. Автор, стат. х-ка		Складений	Складений іменний	Складений імен. із зв'язкою	Складений іменний із нуль зв.	Складений дієслівний
Михайло Стельмах	Всього	580	331	100	224	249
	\overline{X}	11,6	6,62	2,01	4,48	4,98
	δx	0,58	0,38	0,23	0,35	0,31
	$\overline{X \pm 2\delta x}$	10,54-12,66	5,87-7,39	1,55-2,47	3,78-5,18	4,36-5,60
Олесь Гончар	Всього	783	551	217	328	232
	\overline{X}	15,66	11,02	4,34	6,56	4,64
	δx	0,78	0,68	0,46	0,47	0,19
	$\overline{X \pm 2\delta x}$	14,1-17,22	9,46-12,78	4,42-5,26	5,62-7,50	4,26-5,02
Олександр Довженко	Всього	697	493	314	179	205
	\overline{X}	13,95	9,86	6,28	3,58	4,10
	δx	0,94	0,69	0,43	0,44	0,30
	$\overline{X \pm 2\delta x}$	12,08-16,84	8,08-11,64	5,42-6,96	2,70-4,46	3,40-4,60
Юрій Яновський	Всього	719	392	192	200	327
	\overline{X}	14,37	7,84	3,84	4	6,54
	δx	0,77	0,59	0,34	0,42	0,45
	$\overline{X \pm 2\delta x}$	12,84-15,92	6,66-9,02	3,16-4,52	3,16-4,84	5,64-7,44

Діаграма 1

Аналіз кількісного поширення конкретних моделей складених присудків дає змогу встановити причини можливостей складеного присудка бути статистичним параметром мови М. Стельмаха та О. Гончара. Справді, для текстів О. Гончара характерно порівняно

часте вживання присудкових моделей бути +Ін, бути +Іор, бути + І непр. відм., бути + Пн та нуль-зв. + Пн (таблиця 2).

Найбільше переважають у мові М. Стельмаха присудкові моделі з дієслівною зв'язкою "бути" та модель нуль-зв. + Пн, чим зумовлюється також властивість категорії складеного іменного присудка та його груп (із зв'язкою і з нуль.-зв.) бути статистичними параметрами мови цих письменників.

Таблиця 2

**Функціонування моделей складеного присудка у прозі:
а) іменних складених із зв'язкою "бути"**

Назва моделі / Автор	б Ін	б Іор	б І ін.	б Пн	б Пор	б Зор	є ін	є Пн	є Іор	Є Пор	Б Ін.пр. чл	Всього
Михайло Стельмах	5	11	4	13	14	5	-	-	4	-	3	59
Олесь Гончар	16	21	9	79	15	8	2	2	1	1	7	161
Олександр Довженко	60	28	7	145	15	13	4	2	8	-	2	284
Юрій Яновський	19	16	20	60	5	1	5	1	1	-	10	138
Всього	100	76	40	297	49	27	11	5	14	1	22	642

б) іменних складених з іншими зв'язками

Назва моделі / Автор	Зв. Ін	Зв. Іор	Зв. Ізн	Зв. Пн	Зв. Пор	Зв. інші форми	Всього
Михайло Стельмах	-	5	-	4	25	5	30
Олесь Гончар	3	2	10	4	23	5	32
Олександр Довженко	4	7	2	2	11	1	24
Юрій Яновський	5	2	5	9	17	3	28
Всього	12	16	17	19	76	14	114

в) іменних складених із нульовою зв'язкою

Назва моделі / Автор	Нуль. зв. Ін	Нуль. зв. Пн	Нуль. зв. Зн	Нуль. зв. інші форми	Всього
Михайло Стельмах	35	101	29	9	224
Олесь Гончар	114	153	34	27	328
Олександр Довженко	72	85	16	6	179
Юрій Яновський	88	88	9	15	200
Всього	359	427	88	57	931

г) дієслівних складених

Михайло Стельмах	249
Олесь Гончар	232
Олександр Довженко	205
Юрій Яновський	327
Всього	1013

Діаграма 2

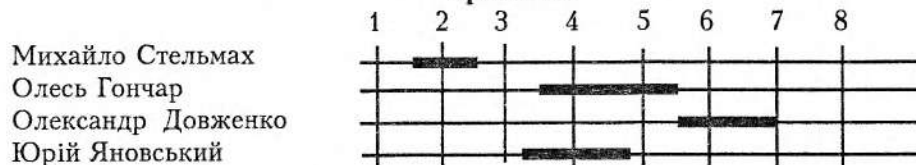
Коливання середньої частоти іменного складеного присудка у різних прозаїків

Складений іменний присудок із зв'язкою служить статистичним параметром для відмежування мови М. Стельмаха від решти письменників, найбільше протиставляється за цим параметром мова М. Стельмаха і О. Гончара (діаграма 3).

Діаграма 3

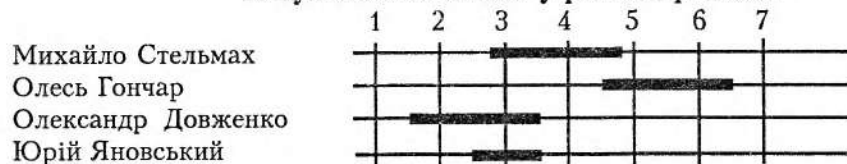
Коливання середньої частоти складених іменних присудків із зв'язкою у різних прозаїків

За середньою частотою складеного іменного присудка із нульовою зв'язкою відокремлюється мова О. Гончара від О. Довженка, Ю. Яновського і М. Стельмаха (діаграма 4).

Діаграма 4

Коливання середньої частоти складеного іменного присудка із нульовою зв'язкою у різних прозаїків

Середня частота складених дієслівних присудків служить статистичним параметром мови Ю. Яновського, відокремлюючи його стиль від усіх письменників, а найбільше – від О. Довженка (діаграма 5).

Діаграма 5

Коливання середньої частоти складеного дієслівного присудка у різних прозаїків

Таким чином, усі моделі складених присудків властиві прозовій мові. Неоднакова частотність уживання різних моделей складеного присудка прозаїками служить однією з особливостей їх стилю і в поєднанні з частотами інших мовних одиниць може виступати ознакою індивідуального стилю автора. У прозі досить ефективним статистичним параметром авторського мовлення виступає присудкова група складеного іменного присудка із зв'язкою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жовтобрюх М.А., Кулик П.М. Курс сучасної української літературної мови, ч.І. – Рад. школа, К.: 1959.
2. Ковбаса Н.Л. Розрізнення синтаксичних валентностей дієслівних зв'язок у іменному складеному присудку (за дистрибутивно-трансформаційними ознаками). – Мовознавство, 1969, №6.
3. Статистичні параметри стилів. К.: Наукова думка, 1967.
4. В. Bloch. Linguistic Structure and Linguistic Analysis. Washington. 1985.

В.А. Тимкова

ДВОВАЛЕНТНІ ПРЕДИКАТИВИ ЯКОСТІ У ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

Двовалентні предикати якості у формально-граматичній структурі речення реалізуються іменним складеним присудком, в аналітичній будові якого роль семантично навантаженої частини виконують переважно прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння й значно рідше – якісні прикметник з безвідносною мірою ознаки. У присудковій позиції ці прикметники потрапляють за допомогою власне-зв'язки *бути*, ужитої в особових формах теперішнього та майбутнього часу, в родових формах минулого часу та у формах наказового й умовного способу. З-поміж них основна роль належить нульовій формі теперішнього часу та формам минулого часу. Відмінкову форму двовалентних прикметників зумовлює тільки нульова зв'язка, бо з нею вони вживаються лише в називному відмінку, напр.: *Людина міцніша за каміння та ніжніша за квіти* (Нар. творчість); *Однаке вони хижіші за птахів, нестримніші за худобу, злостивіші за звірів, лукавіші за гадів, неспокійніші за рибу, невірніші за моря* (Г. Сковорода); *Лаврін добріший за Карпа* (І. Нечуй-Левицький).

У формально-граматичній структурі речення досить часто не реалізується об'єктна позиція залежного іменника двовалентних предикатів якості. Це простежується тоді, коли мовці ставлять собі за мету порівняти однотипну ознаку у двох різних предметах чи істотах, порівнюють однакові предмети, які належні двом різним істотам, або визначають ознаку того самого предмета чи тієї ж самої істоти в різних темпоральних вимірах або локативних параметрах. У таких реченнях немає приприсудкового другорядного члена з об'єктною функцією, але виділяється припідметовий залежний другорядний член (узгоджене чи неузгоджене означення) або детермінант з темпоральним чи локативним значенням, пор.: *Ці покої пишніші, урочистіші* (П. Загребельний); *Але дідові ягоди більші, яскравіші, соковитіші* (Є. Гуцало).

З формами минулого часу дієслова-зв'язки *бути* двовалентні предикативні прикметники вживаються переважно в називному і зовсім рідко – в орудному відмінку, напр.: *Тополя була найвища серед дерев* (О. Гончар); *Окоп, обсаджений густою кучерявою чередою, був схожий на зелену підкову* (І. Нечуй-Левицький); *Кайдашиха переміряла весь город уперек, – і знов обидві половини були однакові* (І. Нечуй-Левицький). Іменний складений присудок з формою власне-зв'язки так само часто не має залежного приприсудкового другорядного члена з об'єктним значенням, пор.: *Вгорі ліс був густіший та чорніший* (М. Коцюбинський); *Він був веселішим там, на подвір'ї* (В. Козаченко); *На ясному сонці пишні брови були ще чорніші, лице було ще біліше* (І. Нечуй-Левицький).

Особово-числові форми майбутнього часу дієслова *бути* виконують зв'язкову функцію значно рідше, ніж форми теперішнього та минулого часу. Вони пов'язуються зде-

більшого з орудним відмінком двовалентних предикативних прикметників, пор.: *Хлопчик буде вищим за дівчинку; Оленка буде добрішою від Оксанки; Сини будуть гідними батьків; Рушник буде однаковий із серветками*. З таких же причин іменний складений присудок, утворений за допомогою цієї форми зв'язкового компонента, не супроводжується приприсудковим залежним другорядним членом із об'єктною функцією, пор.: *У мене чоботи будуть сухішими* (М. Стельмах); *Відтепер вони будуть ще ближчі й дорожчі, ніж раніше* (О. Гончар).

Іменні складені присудки, утворені формами наказового й умовного способу та двовалентними якісними прикметниками, трапляються зрідка, пор.: *Будь розумнішим за інших! Будьте сміливішими від ворога! Будь щасливіша за нас!*

Серед дієслівних невластивих зв'язок, які переводять двовалентні якісні прикметники у присудкову позицію, найуживанішою є дієслівна видова пара *ставати* (*стати*). Форма недоконаного виду цієї напівзв'язки, крім граматичних значень часу, способу та особи, вказує на набування істотою або предметом певної якості ознаки в більшому, найбільшому чи звичайному її вияві, тобто на становлення цієї ознаки, форма ж доконаного виду вказує на набуття присудком певної якісної ознаки, на її наявність. Характерно, що обидві форми цієї невластивих зв'язки поєднуються як з орудним, так і з називним відмінком двовалентних предикативних прикметників співвідносної та безвідносної міри якості [1: 251].

Ще виразніше простежується тенденція до вживання іменних складених присудків, утворених за допомогою напівзв'язки *ставати* (*стати*), без залежного другорядного члена з об'єктною функцією, напр.: *Швидко дим став менший і біліший* (І. Нечуй-Левицький); *Став він веселіший, привітніший* (Панас Мирний); *Стежка ставала вужчою* (М. Коцюбинський); *Олень щодень ставав прудкішим* (О. Гончар); *Олекса ще сумнішим стає* (О. Гончар).

У спонукальних конструкціях дієслівна невластивих зв'язка *ставати* (*стати*) вживається у формах наказового способу, напр.: *Стань добрішою, і в тебе з'являться друзі; Ставай швидше дорослішою; Ставайте мудрішими й беріться до справи; Стань схожим на своїх батьків; Станьмо наймогутнішими на землі*.

Форми умовного способу дієслівної невластивих зв'язки *ставати* (*стати*) зрідка використовуються в ролі граматичного компонента іменного складеного присудка, в основній частині якого виступають двовалентні предикативні прикметники, напр.: *Ставала б ти уважнішою, пішла б навчатися на курси водіїв; Стали б дороги надійнішими, знизилася б аварійність*.

До менш десемантизованих і вживаних засобів вираження функції зв'язкового компонента іменного складеного присудка належать дієслова *видаватися* (*видатися*), *виявлятися* (*виявитися*), *вважатися*, *здаватися* (*здатися*), *зоставатися* (*зостатися*), *лишатися* (*лишитися*), *залишатися* (*залишитися*), *робитися* (*зробитися*). Їхня граматична функція невіддільна від семантичної, бо вони одночасно надають двовалентним предикативним прикметникам основних граматичних значень дієслова і своїх власних лексичних значень. Дієслівні невластивих зв'язки *видаватися* (*видатися*), *здаватися* (*здатися*) вказують на те, як сприймається або ж буда сприйнята якісна ознака певної істоти або предмета, напр.: *Він сам не знав, як до того прийшло, що Маланка видалась йому найкращою...* (Н. Кобринська); *Жовта трава видається м'якшою* (Ю. Збанацький); *Він здався їй схожим на батька* (В. Собко).

Дещо інший відтінок властивий невластивих зв'язці *вважатися* (*уважатися*). Вона визначає загальноновизнану оцінку якісної ознаки істоти або предмета, напр.: *Київ вважається найзеленішим серед міст України; Дуб вважається найміцнішим з усіх дерев; Цегляний будинок вважається теплішим*.

Дієслівні невластивих зв'язки *лишатися* (*лишитися*), *залишатися* (*залишитися*), *зоставатися* (*зостатися*) вказують на те, що певні істоти та предмети продовжують бути носіями якісної ознаки, яка їм була властива й раніше – в більшому, найбільшому та звичайному її вияві. Проте вони досить обмежено переводять у присудкову позицію

двовалентні предикативні прикметники, особливо прикметники вищого ступеня порівняння, пор.: *Біля річки трава лишилась зеленішою* (І. Сенченко); *Чоловік залишився довіку вдячним своїм рятівникам* (З газети); *Він зостався найстійкішим з усіх політ'язнів* (З журналу); *Упродовж віків український народ залишається найспівучішим з-поміж інших народів* (З журналу). Науважнішими є іменні складені присудки, утворені видовими формами цих невластне-зв'язок з якісними прикметниками *вірний* та *вдячний*.

Дієслівна невластне-зв'язка *добитися* (*зробитися*) є розмовним еквівалентом невластне-зв'язки *ставати* (*стати*), що спричинилося до обмеженого її використання, переважно з прикметниками вищого ступеня порівняння, напр.: *Від здивування очі робляться круглішими*; *Після дороги лице зробилося сірішим*; *М'язи робляться слабшими*; *З кожним днем вода в ріці робиться холоднішою*.

Найменш десемантизовані у зв'язковій функції дієслова *бувати* та *рости*. Тому іменні складені присудки, що їх вони утворюють, більшою мірою зберігають їхні лексичні значення. Так, дієслово *бувати* вказує на епізодичність вияву істотами та предметами ознаки, вираженої прикметниками вищого ступеня порівняння та прикметниками зі значеннями схожості, подібності або несхожості, відмінності, пор.: *Діти бувають сильнішими і слабшими*; *Дороги бувають ширшими і вузкими*; *Будинки бувають вищими і нижчими*; *Вікна бувають однакові*; *Витинанки бувають різні*. Дієслово *рости* вказує на постійність, безперервність ознаки в її збільшеному вияві, тобто такої ознаки, яку виражають прикметники вищого ступеня порівняння. Водночас коло таких прикметників кількісно обмежене, пор.: *У благополучних сім'ях діти ростуть добрішими*; *На горбах дерева ростуть нижчими*; *Біля боліт трава росте буйнішою й зеленішою*. Двовалентні предикативні якісні прикметники, подібно до одновалентних, поєднуються з дієсловами невластне-зв'язками переважно у формі орудного відмінка.

Отже, у функції основної частини іменного складеного присудка, співвідносного з двовалентними предикатами якості, вживаються переважно якісні прикметники співвідносної міри ознаки, зокрема, прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння, і порівняно рідше – якісні прикметники з безвідносною мірою ознаки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вихованець І.Р. Називний, орудний і знахідний відмінки у функції присудка// Укр. мова і літ. в школі. – 1973. – №8.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка. – 1992.
3. Вінтонів М.О. Типологія форм присудка в сучасній українській мові: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Дніпропетровськ. – 1987.
4. Єрмоленко С.Я. Категорія предикативності// Синтаксис словосполучення і простого речення. – К.: Наук. думка. – 1975.

Т.С. Слободинська

СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕЗАЛЕЖНОГО І ЗАЛЕЖНОГО ТАКСИСУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Учені-граматисти давно вже помітили той факт, що в деяких мовах, крім категорії часу, існує ще одна категорія на позначення часових відношень. Її названо *таксисом*. Таксис (від грецьк. taxis – побудова, порядок, розташування) – це мовна категорія, яка характеризує часові відношення між діями (у широкому розумінні, включаючи в поняття дії і ті значення, які взагалі можуть виражатися предикативами): одночасовість/неодночасовість, переривання, співвідношення головної і супровідної дії тощо. Таксис включає аспектуальну (видову) характеристику комплексу співвідносних у часі дій і може взаємодіяти з причиново-наслідковими, допустово-протиставними та іншими значеннями.

Поняття таксису з усіма його відмінностями порівняно з поняттям часу було визначено ще Р. Якобсоном: таксис характеризує повідомлюваний факт стосовно до іншого повідомлюваного факту і безвідносно до факту повідомлення (на відміну від часу, що

характеризує повідомлюваний факт щодо факту повідомлення) [1]. Якщо час належить до категорій (або ж “шифтерів”), що містять вказівку на відношення повідомлюваного факту і/чи його учасників до факту повідомлення чи до його учасників, то таксис являє собою одну із категорій (“не-шифтерів”), що не мають цих вказівок. Якобсон запровадив й сам термін “таксис” як “грецький прообраз” запропонованого Л. Блумфільдом терміна “порядок” (order). Однак вживаються й інші терміни: “відносний час”, “часова співвіднесеність” (А. Смирницький) [2] тощо. Е. Кошмідер писав про “часове відношення певного факту до іншого в комплексі фактів, що називаються ситуацією”, і аналізував такі “ситуаційні типи”: “щось відбувалося, і тим часом відбулося щось інше”, “коли щось відбувалося, щось відбулося” [3].

Таксис може бути виражений найрізнішими морфологічними, синтаксичними, морфолого-синтаксичними, лексичними засобами, які в комплексі утворюють функціонально-семантичне поле, що перетинається із полями темпоральності і аспектуальності. Таксис існує в кожній мові, однак як особлива граматична категорія, що відрізняється від виду і часу, – лише в тих мовах, де є відповідна спеціальна система граматичних форм.

Р. Якобсон, аналізуючи таксис як граматичну категорію, наводить для прикладу факти нівхської мови, а також, посилаючись на Б.Л. Уорфа, мови хопі. В числі “граматичних понять, що виражаються російськими дієслівними формами”, він розглядає виражений дієприслівником залежний таксис, що вказує на повідомлюваний факт, який супроводжує інший, до того ж головний повідомлюваний факт. Як зазначає Ю.С. Маслов, у багатьох мовах таксис не виступає як особлива граматична категорія, а лиш об’єднується в межах однієї комбінованої категорії або з часом, або з видом [4].

Певні види таксису в деяких мовах (французькій, англійській, німецькій, болгарській) виражаються у формах відносного часу, зокрема, із значенням передування (у формах плюсквамперфекта, майбутнього попереднього, в одній із функцій форм перфекта). У таких формах на перший план можуть виступати аспектуальні функції, які історично передують вираженню хронологічних відношень між діями.

Найбільш глибоко, широко й точно, на наш погляд, теорію таксису подає О.В. Бондарко [5]. Семантичну категорію таксису він трактує як часове відношення між діями (у широкому розумінні) в рамках цілісного періоду часу, що охоплює значення всіх компонентів поліпредикативного комплексу. Відношення таксису характеризують не як якусь одну форму, а поєднання кількох форм. За формальним вираженням таксис є синтаксичною конструкцією. Ядром семантики таксису слугує значення одночасовості/неодночасовості, або ж передування/наступності. Часові відношення дій можуть ускладнюватися семантикою зумовленості (значенням умови, причини, наслідку, мети, допуску, залежності часу однієї дії від часу іншої), а також модальними елементами.

У дослідженні таксису як семантично-функціонального поля важливо визначити співвідношення і взаємозв’язки його центральних і периферійних компонентів, зокрема, в українській та російській мовах таксис виступає як семантично-функціональне поле з поліцентричною структурою: у сфері *залежного таксису* граматичним центром виступають конструкції з дієприслівником доконаного і недоконаного виду, а в галузі *незалежного таксису* – поєднання видо-часових форм: а) у реченнях з підрядним часом; б) у реченнях з однорідними присудками; в) у складносуриядних реченнях (при можливій взаємодії з лексичними елементами типу “спочатку – а потім”).

Залежний таксис трактується в сучасному мовознавстві як “часове відношення між діями, одна з яких є основною, а друга – додатковою (супровідною)” [5]. Таке часове відношення реалізується насамперед у синтаксичних конструкціях із відокремленими дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами, тобто такими конструкціями, які мають головну і другорядну предикацію. Будь-який таксис спостерігаємо в цілісному (єдиному) періоді часу: в рамках цього періоду передаються ті чи інші часові відношення дій. Це приналежності дій до одного і того ж часового плану (в межах минулого, теперішнього чи майбутнього).

У сфері залежного таксису головна і залежна дії, не обов'язково пов'язуючись відношенням характеристизації, виражають:

1) **одночасовість дій**: *Схилив голову, простягаючи водночас руку; Літали метелики, опадаючи квіти, як бджоли, і пили з них солодкий нектар* (Вал. Шевчук); *Наповзав страх. Поволеньки-поволеньки, ніби мжичка в осінню годину, він оповивав душу, пригашуючи крихітний вогник надії, що ледве жеврів* (Є. Гуцало);

2) **різночасовість дій**: *Книжники читали книги без літер, намоцувавши на носи окуляри, і розливалось довкола рівне, одноманітне світло* (Вал. Шевчук); *Схилившись на мур, Інна в задумі слухає тишу цієї цикадної ночі, що так ніжно тримає на собі всіяний зорями небосхил* (О. Гончар) – додаткова дія передуює головній; *Подивилися один на одного і, раптом засміявшись, кинулися обійматися; Птах каркнув поворонячому і, склавши крила, притьма шугонув униз, де ховалась у заростях малиника вона* (Вал. Шевчук) – головна дія → додаткова дія → головна дія.

Головна і залежна дії можуть пов'язуватися відношеннями характеристизації: *Побачив самотню тінь на тій річці-дорозі, що брела, ледь ворухаючи ногами, і повторив відтак просту істину, хтозна, чи й придуману ним самим, чи вчитану з якось книжки: Любов світ цей ушляхетнює; Бабця сиділа в ліжку, сива й розпатлана, вирячивши неймовірно очі й дихаючи розтуленим ротом* (Вал. Шевчук).

Аналізуючи залежний таксис, розглянемо приклади аспектуально-таксисних ситуацій, що мають елементи семантики зумовленості. Такими елементами можуть бути:

1) **часова обумовленість**, наприклад, різночасові дії: *Зробивши що треба, загоївши рани, вони потім випустять свого улюбленця в новий, може, ще складніший рейс* (О. Гончар);

2) **причинова зумовленість**: *Остерігаючись грипу, грибок-маслючок пив японський чай кахон, який, звичайно, купував у яблунівській лавці в продавця з діда-прадіда Петра Кандиби* (Є. Гуцало); *На скелі стояв високий худий хлопчак, схилившись, став через те химерно схожий на знак питання...* (Вал. Шевчук);

3) **відношення допустовості**: *...згадала і мимовільний доторк, і вогонь, яким не хочаючи перейнялася* (Вал. Шевчук);

4) **відношення мети**: *Залите воно було щедрим сонцем, і блукав по ньому, чогось свого шукаючи, великий і, їй здалося, сумний чорногуз* (Вал. Шевчук);

5) **відношення умови**: *Перебуваючи на Україні, ви ще глибше відчуєте, ким був і є для нашого народу Тарас Шевченко* (О. Гончар);

6) **відношення наслідку**: *Довкола знову повзав, як павук, проникливий і теплий голос, і сотав він, сотав сіру павутину, обгортуючи й обмотуючи її з ніг до голови; Вилізла на вікно, подряпавши коліна, і спустила ноги в кімнату* (Вал. Шевчук).

Незалежний таксис реалізує себе насамперед у структурі простого речення з однорідними присудками. Однак питання про однорідні присудки має давню й складну історію, до речі, як і питання про однорідні члени взагалі. Чимало мовознавців схильні думати, що такі речення (з однорідними присудками) є результатом злиття кількох речень. Н.І. Греч [6], Ф.І. Буслаєв [7] вважали однорідні члени речення наслідком злиття двох і більше простих речень. Про злиття речень пише О.М. Пешковський [8], хоч і вказує, що історично цей термін не можна виправдати, тому що процес злиття довести не можна. Детально розглянувши сполучники, які зустрічаються в таких реченнях, а також вказавши на близькість цих речень до поєднання речень у структурі складного, О.М. Пешковський дійшов висновку, що термін "злиття", якщо тільки відмовитися від його історичного розуміння, "вдало виражає природу цих речень, дійсно середню між простим і складним" [8: 454]. Дещо інакше розглядав такі речення Д.Н. Овсянко-Куликовський: він наголошує на двох однакових частинах всередині речення (двох підметах, двох присудках) тощо [9]. О.О. Шахматов також не схильний вбачати злиття кількох речень в реченнях типу *Цезар прийшов, побачив, переміг* [10]. Надалі такі речення почали розглядатися як речення з однорідними членами.

Однорідні присудки завжди мають своє власне синтаксичне місце, навіть якщо і пов'язуються вони з одним підметом. Їх зміст, як правило, не можна передати за допомогою якогось узагальнюючого за змістом еквівалента, тому що це завжди найменування окремих дій: одночасних, послідовних, сумісних тощо. Наприклад, *Дощові крапельки на деревах мерехтіли червоно-зеленими іскорками, сповнювали ліс тоненьким дзвоном* (Г. Тютюнник); *Найменша дочка Олександри Панасівни сиділа на землі й натирала об камінь боки збитому каштанові* (Вал. Шевчук); *Вогненні літери, випечені в твоїм серці й мозку, вийдуть з серця і мозку, засяють яскравіше за всі самоцвіти землі, запалають яскравіше всіх вогнів небесних – читай!* (П. Загребельний); *З ранку до ночі сидів він у бібліотеці, часом лягав, а часом ходив по кімнаті, тримаючи перед очима книжку* (Вал. Шевчук); *Павутиння летіло пучками, нитками, ніби клубочками, починками, то гнулося великими дугами, то місцями стояло просто, рівними як очерет стеблами* (І. Нечуй-Левицький).

У складносурядних реченнях значення одночасовості дій, як правило, передається шляхом використання однакових видо-часових форм дієслів-присудків (хоча форми виду можуть і не збігатися), особливою інтонацією і деякими лексичними засобами: *У полях орали на зяб, і механічна тракторна музика хвилями напливала на село.* (Є. Гуцало). В реченнях із сполучником і (й) можуть передаватися значення несподіваного результату, швидкої зміни дій: *Посмілившись, вона вказівним пальцем поторкала муфту зчеплення – й раптом тракторозавр Хома зареготав: Та не лоскочись, Мартохо!* (Є. Гуцало). У складносурядних реченнях часто реалізуються відношення протиставлення або ж зіставлення дій: *Половина листя на вербах уже пожовкла, але на тополях, на осокорах лист зеленів, ніби влітку* (І. Нечуй-Левицький); *Іван Франко... Світанок його життя починався біля маленького вогню закуреної батьківської кузні, а високий життєвий захід цієї людини догоряв у променях європейської слави* (О. Гончар).

У складнопідрядних реченнях з підрядними часу залежні частини містять вказівку на час дії, про яку ідеться в головній частині речення. Складні речення, що виражають часові відношення, за значенням поділяються на речення із відношеннями одночасовості і речення з відношенням (неодно) різночасовості. Ці відношення реалізуються засобами зв'язку (сполучниками і сполучними словами) і видо-часовими значеннями дієслів: *Коли скригнули двері, вони обірвали розмову і вступилися пильними поглядами в грибка-маслочка* (Є. Гуцало); *Щодалі читав Грицько, ставало все тихіше й тихіше* (С. Васильченко); *Доки сонце зійде, роса очі виїсть.*

Таким чином, враховуючи усе вищевикладене, семантично-функціональну категорію таксису можна подати у вигляді такої схеми:

ЛІТЕРАТУРА:

1. Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол: Принципы типологического анализа языков различного строя. – М., 1972.
2. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. – М., 1959.
3. Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола. Опыт синтеза, (пер. с польск.): Вопросы глагольного вида. – М., 1962.
4. Маслов Ю.С. К основаниям сопоставительной аспектологии: Вопросы сопоставительной аспектологии, В.І. – Л., 1978.
5. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л., 1987.
6. Греч Н.И. Практическая русская грамматика. – СПб., 1834.
7. Буслаев Ф.И. Опыт исторической грамматики русского языка. – М., 1858.
8. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956.
9. Овсянко-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. – СПб., 1912.
10. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – М., 1941.

М.П. Городенська

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ПАРАМЕТРИ БЕЗОСОБОВОГО ВЖИВАННЯ ДІЄСЛІВ

У пропонованій статті розглядаються дієслова-найменування природних процесів.

Функціонування особових дієслів певних лексико-семантичних груп (ЛСГ) в особових двоскладних та безособових односкладних реченнях засвідчує здатність цих дієслів утворювати різні типи семантико-синтаксичної структури речення. Це зумовлено тим, що своєю семантикою вони породжують різний кількісний і якісний склад залежних від них компонентів [3: 41].

У лінгвістичній літературі поширена думка, що особове і безособове значення дієслова залежить саме від особливостей побудови речення, в якому дієслово виступає предикатом [8: 352-353]. Помічено, що реалізація безособового вживання особового дієслова передбачає його зв'язок з іншими формами, які входять до складу речення [8: 347]. Зберігаючи своє лексичне значення або частково модифікуючи його, особове дієслово в безособовому реченні змінює свою валентну рамку. Одні її компоненти стають семантично надлишковими і редукуються, інші трансформуються в компоненти з новими семантико-синтаксичними функціями. При цьому відбуваються зміни і в складі валентно незв'язаних компонентів. За їх рахунок здебільшого розширюється семантико-синтаксична структура речень.

На окрему увагу заслуговують зміни семантико-синтаксичних параметрів безособово вжитих особових дієслів на позначення природних процесів, як:

- 1) поява денного світла (*світліти, ясніти, яснішати*);
- 2) стан неба (*хмарніти, хмуритися, виясняватися, насупитися*);
- 3) температурні зміни (*прохолонути, задубіти, потепліти, студеніти, посвіжішати*);
- 4) опади (*задощити, пократати, побризкати, хляпати*);
- 5) вияв стихії (*загриміти, хурделити, утихати, спалахувати, блискати, штормити*);
- 6) стан природних реалій та фізичних організмів (*пульсувати, просихати, застигнути, шумувати*).

Найчисленнішою є тематична підгрупа дієслів на позначення виявів стихії. Дещо менше зафіксовано дієслів, що відображають стан природних реалій і температурні зміни. Найменші за обсягом такі тематичні підгрупи, що вказують на стан неба та появу денного світла.

Характерною семантико-синтаксичною ознакою дієслів на позначення природних процесів є їх одновалентність. Вони визначають стан або вияв природних явищ як спосіб їх існування чи реалізації. Єдиним компонентом валентної рамки цих дієслів є суб'єкт стану, пор.: **Море штормить; Хурделить метіль, сльози креше з очей** (І. Нехода); **Повітря гушло і студеніло** (А. Головка). Безособове вживання таких особових дієслів зумовлює редуцію суб'єктного компонента, оскільки основною семантичною ознакою безособового дієслова є його "несумісність з уявленням про активного діяча" [6: 220]. Редук-

ція єдиного валентно зумовленого суб'єктного компонента спричиняється або до появи у валентній рамці дієслова компонента із синкретичним значенням, або до актуалізації валентно незв'язаних компонентів. Характерно, що різні, а іноді ті самі дієслова на позначення природних процесів у безособових конструкціях можуть поширюватися різними валентно незв'язаними компонентами, внаслідок чого утворюються різні типи семантико-синтаксичної структури речення. Залежно від характеру змін виділяється три способи безособового вживання дієслів на позначення природних процесів. Суть першого полягає в тому, що редукція суб'єкта стану породжує появу в безособовому реченні синкретичного компонента у формі О.в., пор.: *Ще не **вдарив мороз**, а вже втомлений лист в'яне...* (Леся Українка). – *Розвіялись низькі хмари... зазорилося, **вдарило скрипучим морозом*** (Ю. Збанацький); *Навесні **запульсували соки** дерев і трав. – Під корою дерев **запульсувало соками...*** (Я. Гримайло). У лінгвістичній літературі такий компонент здебільшого тлумачиться як орудний знаряддя, орудний інструментальний [9: 441, 5: 146-148]. Інші дослідники наголошували на тому, що він зберігає виразний відтінок суб'єктності, позначає на семантичному рівні речення безпосереднього діяча. Р. Мразек, зокрема, писав, що в розвитку конструкцій з таким компонентом відбулося синтаксичне зрушення у значенні О.в. “від значення інструмента до значення непрямого суб'єкта” [7: 172]. Справді, надзвичайно легка і семантично повноцінна трансформованість безособових речень зазначеного типу у відповідні двоскладні дає підставу вважати, що компонент у формі О.в. при дієсловах ЛСГ на позначення природних процесів має дуже високий рівень суб'єктного значення, яке накладається на значення інструментальності, внаслідок чого утворюється синкретичний компонент із суб'єктно-інструментальним значенням. Схематично цей спосіб безособового вживання особових дієслів можна зобразити так: S+P → P+S/Instr (S – суб'єктний компонент, P – предикатний компонент). Проте безособові конструкції типу P+S/Instr є маловживаними. Із 42 дієслів зазначеної ЛСГ лише 7 може утворювати безособові речення такої семантико-синтаксичної структури. Це дієслова із значенням вияву стихії, пор.: *палахкотило / спалахнуло / зайнялося / блиснуло / сьїнуло вогнем; вдарило морозом, гримнуло громом.*

Значно продуктивнішим є другий спосіб безособового вживання особових дієслів на позначення природних процесів. Суть його полягає в цілковитій редукції суб'єктного компонента в безособовому реченні, пор.: *Бачиш, як **хурделить!*** (В. Речмедін); *Не все ж і **хмуриться**, – колісь **виясниться*** (Українське прислів'я), *...**ясніло** все більше й більше* (Ю. Яновський); *Осінній час. Поволі **холодіє.*** (П. Дорошко).

Слід відзначити, що у дієслів цієї ЛСГ простежується виразна тенденція саме до такого способу безособового функціонування. Суб'єкт стану, виражений на лексичному рівні обмеженим колом назв природних явищ і стихій (пор.: *повітря, небо, сонце, мороз, вітер, земля*), часто є очевидним, зрозумілим. Крім того, як зазначає Є.М. Галкіна-Федорук, у багатьох дієслів “суб'єкт дії наче входить до основи дієслова: *морозить – мороз, гримить – грім, світить – світло*” [5: 137]. Отже, внаслідок своєї очевидності, суб'єктний компонент при дієсловах ЛСГ на позначення природних процесів стає семантично надлишковим і легко редукується, що спричиняється до утворення суто безособових конструкцій.

Другий спосіб безособового вживання дієслів цієї ЛСГ особливий тим, що легка й послідовна редукція єдиного суб'єктного компонента при відсутності інших валентно зумовлених компонентів породжує актуалізацію детермінантів. Основна відмінність детермінантів від валентно зв'язаних із предикатом компонентів полягає в їх факультативності, тобто вони можуть вільно вилучатися чи вводитися до структури речення залежно від його комунікативних настанов. Речення як комунікативна одиниця від вилучення детермінантів не руйнується, а лише втрачає семантичну конкретизованість. Вважається, що передбачити той чи інший детермінант у реченні неможливо. Проте у структурі безособових речень, утворених одновалентними дієсловами ЛСГ на позначення природних процесів, уживання деяких детермінантів є необхідним і закономірним. Вони функціонують як

обставинні конкретизатори одномісного предикативного ядра безособового речення, що надають йому водночас синтаксичної завершеності. Слід зауважити, що вибір обставинного конкретизатора не є довільним. Він залежить від семантики дієслівного предиката.

Найуживанішим у безособових конструкціях другого типу є детермінант з локативною семантикою (D_{loc}). Безособові речення типу $P+D_{loc}$ утворюють дієслова, що вказують на появу денного світла та стан неба, пор.: **Надворі виднішало та прояснювалося** (І. Нечуй-Левицький); **Навкруги світлішало; За вікнами видніло**. Локативний конкретизатор активно вживається і в безособових реченнях з дієсловами тематичної підгрупи, що характеризують вияв стихії, пор.: **Під човном клекотіло, кипіло, шумувало** (М. Коцюбинський); **Тільки блискало у хмарах, та ревли із гір потоки** (П. Тичина). Вживання локативного детермінанта зумовлене, очевидно, тим, що вияв стихії важко, а іноді й неможливо конкретизувати за допомогою семантики темпорального, цільового, каузального чи квантитативного детермінантних конкретизаторів, пор.: *блискає чому? для чого?* тощо.

Тенденція до актуалізації темпорального конкретизатора (D_{temp}) простежується при безособовому вживанні дієслів на позначення опадів та температурних змін, пор.: *...Вдень був дощ, хляпало зрання і не було найменшої можливості вийти з хати* (Г. Хоткевич); *В кінці жовтня задощило* (П. Козланюк); *Після утрени, як верталися з вербою, дуже потепліло, розтав сніг* (О. Стороженко). Темпоральні конкретизатори особливо активно вживаються у структурі безособових речень, утворених дієсловами з префіксами *про-, по-, за-*, які вказують на часову обмеженість дії. На залежність синтагматичних особливостей дієслів від семантики дієслівних префіксів вказував, зокрема, В.В. Виноградов [2: 503]. Якщо в особових реченнях, утворених такими дієсловами, часові конкретизатори є факультативними, то в безособових їх роль зростає, пор.: *Сонце пробивалося крізь туман... дороги просихали* (Г. Тютюнник). – *Незабаром розтане сніг... не один тиждень чекай, поки просохне* (А. Шиян); *Небо десь далеко проясніло* (Ю. Яновський). – *Вчора звечора насунув з моря туман, але сьогодні до обіду проясніло*. Особливості безособового вживання особових дієслів з темпоральним детермінантом відбиває схема $S+P \rightarrow P+D_{temp}$.

Детермінантний компонент цільової семантики (D_{result}) послідовно вживається в безособових реченнях типу $P+D_{result}$, утворених дієсловами на позначення стану неба, пор.: *Надворі хмариться чи на дощ, чи на вітер* (С. Васильченко); *Вчора зовсім було насупилося на дощ...* (М. Кропивницький). Характерно, що аналогічну семантико-синтаксичну структуру безособового речення зумовлюють також дієслова, семантика яких безпосередньо не пов'язана з природними процесами. Це дієслова *збиратися, кластися*, пор.: *Дощик сьогодні клався, клався, та й не зірвався* (П. Чубинський). – *Сонечко сідало, клалося на велику негоду* (Л. Яновська); *У хаті ставало темніше... по кутках збиралися густі тіні* (Панас Мирний). – *В лісі було душно, збиралося на грозу* (П. Панч). Більшість безособових форм дієслова з прийменниково-іменниковою формою *на + З.в.* у ролі цільового поширювача є усталений фразеологізований характер. Не випадково, що серед фразеологічних одиниць велику групу становлять ті, що утворені саме за такою моделлю безособового вживання, пор.: *на світ благословило, на день займалося, на сон хилило, на біду йшлося*.

Значно рідше у семантико-синтаксичній структурі безособових речень з дієсловами ЛСГ на позначення природних процесів уживається обставинний конкретизатор, що вказує на кількісний вияв стану (D_{quant}). Цей поширювач використовується здебільшого в безособових реченнях, утворених дієсловами, що вказують на опади, пор.: *...погримить, поблиска, часом трохи побризка та й розійдеться* (М. Кропивницький); *Після ожеледі на деревах понамерзало на палець...* (Є. Гуцало). Появі детермінанта зі значенням міри особливо сприяють дієслова з префіксами *на-, пона-*, що спеціалізуються в українському дієслівному словотворенні у вираженні кількісного значення.

Характерною особливістю третього способу безособового функціонування дієслів ЛСТ на позначення природних процесів є утворення ними безособових конструкцій лише на базі своїх переносних значень. Це стосується тих дієслів, які можуть визначати фізичні відчуття, фізичний стан істот, пор.: *Замфірові потемніло в очах* (М. Коцюбинський); *На душі [у Надії] потеплішало* (Я. Баш); *У людей потепліло в очах* (Я. Баш); *Антосьові все холодніло та й холодніло в душі* (А. Свидницький).

Цей тип безособових речень особливий з погляду співвідношення його формально-граматичної і семантичної структури. Формально-граматичній односкладності цих речень відповідає їх семантична двокомпонентність, яку формує предикат стану і носій фізичного, фізіологічного чи психічного стану (експерієнсив) [З: 40]. У формально-граматичній структурі безособових речень останній виражений давальним або родовим прийменниковим відмінками. Ці відмінкові форми залежних від дієслова іменників входять у його валентну рамку. Локативний компонент, який визначає активно задіяну частину експерієнсива, у семантичній структурі пов'язаний з ним посесивними відношеннями, пор.: *Йому шерхне в горлі* ← *Він має горло + Горло шерхне*. Явище синтаксичної залежності двох компонентів від дієслова, коли один конкретизує інший, Ю.Д. Апресян назвав "розщепленням однієї валентності" [1: 318]. Крім того, вчений трактував такі конструкції як розщеплення об'єктної валентності, що не зовсім адекватно відбиває позначувану ними ситуацію, оскільки фізичні відчуття не спрямовуються на об'єкт, а існують незалежно і сприймаються носієм стану, тобто експерієнсивом. Нам здається, що в цих безособових реченнях відбувається розщеплення позиції експерієнсива, внаслідок чого з'являється локативний конкретизатор.

Цікаво, що експерієнсив у формально-граматичній структурі безособового речення може лексично не виражатися, пор.: *В хаті стала така тиша, що дзвеніло в ушах і шерхло в роті* (О. Копиленко); *Дивиться на їх [дівчат] Щур.., і чогось на душі ясніє* (С. Васильченко).

Безособові речення типу $P+Exr+D_{loc}$ найчастіше утворюють дієслова, що визначають температурні зміни (*тепліти, потеплішати, похолоднішати, задубіти, похолонути*), дещо рідше – дієслова, що позначають фізичні процеси (*пошерхнути, посохнути, пересохнути*) і появу денного світла (*посвітлішати, яснити, заяснити*). Вживання цих дієслів у безособових реченнях як виразників фізичних відчуттів людини є явищем вмотивованим і закономірним, бо семантика стану природних явищ та реалій легко асоціюється з особливостями фізичного та психічного стану істот.

Отже, дієслова ЛСТ на позначення природних процесів утворюють безособові речення різної семантико-синтаксичної структури та різного ступеня завуальованості суб'єкта:

1) безособові речення типу $P+S/Instr$ із синкретичним суб'єктно-інструментальним компонентом, що мають незначний рівень завуальованості суб'єкта;

2) суто безособові речення з найвищим рівнем завуальованості суб'єкта, у семантико-синтаксичній структурі яких широко представлені обставинні детермінантні конкретизатори: $P+D_{loc}$, $P+D_{temp}$, $P+D_{result}$, $P+D_{quant}$;

3) формально-граматично односкладні безособові речення типу $P+Exr+D_{loc}$ з найменш завуальованим суб'єктом значенням експерієнсива, вираженим давальним та прийменниковим родовим відмінками іменників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Апресян Ю.Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. – М.: Наука, 1967.
2. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.: Высшая школа, 1972.
3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992.
5. Галкина-Федорук Е.М. Безличные предложения в современном русском языке. – М.: Изд-во МГУ, 1958.
6. Милославский Й.Г. Морфологические категории современного русского языка. – М.: Просвещение, 1981.
7. Мразек Р. Синтаксис русского творительного. – Прага, 1964.

8. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956.

9. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4-х т. – М.: Просвещение, 1986. – Т. 3.

Н.І. Кухар

ОЗНАЧЕННЯ ЯК СИНКРЕТИЧНИЙ ФАКУЛЬТАТИВНИЙ КОМПОНЕНТ ПРИЧЛЕННОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ

Розвиток синтаксису обумовив оновлення і збагачення теорії другорядних членів речення. Найбільш суттєвим виявилось усвідомлення багатоаспектності і синкретичності членів речення, виділення нових класифікаційних рубрик (детермінант, дуплексив). Сучасна синтаксична теорія збагатилася новими підходами до вивчення означення як особливого структурно-семантичного компоненту формально-граматичної структури речення. Типовому означенню властиві такі диференційні ознаки: воно не входить до структурної схеми речення (є другорядним членом); виражається прикметниками та іншими узгоджуваними словами; вживається перед означуваним словом; іменником (чи його еквівалентом); виражає конкретну ознаку предмета; може входити до складу “даного” і “нового” [1: 128]. Морфологічно означення представлені тими категоріями слів, яким значення ознаки притаманне як узагальнене значення частини мови (прикметник) чи значення великого класу слів у межах частини мови (діеприкметник, займенник). Означення як член речення номінує ознаку. Сукупність усіх випадків використання члена речення в основному значенні в типовому для нього оформленні складає ядро цього члена речення. Ядро (центр) категорії означення складають узгоджені означення. Периферію категорії означення складають неузгоджені форми і прикладка, яким не властивий повний набір вказаних ознак, тобто член речення реалізується не в основному значенні і не в типовому для нього оформленні. Означення узагальнює більш часткові значення ознаки, з яких найбільш вагомими такі:

– значення якісної ознаки предмета: *журна мелодія, холодна роса, легкий рум'янець*;

– значення ознаки за дією: *квітучий сад, незрозумілий світ, руйнуюча сила*;

– значення ознаки предмета за суб'єктом дії: *постать учителя, рука батька, пісня жайворонка*;

– значення ознаки предмета за його відношенням до іншого предмета: *хліб із школяркою, чоло у зморшках, хоругви з позолотою*;

– значення ознаки предмета за матеріалом, з якого він виготовлений: *барвінковий вінок, срібні гроші, махорковий дим*;

– значення ознаки за належністю: *гніздо ластівки, вояцька душа, наш будинок*.

Наведені приклади, звичайно, не висчерпують усього значеннєвого діапазону означень. Відмінності в характері ознаки зумовлюють можливість конкретизації одного предмета кількома означеннями: *листя – блискучо-зелене, вербове, вкрите пушком, глянцево-вате, дрібне, жовто-рудаве, іржаве, кволе, мистецьки вирізане, п'ятиконтинентне, шелестливе*. Особливою семантичною наповненістю характеризується прикладка, оскільки її морфологічним виразом є іменник, а він завжди називає суму ознак, тоді як прикметник та його еквіваленти виражають обмежену кількість ознак. Пор.: *дівчина-красуня і русява дівчина*.

“Уточнюючи, конкретизуючи позначуваний предмет виділенням його ознаки (ознак), означення виконують роль засобів референції і дозволяють більш глибоко побачити і показати якості предметів і дозволяють більш глибоко побачити і показати якості предметів і явищ дійсності” [1: 130]. Наведемо приклади означень-епітетів: *зарожевіло солодко лице, жаско-похмура ніч, глузлива осінь, рука барви тютюну, серце напоєне помстою*.

Будучи надзвичайно важливими в семантичному відношенні компонентом речення, означення не виконує конститутивної функції. У структурі речення означення виступає факультативним членом, оскільки воно лише поширює речення, а не компенсує його структурні неповноти.

Відповідно означення як факультативний синтаксичний компонент поширювач займає периферійну позицію в структурі речення. Периферійна позиція у формально-граматичній структурі речення тлумачиться як проекція позицій слова в словосполученні, утвореному за допомогою підрядного зв'язку. При наявності узгодження (типовий зв'язок для означення) підрядний зв'язок одержує граматичну обов'язковість за відсутності семантичної [3: 23]. Інакше: периферійна позиція означення не прогнозується семантикою слів, що утворюють підпорядковуючий компонент, і синтаксична структура речення не обмежує складу факультативних компонентів. Їх наявність чи відсутність зумовлюється комунікативними потребами висловлювання.

Досить часто означення несуть основне змістове навантаження серед членів речення, в той час як структурно цей член обслуговується іншими компонентами. Пор.: *Рання зима завдала чимало клопоту* і *Зима завдала чимало клопоту*. Вилучення означення "рання" порушує семантику речення, хоча двоскладне поширене речення можна трансформувати у непоширене. Між головним членом речення (підметом) і факультативним компонентом причленної залежності означенням утворюються атрибутивні відношення, які визначаються як семантикою слів, так і їх граматичною формою. Атрибутивні відношення складають зміст факультативних синтаксичних компонентів причленної залежності і є первинними синтаксичними відношеннями. Часто атрибутивні відношення поєднуються з обставинними чи об'єктними, утворюючи комплексні синкретичні відношення. Явище синкретизму тлумачиться як суміщення в одній словоформі властивостей різних членів речення [2: 28]. Джерелом синкретизму є "...спосіб вираження (форма) і позиція члена речення. Основна причина синкретизму – неморфологічне вираження другорядного члена речення" [4: 139].

"Синкретизм членів речення виникає і існує не лише через відсутність певних номінативних засобів, але й тому, що він дозволяє виразити з меншою кількістю мовних засобів більш складний комплекс синтаксичних значень" [1: 98]. Синкретизм неузгоджених означень пояснюємо заміщенням позиції підпорядкованого компонента іменником чи його еквівалентом (периферія категорії означення). Неузгодженні означення протиставляються узгодженими як багатством семантики, так і продуктивністю, поширеністю в мовленні.

За способом зв'язку із означуваними словами неморфологізовані означення є прилягаючі та керовані. Перші виражають інфінітивами, прислівниками, фразеологізмами. Керовані означення представлені відмінковими та прийменниково-відмінковими іменними формами. В українській мові всі форми непрямих відмінків іменників складають формально-граматичний план вираження факультативних компонентів з атрибутивно-об'єктними чи атрибутивно-обставинними відношеннями.

Наведемо приклади факультативних компонентів причленної залежності, ускладнених додатковими об'єктними відношеннями: доля *батьків*, узлісся *бору*, шум *дощу*, юнак *із сивиною*; обставинними відношеннями: дрова *з верби*, книга *про землю*, хмара *диму під саме сонце*.

Такі типи означень, на думку багатьох мовознавців, становлять своєрідні стягнені словосполучення, утворені в результаті еліпсису з діеприкетникових конструкцій: дрова *з верби* – дрова, виготовлені з верби; шум *дощу* – шум, утворуваний дощем.

Словоформи з об'єктно-обставинним значенням в позиції неузгодженого означення (постпозиція до іменника) є яскравим прикладом синкретизму в межах категорії члена речення: будинок (де? який? на чому?) *на пагорбі*. Лише контекст і певні методичні прийоми (заміна, порівняння, трансформація) дозволяють визначити синтаксичні відношення подібних компонентів.

Два види означень не лише доповнюють, але й замінюють один одного, виступаючи синонімічними формами: вода *із джерела* – *джерельна* вода. Хоч безумовними є тонкі

семантичні відтінки кожного із словосполучень (перше вказує на походження предмета без якісної характеристики, друге становить якісну ознаку), однак незаперечною є синтаксична синонімічність цих структур.

Вивчення неморфологізованих синкретичних означень поглиблює граматичні відомості про факультативні структурні компоненти, допомагає усвідомити їх смислове навантаження, пояснює мовні засоби, які використовуються для вираження комплексних синтаксичних відношень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабайцева В.А. Система членов предложения в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1988.
2. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986.
3. Іваницька Н.Л. Складні випадки розмежування членів речення// Українська мова і література в школі. – 1978. – №3.
4. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. – М.: Высшая школа, 1986.

Н.В. Шульжук

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ У ДІАЛОГІЧНОМУ МОВЛЕННІ

Складне речення з семантичного погляду поліпропозитивне, зорієнтоване на вираження комплексу пропозицій, тоді як просте речення в його типових виявах монопропозитивне.

Семантико-синтаксичні відношення у безполучниковому складному реченні нерідко ускладнюються різноманітними семантико-стилістичними нашаруваннями. Тому слід відзначити, що в семантико-синтаксичному складі складного речення особливо повно виявляється взаємодія лексики й синтаксису, в “в широкому плані – граматики і стилістики” [1: 285].

Досліджуючи функціонування синтаксичних форм у діалогічному мовленні, не можна уникнути питання про їхню стилістичну кваліфікацію. Визначення функцій, семантики цих форм, як правило, досягається тільки їхнім глибоким аналізом.

Речення однакової семантичної структури можуть мати різне формально-граматичне оформлення, або речення з різною семантичною структурою можуть мати однакову формально-синтаксичну структуру. Наприклад, причиново-наслідкові відношення можуть мати різне формально-граматичне оформлення в діалогічній репліці – складносурядне речення, складнопірядне речення або безполучникове складне речення. Навпаки, речення з різною семантичною структурою також можуть оформлятися однаково: як складносурядне речення, складнопірядне або безполучникове. Це залежить від того, що саме, за яких обставин і з якою метою хотів висловити співрозмовник.

Отже, загальна семантика, або зміст, речення-репліки, включає в себе логіко-поняттєві категорії, які співвідносяться з позамовною дійсністю (з денотатом), а також семантику самої граматичної форми, в якій втілюється зміст речення. Інакше кажучи, семантика кожного конкретного речення становить єдність його денотативного змісту і власне синтаксичної семантики, яка ніби нашаровується на так звану об’єктивну семантику мовної конструкції. “Денотативний зміст можна назвати семантичним інваріантом речення, якому в конкретному мовленні відповідають семантичні варіанти речення” [2: 17].

Як бачимо, семантичний синтаксис найтісніше пов’язаний з проблемою виділення синонімічних та омонімічних конструкцій, а в більш широкому плані – з проблемою функціонування мови, використання її багатих виражальних можливостей. Якщо розрізняти в загальній семантиці діалогічної репліки-речення її позамовний зміст і власне граматичну семантику, то стилістика виявляється найтісніше пов’язаною з граматичною семантикою, із значенням форми. Синтаксичні форми утворюють відповідне “семантико-ситуативне поле із певним загальним значенням” [2: 20]. Ці синтаксичні форми диференціюються в сучасному українському мовленні, утворюючи семантичні варіанти. Вибір семантичного варіанта тієї чи іншої синтаксичної структури учасниками мовлення зумовлюється різними стилістичними можливостями граматичної форми, її комунікативним та емоційним спряму-

ванням. Семантичний інваріант – узагальнений логічний зміст речення-репліки – стилістично нейтральна структура.

Для передачі того самого денотативного змісту мова використовує цілу низку семантичних, варіантів з різними граматичними формами вираження предикатів. Так, для вираження причинових відношень найчастіше в літературно-книжних стилях використовуються сполучники *тому, що* і *бо*, проте в діалогічному, мовленні, як показали наші спостереження, аналогічні відношення передаються сполучником *бо* чи без сполучниковою конструкцією, де причинові відношення не завжди бувають виражені достатньо чітко. Як слушно зауважує З.І. Кличникова, “значення безсполучникової форми в кожному конкретному випадку розкривається шляхом аналізу реальної ситуації, контексту, в якому використовується певна фраза, тому що наше вухо не завжди вловлює найменші зміни інтонаційного малюнка” [4: 238]. З метою передачі причинових відношень у книжно-писемній формі мовлення використовується форма складнопідрядного речення.

Наслідкові відношення, як правило, виражаються з допомогою сполучника *так що*. Проте в діалогічному мовленні частотність цього сполучника невелика, оскільки тут наслідкові відношення репрезентуються частіше безсполучниковою конструкцією або сполучником *і* з результативно-наслідковим значенням, напр.: *Хай на тобі власні діти штани та сорочку обірвуть – і ти зробишся шкурником* (Г. Тютюнник); *Мені уліво трішки взять – і якраз доріжкою до млина дійти* (Г. Тютюнник); *Снилися мені цієї ночі – і я ось до вас з онуком, А потім земля полетіла вгору – й нема матері* (Є. Гуцало); *А ми й старосту без печатки возили – й нічого* (В. Міняйло).

Отже, загальна семантика або зміст синтаксичної одиниці, має складну структуру, компонентом якої виступає стилістичне значення. Аналіз семантико-синтаксичної структури складного речення в діалогічному мовленні переконує, що в сфері синтаксису розкриваються широкі можливості для створення смислових та стилістично-експресивних відтінків. Семантика синтаксичних схем, моделей висловлення, наповнюючись конкретним лексичним змістом і потрапляючи в різноманітні стильові контексти, трансформується, набуває нових стилістичних відтінків. Наприклад, форма складносурядного речення з єднальними, зіставно-протиставними, розділовими сполучниками, вживаючись для вираження семантичних відношень причиновості, допустовості, наслідку, умови, а також одночасовості, послідовності в часі дій, станів, співвідносячись із семантичними варіантами, які за синтаксичною формою становлять складнопідрядне речення, в стилістичному плані є більш навантаженою, напр.: *А ти змовчуй – і все буде добре; Голова в тебе дурна, так зате високо посаджена* (Г. Тютюнник); *... а прийде така хвилинка – і не будемо ми разом* (Г. Тютюнник); *Повідчиняєте вікна й двері, а то щось сирувато, – зморщився Олекса* (В. Міняйло).

У плані стилістичного відтінювання передаваного складним реченням-реплікою змісту насамперед звертає на себе увагу додатковий компонент, який вноситься в семантику речення сполучником. У таких випадках стилістичне забарвлення книжності/розмовності пов'язується із сполучними засобами складного речення. Різні форми зв'язку для частин складних речень-реплік одного типу дають змогу повніше розкрити їх стилістичні відмінності – встановити стилістичні опозиції в межах, наприклад, складнопідрядного речення з вираженою семантикою причиновості, допустовості, відношеннями часу, мети тощо.

Сказане вище дає можливість заперечити категоричну думку М.У. Каранської про те, що “синтаксис складного речення в усній формі літературної мови є ділянкою стилістичного синтаксису” [5: 249].

Більш переконливою видається думка С.Я. Єрмоленко: “Синтаксис розмовного мовлення на сьогодні не вважається вже ділянкою стилістичного синтаксису; стаючи об'єктом самостійних досліджень, він виявляє певні закономірності в побудові простого і складного речення” [3: 107].

Формально-граматичні складні речення завжди й семантично складні, нерідко відповідають за змістом граматично простим реченням. Лише частина семантично поліпредикативних

конструкцій відповідає формально-граматичним складним багатокомпонентним реченням, оскільки в багатьох випадках семантично складні речення реалізуються у формально-граматичних простих (ускладнених та неускладнених). Крім того, необхідність розгортання пропозицій в окремі речення нерідко зумовлюється також “структурою самої мови (в українській мові частіше, ніж у російській), наприклад, семантично складні речення оформлюються у вигляді формально-граматичних поліпредикативних конструкцій; це пояснюється передусім тим, що українські дієприкметники активного стану порівняно з російською мовою мають певні обмеження у своєму вживанні” [6: 12].

Якщо в елементарному складному реченні навколо пропозиціонального предиката (сполучника чи його функціонального еквівалента) об'єднуються дві предикативні частини, то в складному багатокомпонентному реченні семантична структура значно складніша. Здебільшого в них наявна ієрархія пропозиціональних предикатів, рідше пропозиціональні предикати виділяються лише на одному рівні. З урахуванням ієрархічних відношень між пропозиціональними предикатами К.Ф. Шульжук пропонує виділити три моделі складних багатокомпонентних речень: 1) із зовнішніми і внутрішніми пропозиціональними предикатами; 2) із зовнішніми пропозиціональними предикатами; 3) із внутрішніми пропозиціональними предикатами [6: 12].

Центральною є перша модель, основну форму реалізації якої становлять трикомпонентні конструкції з одним зовнішнім і одним внутрішнім пропозиціональним предикатом, роль яких на зовнішньому і внутрішньому рівнях членування можуть виконувати всі сурядні й підрядні сполучники, напр.: *Тимку, чого воно так, що людей багато на світі, а серце любить тільки одного? – тихо запитала Орися* (Г. Тютюнник); *Якщо світ великий, а хата наша маленька, то як же великий світ прийде у маленьку хату?* (Є. Гуцало); *Тепер я знаю, чому вас, такого збаламученого ... люди злі проклинають, а добрі душу за вас віддали б* (В. Міняйло); *Ти починай роботу, щоб ми тебе в ділі побачили, а я поговорю в організації* (О. Десняк).

Другу власне-семантичну модель становлять складні багатокомпонентні речення з кількома зовнішніми пропозиціональними предикатами. Вони відповідають в основному формально-граматичній моделі з однорідною супідрядністю, де кожне підрядне безпосередньо за змістом і граматично пов'язане з головною частиною, напр.: *Хто скаже після цього, що Махно не здатен на ласку? Що він знає тільки жорстокість?* (О. Гончар); *А ще тато хоче, щоб на землі були археологи. Щоб вони шукали ракети* (О. Черногуз); *Михайло. Коли б ти знала, моя доле, яка обійма мене радість, яке огорта мене щастя!* (М. Старицький) *Мавка. Чи ж то ганьба, що маю серце не скупе, що скарбів воно своїх не криє...* (Л. Українка).

Третя власне-семантична модель відповідає передусім формально-граматичним моделям з неоднорідною супідрядністю, де всі підрядні речення або прислівні, або стосуються усїєї головної частини, напр.: *Якщо знімати, то разом усіх нас знімайте, бо не один він винуват* (О. Гончар); *Ну, снідайте, як ласка ваша, бо я збираюсь* (В. Міняйло); *Я думав, що ти доросла людина і розумієш, що діється на світі* (С. Журахович).

Найуживанішими серед складних багатокомпонентних речень у діалогічному мовленні є власне-семантичні відношення зумовленості-наслідку, темпоральні, модально-пропозитивні і протиставні. Значно рідше зустрічаються розділові відношення. Щодо відношень власне-готожності, то серед складних багатокомпонентних діалогічних речень вони являють собою периферійне явище.

При аналізі формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної організації складного речення в діалогічному мовленні слід урахувувати зв'язок діалогічної репліки з попереднім та наступним висловленням, оскільки вона є лише частиною такого синтаксичного цілого, як діалог. Характер інформації, умови її передачі визначають архітектоніку діалогу та коло структур, що його обслуговують. Як показав аналіз мовного матеріалу, тканина діалога досить рухлива: тут, спостерігається постійний перехід однієї діалогічної побудови в іншу при зміщенні комунікативної настанови в мовленнєвому акті. Наявність кон-

тексту або безпосередність спілкування, спільність досвіду мовців, вагомість міміки та жестів у процесі діалогічної комунікації сприяють тому, що складне речення в діалогах характеризується формальною нестачею певних ланок у репліках. Якщо семантичні відношення в складному елементарному реченні та в складному багатокомпонентному реченні-репліці реалізуються в межах однієї комунікативної конструкції, то семантико-синтаксичні відношення діалогічної єдності формуються сукупністю реплік-речень:

– *Хочу вам сказати, що я була поганою невісткою.*

– *Знаю. Далі що?*

– *Що не любила вашого сина (Г. Тютюнник).*

Оскільки речення діалогічного мовлення з погляду синтаксичної структури репрезентують передусім мовленнєві варіанти моделей, великою мірою віддалені від типових реалізацій структурних схем (еліптичні, перервані, незакінчені речення і т.ін.), то семантична структура таких конструкцій також містить багато імпліцитних компонентів, прихованих предикатних знаків, що можуть бути розгорнуті в пропозицію. Дуже часто в діалогічних репліках вербалізується лише одна з частин складної синтаксичної конструкції, оскільки імпліцитність другої компенсується іншими компонентами мовленнєвого акту (ситуацією, спільним досвідом, вказівкою на жест, міміку, контекстом та ін.).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вихованець І.Р. Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка., 1983.
2. Ермоленко С.Я. Семантичний аспект дослідження синтаксису і проблеми стилістики// Мовознавство. – 1981. – №1.
3. Ермоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика. – К.: Наук. думка, 1982.
4. Кличникова З.Й. Причинно-слідственні відношення й їх вираження в мові. – В кн. :Експериментальна фонетика й психологія мови: Уч.зап. 1-го Московського гос. пед. ін-та ін. яз., 1954. – Т.8.
5. Українське усне літературне мовлення. – К.: Наук. думка 1967.
6. Шульжук К.Ф. Семантична структура складного багатокомпонентного речення// Мовознавство. – 1987. – №6.

О.А. Козицька

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНОЮ І ПОСЛІДОВНОЮ ПІДРЯДНІСТЮ

Названі в заголовку статті конструкції становлять найпоширенішу модель серед контамінованих складнопідрядних багатокомпонентних речень. У них поєднуються однорідна супідрядність з провідним зовнішнім підрядним і внутрішнім сурядним зв'язком (між однорідними супідрядними) і послідовна підрядність. Між ними, починаючи з другоступеневого підрядного, наявний підрядний зв'язок.

Неконтаміновані складнопідрядні багатокомпонентні речення з послідовною підрядністю, з однорідною супідрядністю знайшли належне висвітлення в українському мовознавстві [2: 3]. У російському мовознавстві певну увагу контамінованим моделям приділила Г.Ф. Калашникова [1: 125-136].

Основну форму реалізації розглядуваних складнопідрядних речень становлять чотирикомпонентні (базові, мінімальні) конструкції, які, за нашими спостереженнями, реалізуються в 48% складнопідрядних багатокомпонентних контамінованих речень, напр.: *Максим найдужче рад був тому, що його побоювання, це справдилося, що йому не довелося перед очима Мирослави поборювати її батька і прогонювати на незвісні шляхи ту, з якою рад би був ніколи не розстатися (І. Франко).*

Регулярними є також п'ятикомпонентні конструкції, що становлять 28% усіх складнопідрядних контамінованих речень, напр.: *Дехто висловлював думку, що Пувицька неодмінно помре, що нібито він зійшов кров'ю і що тепер лікарі його не врятують, бо в нього – запалення живота (І. Микитенко).*

Напіврегулярними є конструкції з шести-восьми компонентів, які, за нашими підрахунками, обіймають близько 23% усіх контамінованих структур, з них шестикомпонентні

становлять 45%, семикомпонентні — 30%, восьмикомпонентні — 25%, напр.: *Коли б я знала, де росте таке зілля, що літа вертає, де живуть такі знахурки, щоб одробили моє горе, щоб вернули мій вік дівочий* (І. Нечуй-Левицький); *Буйнує сила життя, коли хвиля, вигинаючись, колишеться під гаснучим промінням, коли димлять заводи, коли чути таємничий гуркіт, що долинає з протилежного берега* (О. Гончар); *Легка тому робота й сама найважча, хто робить її по своїй волі, хто пестить в серці надію, що немарне вона піде, що через ту роботу він засягне свого щастя, котре ще і не видно, ще не чутно його шелесту, котре десь далеко-далеко ще за спільними роками праці, нужди, всякого горя* (Панас Мирний).

Конструкції з дев'яти і більше компонентів є раритетними, рідкісними, вони становлять приблизно 1%.

В аналізованих складних реченнях простежуються два варіанти розміщення предикативних одиниць:

- а) головна частина — підрядні речення;
- б) підрядні речення — головна частина.

Переважаючим варіантом є перший. Такі конструкції виразно домінують (близько 95%). Структури ж, у яких підрядні речення передують головному, вживаються значно рідше, напр.: *Як “законник” не розпинався “за правду”, як докладно не розводив, що за толоку з жидів слід особливу плату брати, нічого не допомогло* (Панас Мирний).

У чотирикомпонентній, основній формі реалізації розглядуваної моделі підрядне речення другого ступеня може вживатися як після першого, так і після другого (частіше) однорідного супідрядного, напр.: *Під час сніданку поучував кульгичан Плескач, як їм на замку поводитися, коли стануть перед князем, коли і як говорити* (А. Чайковський); *Тільки тепер Сашко збагнув, що і ота їхня поїздка в ліс не була випадковою, що то Петро захотів, аби Мавка пожила в лісі* (Ю. Мушкетик).

П'ятикомпонентні конструкції реалізуються у чотирьох варіантах: 1) обидва однорідні супідрядні є підрядними першого ступеня, від кожного з яких залежить підрядне другого ступеня, тобто наявні дві ланки послідовного підпорядкування, напр.: *Усі мають байдужий вид, неначе вони беруть той папір, щоб собі ним люльку запалити, наче і не знають, що тим папером доля рішається* (Леся Українка); 2) наявні дві ланки (першоступенева і другоступенева) послідовної супідрядності, напр.: *Марко й не постеріг, як Катеринин образ запанував над його думками, як її горді очі почали часто-часто зазирати йому в душу, навіть тоді, коли він не бачив дівчини, коли пробував серед тиші самотніх душ* (Б. Грінченко); 3) наявна одна, тріступенева, ланка послідовного підпорядкування, напр.: *Навіть забув, що не болгарин, Що не підлягає покарі за болгарські гріхи, хоч і які там гріхи в людей, які не хотіли надягати на себе чуже ярмо* (П. Загребельний); 4) наявне одне підрядне другого ступеня з-поміж трьох однорідних супідрядних, напр.: *Бачив соловейко потім, як прийшла мокра, нудна осінь і опустів, оголився рясний садочок, як на решті прийшла холоднюща люта зима, котру він побачив уперше* (С. Черкасенко).

Інші шести-восьмикомпонентні конструкції містять не менше двох підрядних, що регулярно виступають як другоступеневі та третьоступеневі підрядні. Варіантів побудови таких конструкцій багато, напр.: *Він і сам не пам'ятає де кінчилися його марення, де почався його сон, заколисуючий, солодкий, що бере тебе всього в м'які, волохаті обійми і несе в якісь дивні заводи широкої і могутньої ріки, яка гойдає тебе на човнах так точнісінько, як гойдають немовлят у колисці* (І. Цюпа).

Така модель, маючи багатомірну структуру, завжди має й відповідне рівневе членування. На зовнішньому рівні виділяються дві частини: головна (просте речення) і блок підрядних. Внутрішніх рівнів членування може бути від двох і більше — залежно від кількості підрядних і характеру синтаксичного зв'язку між ними.

В основній (чотирикомпонентній) формі реалізації моделі виділяються два внутрішні рівні членування: перший внутрішній рівень стосується однорідних супідрядних, при цьому виділяється просте і складнопідрядне речення, які перебувають між собою в стосунках

однорідної супідрядності, на другому рівні в складнопідрядному реченні виділяється головне і підрядне, напр.: *Але коли Мартинович поставив третю пластинку і присутні почули, як придворна капела заспівала "Иже херувиме" Бортнянського, у всіх обличчя враз видовжилися, стали урочистими* (П. Панч).

У п'яти-восьмикомпонентних реченнях з однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю з одною чи кількома ланками послідовного підпорядкування може бути всього два рівні членування, якщо наявні лише підрядні другого ступеня. Якщо ж хоча б в одній ланці послідовної підрядності наявне підрядне третього ступеня, то внутрішніх рівнів членування буде три, наявність підрядного четвертого ступеня засвідчує чотири внутрішні рівні членування і т.д., напр.: *Він лежав, розплющивши очі, у тому півхворобливому стані, коли не хочеться ворухитись і думати, коли кров у жилах ледве котиться, немов тіло ще спить, дарма що розум збудився* (В. Підмогильний).

Речення з однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю є типовими поліз'язковими структурами з зовнішнім підрядним зв'язком і з сурядним зв'язком на першому внутрішньому рівні членування, з підрядним і сурядним зв'язками на другому і наступних внутрішніх рівнях членування. Отже, зовнішній і перший внутрішній рівні членування відбивають специфіку "чистих" конструкцій з однорідною супідрядністю. Починаючи з другого внутрішнього рівня членування, спостерігаємо різні комбінації підрядного і сурядного зв'язків, хоча на цьому рівні і на наступних рівнях сурядний зв'язок є периферійним, оскільки послідовна однорідна супідрядність реалізується значно рідше, ніж підрядний зв'язок.

Серед усіх центральних моделей складних багатокомпонентних речень складні конструкції з однорідною супідрядністю характеризуються тим, що обов'язковим є лише сполучник (сполучне слово) перед першим підрядним, перед наступними підрядними ці сполучні засоби можуть бути факультативними [4: 99]. У зв'язку з цим в моделі з однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю з урахуванням зовнішнього і внутрішнього синтаксичного зв'язків можна виділити два основні різновиди: 1) з наявними сполучниками чи сполучними словами при кожному підрядному компоненті (сполучниковий різновид), напр.: *Дівчата теж вірили, що не жіноче діло тягати лантухи, що треба відійти до грузовика, щоб стати чепуритись* (О. Гончар); 2) з наявними сполучниками чи сполучними словами не при всіх підрядних компонентах (сполучникове – безсполучниковий різновид), напр.: *Що ж удієш, коли батькові за тою революцією ніколи й угору глянути, немає часу навідати ту, яку любив, у вірності якій клявся* (І. Цюпа).

За нашими даними, серед зв'язкових засобів у цій моделі 70% займають сполучники, 30% – сполучні слова.

У складних багатокомпонентних реченнях часто можуть взаємодіяти передбачувані і непередбачувані зв'язки. Зустрічаємо багато речень з передбачуваними обов'язковими і необов'язковими зв'язками. В таких утвореннях поєднуються підрядні з'ясувальні (передбачувані обов'язкові) та передбачувані підрядні присубстантивно-означальні (передбачувані необов'язкові), напр.: *Йому здавалося, що геть усі його обкрадають, що в нього хтось перехоплює славу, почесні, гроші, які він, безперечно, заслужив на цьому світі* (С. Скляренко).

Конструкції з однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю, у яких би реалізувались лише непередбачувані зв'язки, вживаються спорадично, оскільки на зовнішньому рівні членування підрядні детермінантні використовуються вкрай рідко.

Центральна позиція за частотністю вияву мовних одиниць належить підрядним з'ясувальним реченням. Найчастіше вони поєднуються з підрядними прислівними присубстантивно-означальними та займенниково-означальними конструкціями, а також з підрядними детермінантними допусту, умови, мети, порівняльними, способу дії, причини, часу, місця. Регулярними є також поєднання з'ясувальних зі з'ясувальними, частин складного речення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Калашникова Г.Ф. Многокомпонентные сложные предложения в современном русском языке. – Харьков: Вища шк., 1979.

2. Кузьмич О.С. Складні конструкції з послідовною підрядністю у сучасній українській мові: Автореф. канд. дис. – К.: 1995.
3. Шкарбан Т.М. Складні конструкції з однорідною супідрядністю в сучасній українській мові: Автореф. канд. дис. – К., 1997.
4. Шульжук К.Ф. Складні багатокомпонентні речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986.

Т.А. Бурлака

ЗАЙМЕННИКОВО-СПІВВІДНОСНІ СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

З плином часу в природі й суспільному житті настають зміни. Це стосується й усіх галузей знань. Як, наприклад, протягом віків розв'язують вічні питання і не можуть розв'язати їх, так і мовознавці раз по раз повертаються до таких, здавалося б, давно науково осмислених одиниць, до яких належать і речення. Те, що речення виступає "вічною проблемою" для лінгвістів, зумовлене передовсім самою природою речення, яке "є одиницею як мови, так і мовлення" [1: 17]. Отже, теорія речення весь час змінюється, вона динамічно, постійно набуває нових рис, характеристик, через що й становить інтерес для лінгвістів.

У статті розглядаються деякі проблемні питання, пов'язані із займенниково-співвідносними реченнями. Цьому типові конструкції уже приділено досить уваги в науковій літературі. В російському мовознавстві найґрунтовніше теорія займенниково-співвідносних речень опрацювала В.А. Белошапкова (її викладено в докторській дисертації дослідниці, а також у "Грамматике современного русского литературного языка". – М., 1970); проблемою класифікації складнопідрядних речень займався Л.Ю. Максимов (див. докторську дисертацію автора "Многомерная классификация сложноподчиненных предложений (на материале современного русского литературного языка)". – М., 1971). А.М. Іванова вивчала займенниково-співвідносні речення російської мови – порівняно з українською та білоруською мовами [2].

В україністиці проблемі речень цього різновиду присвячено докторську дисертацію С.В. Ломакович "Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові" (Ломакович 1993). С.П. Бевзенко у монографії "Структура складного речення в українській мові" виділяє займенниково-співвідносні речення в окремий тип речень нерозчленованої структури [4: 29, 33-35]. Аналогічно у більшості посібників та підручників із синтаксису української мови зазначається, що займенниково-співвідносні речення мають свої індивідуальні риси порівняно з іншими складнопідрядними конструкціями.

Однак слід погодитись з твердженням, що "...майже кожне синтаксичне дослідження містить думку про нерозв'язаність чи про відсутність однозначного розв'язання тієї чи тієї проблеми" [5: 58]. Таким чином, займенниково-співвідносні речення дотепер залишаються актуальними для вивчення, бо являють собою специфічний тип структур (тому і назв їх є немало "речення із власне відносною підрядністю" (О.М. Пешковський); "з підрядним, що є частиною члена головного речення" (А.Б. Шапіро); "займенниково-атрибутивні" чи "займенниково-означальні" (Л.Ю. Максимов, І.П. Распопов) тощо.

Можна виділити кілька аспектів, що викликають сумніви або різні, інколи діаметрально протилежні тлумачення. На сьогодні залишається нерозв'язаним питання про способи розмежування складнопідрядних речень із з'ясувальними підрядними (у традиційному витлумаченні за структурно-семантичною класифікацією), у яких відсутнє чи наявне співвідносне слово, з одного боку, і складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу, з другого, пор.: *Почувається, що за своїми тоннами та центнерами Чередниченко вмiє не випускати з поля зору головного: він і крiзь токову кушпелу бачить тих, кого бачити повинен і на кому, власне, все тут тримається* (О. Гончар) і *Почувається, що за своїми тоннами та центнерами Чередниченко вмiє не випускати з поля зору головного: він і крiзь токову кушпелу бачить, кого бачити повинен і на кому, власне, все тут тримається*. Дехто із дослідників, наприклад, М. Леськів [6: 76-77] вводить поняття заміщеність/незаміщеність позицій співвідносного слова. Натомість С. Станіславська робить висновок про неможливість розмежування займенниково-співвідносних речень та ре-

чень інших структурно-семантичних типів у зв'язку зі змішуванням понять необов'язковість/незаміщеність [7: 99]. А.М. Іванова у зазначеній вище дисертації розглядає займенниково-співвідносні речення у широкому розумінні і зараховує до них речення з підрядними з'ясувальними з корелятом **то** в головній частині [2: 15].

Спроби розв'язати зазначену проблему знаходимо у працях В.І. Красних [8: 429], З.В. Нічман [9: 96]. До цього питання звертається і С.В. Крамських [10], намагаючись за допомогою ідеї Ш. Баллі про модус і диктум знайти точні критерії розмежування складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу і складнопідрядних речень з підрядними з'ясувальними предикативними частинами.

Проте, незважаючи на значну кількість праць, присвячених цій проблемі, у мовознавстві і досі відсутня чітка кваліфікація конструкцій із предикативними частинами займенниково-кореляційними і з'ясувальними.

Цікавим є дослідження ролі вказівних слів (антецедентів) у присубстантивно-атрибутивних реченнях. У багатьох випадках займенникові слова (найчастіше **той, такий**) за своєю функцією у таких конструкціях наближаються до часток, виконуючи вказівно-видільно-підсилювальну роль, і можуть елімінуватися без значних змін у змісті речення, пор.: **Тії** руки, що храм боронили колись, До чужої роботи з одчаю взялись (Леся Українка); **Гірко** дивитися на **ту** ниву, що оре Семен: так вона прийшлася до його, Романової, ниви, так пристала, наче столяр припасував (М. Коцюбинський) і **Руки**, що храм боронили колись, До чужої роботи з одчаю взялись; **Гірко** дивитися на ниву, що оре Семен: так вона прийшлася до його, Романової, ниви, так пристала, наче столяр припасував тощо. З формального боку речення нічого не втратило, але його емоційність, експресивність, яка завжди важлива для речення-висловлення в комунікативному плані, зникає.

У деяких випадках, наприклад, за наявності заперечення, усічення займенникового слова взагалі неможливе без руйнування змісту речення; тоді прономінативний компонент разом із субстантивом виступає як нерозчленовна єдність (саме у даному тексті), яку умовно можна назвати контекстуальне зв'язаними сполученнями, напр.: *Багіров мовчки розливав норму спирту і підносив кожному сьогодні з особливою пошаною, немов перед ним були не **ті** люди, що завжди* (О. Гончар).

Отже, питання про роль займенникових слів у присубстантивно-атрибутивних реченнях дуже широке і потребує детального аналізу.

В українській мові функціонують складені сполучники **для того щоб, за тим щоб, через те що, на те щоб, тому що, у зв'язку з тим що** та ін. У зв'язку з цим постає питання: як розрізнити складені сполучники і корелятивні пари у складнопідрядних реченнях займенниково-співвідносного типу?

А.М. Іванова до класу займенниково-співвідносних конструкцій включає часові, причинову та речення мети з розчленованими сполучниками типу **тому що** [2: 15].

С.П. Бевзенко розв'язує цю проблему таким чином: він зазначає, що складені сполучники **для того щоб, через те що** та ін. можуть розчленовуватися на дві частини, "з яких перша, перетворившись у своєрідне співвідносне слово, переходить до складу головної частини, а в підрядній частині залишається сполучник" [1: 41].

Однак коли, за яких умов відбувається таке розчленування? Чи довірливий, некерований цей процес?

Тут же виникає ще одне проблемне питання: складені сполучники використовуються як засіб зв'язку частин складнопідрядного речення розчленованої структури (зокрема, з підрядними мети, причини); речення займенниково-співвідносного типу належать до конструкцій нерозчленованої структури, тобто, залежно від того, чи розчленовується складений сполучник на частини, чи він існує як цілісна одиниця, – виникають речення абсолютно різних типів.

Більш чіткі межі між складеними сполучниками і корелятивними парами окреслює Р.А. Кузнецова в статті "О границах составных подчинительных союзов": "При розв'язанні питання, чи стало те чи інше сполучення сполучником, необхідно передовсім

враховувати, чи набуло воно ознак сполучника: своєрідність лексичного значення (здатність виражати семантико-синтаксичні відношення) і граматичні ознаки (незмінність і зв'язувальна роль у реченні)" [11: 6].

У зв'язку з цим питанням варто згадати про те, що речення можна розглядати з погляду різних підходів, зокрема семантичного, формального, комунікативного. Саме дослідження взаємозв'язку формального і комунікативного аспектів дозволяє з'ясувати проблему функції складених сполучників у реченнях розчленованої структури та корелятивних пар у займенниково-співвідносних реченнях нерозчленованого типу. "Межі актуального членування і граматичного членування збігаються за наявності нерозчленованого сполучника і не збігаються за наявності розчленованого сполучника" [12: 8]. Це твердження спонукає до висновку про необхідність при розв'язанні проблемних питань враховувати внутрішню складність будь-якого явища, отже й синтаксичного.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. К.: Наук. думка, 1992.
2. Иванова А.Н. Местоименно-соотностительные предложения в современном русском языке в сопоставлении с украинским и белорусским языками (на материале художественной прозы): Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1976.
3. Ломакович С.В. Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові: Дис. ... доктора филол. наук. - Тернопіль, – 1993.
4. Бевзенко С.П. Структура складного речення в українській мові. – К.: КДПІ, 1987.
5. Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. – М.: Наука. – 1981.
6. Леськів М. Порівняльні конструкції у їх стосунку до речень зі сполукою так-як// Нові підходи до філології у вищій школі: Матеріали Третьої всеукраїнської наукової конференції. 16-21 вересня 1996 року. – Мелітополь. – 1996.
7. Станіславська С. До проблеми класифікації займенниково-співвідносних складнопідрядних речень сучасної української мови// Нові підходи до філології у вищій школі. Матеріали Третьої всеукраїнської наукової конференції. 16-21 вересня 1996 року. – Мелітополь. – 1996.
8. Красных В.И. Субстантивно-предметные предложения и их ограничение от изъяснительных конструкций// Проблемы русского языка как иностранного. Синтаксис. – М., 1980.
9. Ничман З.В. Роль глаголов говорения в формировании конструкций изъяснительного типа// Русская лексикология и вопросы межуровневых связей. – Новосибирск. – 1980.
10. Крамских С.В. О разграничении местоименно-соотностительных (отождествительных) и изъяснительных сложноподчиненных предложений// Сложное предложение в конструктивно-семантическом аспекте: Сб. научн. тр. – Калинин, 1984.
11. Кузнецова Р.А. О границах составных подчинительных союзов// Средства выражения синтаксических связей в сложном предложении: Межвузовский темат. сб. науч. тр. – Калинин, 1987.
12. Елфимова Т.В. О порядке частей причинных и условных сложноподчиненных предложений: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1976.

Л.И. Лесовая, Н.Ю. Ищук

ПУНКТУАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Действующая в настоящее время система русской пунктуации в основных своих чертах сложилась в конце 18-го – начале 19 столетий.

Среди ученых, рассматривавших вопросы об основах русской пунктуации, не было единого мнения о ее принципах. В решении этой проблемы определились три основные направления: интонационное, смысловое и грамматическое.

Представители интонационной точки зрения усматривают в знаках препинания отражение интонационной специфики предложения. Наиболее последовательным представителем интонационной теории был А.М. Пешковский. По его мнению, знаки препинания "и поныне отражают... в огромном большинстве случаев не грамматическое, а декламационно-психологическое расчленение речи" [1: 19].

Сторонники смысловой точки зрения на пунктуацию считают знаки препинания средством для непосредственного выражения смысла высказывания. Наиболее широкое распространение смысловая теория пунктуации получила в 30-е годы, она составила основу "Проекта свода правил об употреблении знаков препинания". Представители смысловой

теории считают, что большая часть пунктуационных правил должна основываться на смысле высказывания. Так, “закончено или не закончено в том или ином случае высказывание (предложение) определяется только намерением пишущего, то есть тем, что пишущий хочет сказать, какой смысл в это высказывание он вкладывает” [2: 16].

Сторонники грамматической точки зрения на пунктуацию отмечают, что знаки препинания являются показателями синтаксического строя речи. Грамматическую точку зрения наиболее последовательно проводил С. Булич. В энциклопедическом словаре Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона в статье “Интерпункция” С. Булич писал: “Подчиненная известным определенным правилам, интерпункция делает наглядным синтаксический строй речи, выделяя отдельные предложения и члены предложения, вследствие чего облегчается устное воспроизведение писаного” [3: 286].

Если вопрос о принципах русской пунктуации разрабатывался и широко разрабатывается в трудах современных ученых, то вопросы английской пунктуации в лингвистической литературе практически не рассматривались или рассматривались очень поверхностно. Так, авторы зарубежных учебников английского языка (Несфильд, Коллинз, Шатт, Бейн, Фаулер и др.) предлагают лишь краткую сводку правил употребления знаков препинания, не пытаясь охарактеризовать принципы английской пунктуации. Это, очевидно, связано с тем, что пунктуационное оформление в английском языке не столь значимо, чем в русском.

Одной из полных работ по английской пунктуации зарубежного автора является монография Скелтона [4].

Основным принципом английской пунктуации Скелтон считает так называемый *elocutionary principle*, под которым он понимает использование пунктуации в целях наибольшего приближения письменной речи к устной, то есть придания ей наибольшей выразительности. По мнению Скелтона, при расстановке знаков препинания автор должен стремиться отразить основные особенности устной речи: указать на необходимость пауз, на особенности интонации и тому подобное, чтобы тем самым облегчить читателю правильное понимание синтаксической структуры и смысла предложения.

Вопрос о принципах английской пунктуации наиболее подробно рассматривался в книге профессора Б.А. Ильиша “Современный английский язык”. Автор пособия отмечает, что пунктуация в английском и в других языках возникла из необходимости облегчить читающему понимание текста путем обозначения основных моментов ритмико-интонационного чтения устной речи. Интонация же является, в свою очередь, одним из средств выражения синтаксической структуры речи. Таким образом, пунктуация, следуя за интонацией, в то же время отражает и синтаксическое строение речи.

Однако полное соответствие между пунктуацией, с одной стороны, и интонацией и синтаксической структурой, с другой – отсутствует, оно невозможно.

В английском языке пунктуация, как правило, следует за интонационной стороной речи: синтаксическая сторона учитывается далеко не всегда.

Например, в английском языке некоторые типы подчиненных предложений не отделяются от главного запятой, хотя их синтаксическая выделимость не вызывает сомнения. В таких случаях пунктуация выражает типичное для этих предложений слитное произнесение главного с придаточным. Ср.: Было очевидно, что произошло что-то важное – *It was obvious that something important had happened.*

Необходимо отметить, что в английском языке интонация как синтаксическое средство включает несколько моментов: падение и подъем тона и темпа речи. Восходящее и нисходящее завершение с последующей длительной паузой соответствует знакам пунктуации, употребляемым в конце предложения: точке, вопросительному, восклицательному знакам, многоточию, тире.

Подъем и падение тона с менее длительной паузой, как правило, соответствует запятой.

В некоторых случаях пунктуация не отражает ни синтаксической, ни интонационной стороны речи, исходит из традиционных правил, пользуется ими.

Действие традиционного принципа сказывается, например, в том, что отсутствие запятой между главным и придаточным предложениями некоторых типов распространяется также и на предложения с осложненной структурой, не допускающей слитного и “беспаяузного” произнесения именно в силу сложности структуры, напр.: It has' sinse been con'sidered' almost a' miracle that my' aunt' did not-'shake him and 'shake 'what he' had to say out of him.

Таким образом, в основе английской пунктуации лежат не три различных принципа, как в русском языке, а два – интонационный и традиционный.

Что же касается вопроса о количестве знаков препинания, то следует отметить следующее: в русской пунктуации используется десять знаков, в английской – четырнадцать.

1. Точка – the full stop.
2. Вопросительный знак – the question mark.
3. Восклицательный знак – the exclamation mark.
4. Двоеточие – the colon.
5. Точка с запятой – the semicolon.
6. Запятая – the comma.
7. Многоточие – the ellipsis.
8. Тире – the dash.
9. Тире удлинённое – the two-em dash.
10. Тире укороченное – the en dash.
11. Круглые скобки – round brackets.
12. Квадратные скобки – square brackets.
13. Двойные кавычки – double quotes.
14. Кавычки одинарные – single quotes.

К числу знаков препинания английские руководства по пунктуации относят также апостроф и дефис. Однако, по мнению Н.А. Кобриной и Л.В. Малаховского, “... это неверно, так как апостроф и дефис используются не для целей пунктуации, а как вспомогательные знаки препинания” [5].

Как видим, графическое изображение английской и русской пунктуации не совпадает. Это обязывает при обучении пунктуации двух языков обращать внимание как на сходство, так и на различия.

Сравнение пунктуационных систем русского и английского языков повысит интерес к роли пунктуации как системе “графических внеалфавитных знаков препинания, образующих вместе с графикой и орфографией основные средства письменного языка”, а также, к пунктуации, как правилам, “кодифицирующим нормы пунктуационного оформления письменного текста, исторически сложившихся для конкретного языка” [6: 293].

ЛИТЕРАТУРА:

1. А.М. Пешковский. Роль выразительного чтения в обучении знакам препинания// Избранные труды. – М., 1959.
2. С.И. Абакумов. Методика пунктуации. – 4-е изд. – М., 1950.
3. Булич С. Интерпункция// Энциклопедический словарь Брокгаузе и Ефрона: 82 т. С.-Петербург. – 1894. – Т.13.
4. Skelton R. Modern english punctuation. London, 1949.
5. Кобрина Н.А., Малаховский А.В. Английская пунктуация. М., 1961.
6. Ярцев В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1969.

Л.В. П'яста

ДИСКУРСИВНИЙ СТАТУС КАТЕГОРІЇ ОБРАЗУ АДРЕСАТА

Одному з найдосконаліших артефактів – дискурсу – в будь-якому його функціональному різновиді обов'язково притаманна комунікативна спрямованість (адресованість, зверненість). Серед усіх антропоцентричних образів фігура адресата найбільш невиразна, окреслена вкрай загально. Це однак, зовсім не означає, що він (адресат) – виходець із

фантомного світу. Гарантом реальності реципієнта виступає його іманентна функція “конститутивного і конституючого елемента художнього твору” [1: 120].

Проблема адресата, яка протягом десятиліть була однією з найдискусійніших проблем літературознавців, поступово знаходить наукове обґрунтування в лінгвістиці, оформлюючись у самостійне вчення тільки в наш час. Аналіз дискурсу з точки зору експлікації в ньому образу читача сягає своїм корінням праць В. Гумбольдта, зокрема, його теорії діалогу, що була розвинута М.М. Бахтіним, перерісши в концепцію діалогічної природи гуманітарного пізнання. Саме ідеї М.М. Бахтіна, а також Р. Ингардена, Ю.М. Лотмана, Н.Д. Арутюнової і, особливо, праці Г.В. Степанова заклали основи поетики адресата.

Авторів контрагент у різних лінгвістичних концепціях номінується по-різному: адресат; аудиторія; декодуєчий; інтерпретатор; сприймач мовлення; партнер; рецептор; реципієнт; слухач; співрозмовник; той, хто сприймає; читач.

Адресатів дискурсу доцільно розділити на, скажімо, екстрадискурсивних та інтрадискурсивних. Позначення екстрадискурсивного адресата в науковій літературі характеризується широкою варіативністю: емпіричний адресат, зовнішній, реальний, кінцевий читач та ін. Інтрадискурсивний адресат номінується як вигаданий, віртуальний, внутрішній, як гіпотетична модель адресата, гіпотетичний читач, імплікований (не плутати з імпліцитним), комунікативний образ адресата, нарратор, модельний, передбачуваний, потенційний, перший, ідеальний, псевдочитач, текстовий, уявлюваний, фіктивний читач, читач “у тексті і для тексту” та ін.

Екстрадискурсивний читач – це конкретний індивідуальний або масовий читач, читач-арбітр [1: 113], якісні та кількісні параметри якого безмежні. Проте найбільш поширені типи реальних читачів наявні, підлягають виявленню [2: 121-127].

Інтрадискурсивний читач, адресат-партнер [3: 113] – це образ одного з антропоцентрів дискурсу, гетерогенного за своєю природою утворення, що контамінується з образу фіктивного читача і образу реального читача [4: 143]. Фіктивний читач – той вигаданий суб’єкт, літературне “ти”, до якого апелює автор. Сутність цього адресата полягає в обов’язковому виконанні трьох функцій уявлюваним читачем: посередницької, тобто функції медиума між автором і реальним читачем; комунікативно-текстової, що маніфестує використані в тексті стратегії, та змістово-текстової [4: 141]. Остання повинність фіктивного адресата падає на плечі одного з представників цієї спілки адресатів, а саме нарратора – образу, котрий актуалізує уявлюваного співрозмовника автора [5: 81, 6: 48]. Образ фіктивного читача може мати як експліцитну, так і імпліцитну репрезентацію. Образ реального читача являє собою узагальнено-ідеалізований образ уявлюваного читача, пресупозиція якого детермінує майбутній дискурсивний вплив на читача. Цей образ завжди представлений імпліцитно. Коли ми ведемо мову про інтрадискурсивного читача, то маємо на увазі, що йдеться не про реального реципієнта, а про деяку концепцію адресата, котра конструюється мовцем, про позицію уявлюваного читача, яку тимчасово займає автор з метою врахування точки зору адресата щодо матеріалу викладу. Таке маневрування необхідне адресатові, щоб мати змогу уточнити свої засади, або, передбачаючи моменти можливого нерозуміння, уникнути їх. Автор вступає в діалог не з конкретним адресатом, а з ментеадресатом, тобто з тим уявленням про адресата, яке формується в нього внаслідок зіткнень з великою кількістю реальних адресатів [7: 7].

На думку М.М. Бахтіна, моделюючи свій дискурс, автор може втішатись обов’язковою реалізацією абсолютно справедливого декодування його творіння вищим нададресатом, що “передбачається або в метафізичній далечині, або в далекому історичному часі” [8: 305]. Цей адресат, як зазначає дослідник, трансформується зі зміною історичних та літературних епох і відповідного їм ракурсу світосприйняття, набуваючи різних ідеологічних форм, а саме: бог, абсолютна істина, суд неупередженої людської совісті, народ, суд історії, наука і т.п.

Між екстрадискурсивним та інтрадискурсивним типами адресатів багато спільного, але інгерентні ознаки перешкоджають їх кон’юнкції. Серед ідентифікуючих параметрів

виділяються координати за функцією (ідеальний адресат є медіумом між автором і емпіричним адресатом, роль реального адресата обмежується своєрідною інтерпретацією авторської інтенції, тобто відповідність декодування дискурсу авторським намірам вища в “текстового” адресата); за ступенем індивідуалізації (реальний адресат завжди індивідуальний, адже його тезаурус – це матриця певної історичної епохи або соціального контексту, ідеальний адресат характеризується константною, герметичною параметризацією, варіювання якої настільки незначне, що ним можна знехтувати); за “життєздатністю” (тривалість життя ідеального адресата прямо пропорційна ступеню ціннісних орієнтацій і художньої досконалості дискурсу, життя реального адресата обмежується часовими рамками, під владою яких перебувають людські спільності); за ступенем вербальної експлікації (цей параметр у конфігурації реального адресата, звичайно, нульовий); за дислокацією (інтрадискурсивний адресат моделюється самим дискурсом, екстрадискурсивний – елемент реальності); за дослідницькою базою (розгляд ідеального адресата – справа “внутрішньої” семіотики, реальний адресат вивчається “зовнішніми”, польовими методами” [9: 76], тобто виступає об’єктом дослідження соціолінгвістики; відомості про вік середньостатистичного читача, його стать і освітній ценз, про те, яким жанрам і авторам він віддасть перевагу, мало чим конкретизують засади, на яких ґрунтується теорія тексту).

Отже, інтрадискурсивний адресат – це ідеалізовано-узагальнене уявлення про можливого реального читача (читачів) дискурсу, що є субстратом останнього і параметризується соціально-типологічними і психолого-індивідуальними властивостями, які на думку адресанта, повинні бути притаманні читачеві дискурсу [10: 67].

В.В. Виноградов писав, що процес створення дискурсу передбачає два головних моменти: 1) вихідна для творця вимога бути зрозумілим, яку він пред’являє самому собі, ставлячи себе на місце адресата; орієнтиром при цьому має бути не лінгвістичне, а народно-психологічне та історичне перемінне; 2) базуючись на народних уявленнях про мову, автор переосмислює їх з метою доведення нового змісту до реципієнта [11: 11-12].

На осі субординаційних стосунків між автором та адресатом виділяють прийоми, що мають мету стимулювати інтерес, увагу читача, продукувати в нього певні почуття, адекватні дискурсивному матеріалу. “Ціле висловлення – це вже не одиниця мови..., а одиниця мовленнєвого спілкування, що має не значення, а *смісл* (тобто комплексний зміст, який стосується цінності – істини, краси тощо – і потребує *відповідного* розуміння, що включає в себе оцінку). Відповідне розуміння мовленнєвого цілого завжди має діалогічний характер” [12: 305]. “Між текстом і аудиторією складаються стосунки, які характеризуються не пасивним сприйняттям, а мають природу діалогу” [13: 56]. Ю. Лотман доводить це твердження, досліджуючи, яким чином повідомлення впливає на адресата. Вчений постулює думку, що “будь-який текст (особливо художній) містить у собі те, котре ми воліли б назвати образом аудиторії і що образ аудиторії активно впливає на реальну аудиторію, перетворюючись для неї на певний нормуючий код. Цей останній нав’язується свідомості аудиторії і стає нормою її власного уявлення про себе, переносячись із царини тексту в сферу реальної поведінки культурного колективу” [13: 55-56].

Прагматичний ефект значною мірою залежить від “аперцептивної маси” інтерпретатора [14], яка в сучасних дослідженнях номінується як тезаурус адресата [15: 33]. Характер тезауруса читача детермінується такими чинниками, як життєвий і соціальний досвід, рівень інтелектуального, емоційного і естетичного розвитку, тип вищої нервової системи сприйняття індивіда, його психічний стан у певний момент, ціннісні орієнтації, моральні настанови, світогляд, переконання, ступінь насиченості тезауруса, поінформованість адресата, зумовлена його спеціальною підготовленістю в окремій галузі, вікові характеристики реципієнта, його стать, соціальне становище тощо. Суттєву роль у сприйнятті інформації відіграє також її соціальна та індивідуальна важливість, зацікавленість адресата в повідомлюваному факті, соціальний авторитет мовця, гармонія чи дисгармонія між цілями суб’єкта мовлення і адресата. Смісл висловлення розуміється автором та реципієнтом з деякою мірою огрубіння, тобто сприймається не буквально те, що сказано, сприймається в першу чергу те,

що складає мету мовлення. “Принцип огрубіння” [16] відображає одну з найважливіших особливостей реальної комунікації: люди помічають у дискурсі переважно тільки релевантне для них у момент рецепції.

Стосунки між автором і читачем регулюються широковідомими постулатами П. Грайса. Спілкування повинно бути підпорядковане меті та спрямованості розмови – цей основний принцип теорії Грайса (“принцип співробітництва”) передбачає дотримання автором чотирьох максим: 1) максими кількості (“роби свій внесок у розмову настільки інформативним, наскільки це необхідно”); 2) максими якості (“говори правду”); 3) максими стосунків (“будь релевантним”); 4) максими манери (“говори ясно”, “говори коротко”, “говори послідовно”) [17]. Але всі ці максими “успішно” нехтуються авторами. Фіксується цікавий парадокс: з одного боку, комуніканти ніби повинні дотримуватися постулатів принципу кооперації, з другого – певне обмеження прав адресата слугує його основному праву – отримувати інтелектуальну, естетичну насолоду в процесі декодування дискурсу. Занедбання постулатів співробітництва каузує так звану гру адресатом, коли можливі помилки останнього плануються і провокуються дискурсом.

Пресингом, що обмежує діяльність адресанта кодексом законів, які регулюють смислове і формальне компонування дискурсу з урахуванням прав читача, тобто визначають соціальну значеннєвість дискурсу, виступає комунікативна компетенція адресата. Комунікативна компетенція – це сукупність знань комуніканта про мову (мовна компетенція), навколишній світ (когнітивна компетенція), правила спілкування (інтерактивна компетенція) [18]. Архітектонічна функція адресата – одна з найважливіших у його арсеналі. Пресупозиція фактора адресата примушує автора постійно турбуватися про зовнішній вигляд дискурсивного корпусу. Адресатом визначається також соціально-етикетний чинник дискурсу. Комунікативна компетенція перебуває в прямій залежності від адекватного сприйняття реципієнта.

Констатуються два генералізовані типи адресування: експліцитний та імпліцитний [19]. Засоби вираження категорії образу адресата розподіляються на спеціалізовані і неспеціалізовані. Більша частина мовленнєвих актів, що розглядаються в теорії Остіна-Серла-Вендлера, на думку Н.Д. Арутюнової, адресована. В них проступає адресат, який за своїми соціальними функціями може мати амплуа потенційного виконавця, інформатора, жертви, підсудного, конфідента, “доброї душі”, свідка, контролера, цінителя, споживача, підспівувача, контрагента [20].

Отже, адресат бере участь у комунікації як особистість “параметризована”, тобто декодує дискурс, актуалізуючи одну зі своїх соціальних функцій. Більше того, будь-який дискурс будується за умови пресупозиції певної адресатної моделі. Як саме відбувається лінгвістичне підпорядкування образу адресата нормам певного функціонального стилю – про це мова йтиме в наших подальших публікаціях.

ЛІТЕРАТУРА:

1 Степанов Г.В. Единство выражения и убеждения (автор и адресат)// Степанов Г.В. Язык. Литература. Поэтика: Сб. работ. – М.: Наука. – 1988.

2. Див.: Ингарден Р. Исследования по эстетике/ Пер. с польск. – М.: Изд-во иностр. лит. – 1962.

3. Степанов Г.В. Единство выражения и убеждения... Сб. работ. – М.: Наука, 1988.

4. Воробьева О.П. Текстовые категории и фактор адресата. – К.: Вища школа. – 1993.

5. Брандес М.П. Стиль и перевод. – М.: Высшая школа. – 1988.

6. Молчанова Г.Г. Семантика художественного текста. Импликативные аспекты коммуникации. – Ташкент: Фан. – 1988.

7. Мышкина Н.А. К проблеме исследования динамической системности текста// Логико-семантические и прагматические проблемы текста. – Красноярск: Изд-во Красноярского гос. пед. ин-та. – 1990.

8. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство. – 1979.

9. Левин Ю. Заметки о семиотике лозунгов// Wiener Slawistischer Almanach. – Bd. 22. – 1988.

10. Воробьева О.П. Текстовые категории и фактор адресата...

11. Див.: Рождественский Ю.В. Проблематика современной теории текста в книге В.В. Виноградова “О художественной прозе”. – М.: Наука. – 1979.

12. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества...

13. Лотман Ю.М. Текст и структура аудитории// Труды по знаковым системам// Учен. зап. Тарт. гос. ун-та. – Вып. 422. – Тарту. – 1977.
14. Якубинский Л.П. О диалогической речи// Русская речь. – Пг. – 1923. – Вып.1.
15. Шрейдер Ю.А. О семантических аспектах теории информации// Информация и кибернетика. – М.: Наука. – 1967.
16. Городецкий Б.Ю. Функциональная грамматика и вычислительная семантика// Проблемы функциональной грамматики. – М.: Наука. – 1985.
17. Ygice H.P. Logic and conversation// Syntax and Semantics. – V.3. – N.Y. – 1975.
18. Хаймс Д.Х. Два типа лингвистической относительности. С примерами из этнографии американских индейцев// Новое в лингвистике. – Вып.7. – 1975.
19. Зимон Е.И. Языковые маркеры адресованности художественного текста// Исследование языковых единиц в функциональном аспекте. – Ташкент. – 1989.
20. Арутюнова Н.Д. Фактор адресата// Изв. АН СССР. – Серия лит. и яз. – 1981. – Т.40. – №4.

В.М. Ожоган

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ ЗАЙМЕННИКОВИХ СЛІВ У СТРУКТУРІ НАДФРАЗНИХ ЄДНОСТЕЙ

У граматичному ладі української мови на комунікативному рівні з-поміж синтаксичних одиниць помітно виділяються одиниці вищого рангу – надфразні єдності (складні синтаксичні сполуки), які, як зазначають мовознавці, структуровані низкою речень (як простих, так і складних), об'єднаних ритмомелодійними, семантичними і синтаксичними відношеннями, що виражаються лексичними, лексико-граматичними і граматичними засобами (див.: Білодід. – 1; Реферовська. – 2; Пивоваров. – 3), напр.: *Пилипкові здалося, що обличчям дівчинка була схожа на Варвару, що намалював Афанасій. І лише очі в неї були не карими, а блакитними, як крильця серафимів. Було якось чудно бачити таку дівчинку тут у монастирі, у лісах, занесених снігом, таку тендітну й красиву, як весняний метелик. І все обличчя її було таким вже блідим, а очі сумними-сумними* (О. Жовна)

У лінгвістичній літературі існують різні підходи щодо природи, меж і суті надфразних єдностей, проте здебільшого вчені наголошують на необхідності опису їх у зв'язку з типологією речення, виявом текстотворювальних потенцій його як сегмента, складнішої синтаксичної організації (див.: Золотова. – 4, 113; Шинкарук. – 5, 185-191; Шульжук. – 6, 192-196).

Речення є основною одиницею структури мови і вихідною одиницею структури мовлення, отже, і надфразної єдності (див.: Волкова. – 7, 24; Новиков – 8, 4), адже “саме речення є тією коміркою, тією клітинкою, на основі якої, шляхом інтеграції ряду речень за законом текстового синтаксису, будується текст будь-якої довжини” [7: 24]. Текст нерідко і визначається як сукупність речень, продукт інтеграції окремих речень (див.: Фивегер – 9, 321). Однак, на нашу думку, вважати надфразну єдність чи текст як механічне, автоматичне поєднання його складників є неправомірним “хоча б тому, що ціле і його частини не можуть бути зрівняні і що текст не є лише “сумою властивостей “речень”” (див.: Гальперин – 10, 9). Очевидно, можна погодитися з К. Кожевниковою, що “текст – ідеальна вища комунікативна одиниця, яка тяжіє до змістової замкнутості і завершеності, конститутивною прикметою якої, однак, є зв'язність, що виявляється щоразу в різних параметрах, на різних рівнях тексту і в різній сукупності часткових зв'язків” (див.: Кожевникова. – 11, 66). За синтаксичною організацією надфразна єдність є найближчою до такої синтаксичної одиниці, як багатоконпонентне складнопідрядне речення займенниково-співвідносного типу, чи до простого ускладненого речення з узагальнюючим словом і однорідними членами речення, пор.: *Це вже було ні зайчиком, ні вовком, кривавий світ, обвуглена зоря! – а я писала мало не осколком великі букви, щойно з букваря, – той перший віршик, притупившись скраю, щоб присвітила поночі війна. Який він був, я вже не пам'ятаю. Снаряд упав – осипалась стіна* (Л. Костенко) і *Там, де Ятрань круто в'ється, З-під каменя б'є вода – Там дівчина воду брала, Чорнобрива, молода* (Нар. тв.); *На вер-*

*болозах скакали рожеві відблиски багаття, що його розіклали косарі; від вогнища долітали лунки голоси, сміх, покашлювання, чиясь тиха, впівголо-са пісня. Іноді, коли вогонь розгорався ясніше, навколо багаття вималью-увалися постаті людей, маленькі і ніби круглі, з великими незграбними тінями на землі. А коли хто-небудь підводився, то з ним підводилася і розпрямлялася його тінь і ставала такою довгою, що перехоплювала весь луг; недалеко, з шумом щипаючи траву, паслися коні, і їхні силуети то появлялися в світлі вогнищ, то знову зникали в темряві; часом дим ішов угору, а часом слався по землі, сивиною, як туманом, покривав луг і пах-нув сирими дровами, гіркувато смердів підпаленою корою. Тоді Гимкові зда-валося, що то не косарі, а мандрівні цигани сидять біля казана і мішають у ньому зачакловане вариво (Г. Тютюнник); **Київ... Русь... Україна...** Ці слова з глибокою шанобою і гордістю промовляє кожний свідомий українець, бо виражають вони духовну близькість до землі своїх батьків, родоводу українського, його славної і водночас трагі-чної історії (Р. Радішевський) і **Софія Київська і Золоті ворота** княжого міста, **Видубицький монастир і Києво-Печерська лавра** із залишками Успенського со-бору, старовинний **Поділ** і сивочолий **Борисфен-Дніпро** – все це духовні символи національної історії та культури, без яких не мислиться українська земля і шлях її народу в майбутнє (Р. Радішевський).*

На думку М.В. Ляпон, "...складне речення (складне висловлювання) є результат осмисленого поєднання двох чи більше відносно завершених (комунікативно значущих) відрізків інформації, у його структурі слід шукати відображення суттєвих характеристик тексту як особливої лінгвістичної категорії" (див.: Ляпон –12, 8). Між складниками над-фразної єдності, тобто реченнями, наявні ті самі змістові відношення (протиставні, зіставо-протиставні, приєднувальні, пояснювальні, порівняльні, наслідкові, причинові, темпоральні, локативні тощо), що й між предикативними частинами складних конструкцій, пор.: *Ой, Лебедин отой! Що там коїлося... Скільки там перемучилася, поки білету взяла. А люди, люди! Поїзд прийшов, ну моя мала Ольга й скочила в тамбур. Тоді я до Ілька, що стеріг коша на вокзалі. Впхнула коша, сама влізла, поїзд рушив, а Ілько й зостався (Є. Гуцало) і **На високій скелі ранньою добою Кулею підбитий сокіл клекотає, І могутній клекіт розлітаєсь луною І орлів на волю попід хма-ри звав (О. Олесь); Коли в людини є народ, тоді вона уже людина (Л. Костенко).***

Компоненти у надфразних єдностях подібно до предикативних частин у складному реченні поєднані інтонаційно (в усному мовленні), лексичними, формально-граматичними і синтаксичними засобами. Проте від складного багатоконпонентного речення надфразна єдність відрізняється послабленим зв'язком між його складниками, більшою їх граматич-ною самостійністю; спостерігаються суттєві розбіжності і в засобах поєднання елементів речення надфразної єдності. Зокрема, у надфразних єдностях важливу функцію поєднан-ня речень в одне єдине ціле виконують особово-предметні, вказівні, відносні і квантита-тивні неозначені анафоричні займенникові слова, напр.: *Я бачу, як **хтось** незнайомий зупиняється біля відчиненої на тітчині обійстя хвіртки й дивиться сюди, на город. Якесь нужденна та злиденна **дівчина** з замученими великими очима під попелясто-брудними косами, що спадають на чоло. Постоявши біля хвіртки, **вона** ступає на подвір'я і йде в хату; Баба Ликора ставить біля зеленого горбика лозинового коша, знімає білу пілку, якою згори зав'язано **коша**, а вже **звідти** дістає полотняний виши-тий рушник. Цей полотняний білий рушник лягає згори на могилу, з якої на світ божий проткнулися міцні та гострі стебла півників. Потім на рушник лягають крашанки, фарбовані в цибулі, а також фарбовані в чомусь ядучо-синьому (Є. Гуцало).*

Предикативні частини у складному реченні поєднуються здебільшого за допомогою відносних і вказівних прономінативних слів. Однак і в надфразних єдностях, і в складних реченнях займенникові слова виступають як власне-анафоричні одиниці – вони функці-онують у постпозиції щодо субститута-репрезентанта попереднього речення: **Слово, мова**

– не просто будматеріал, а твоє покликання. Вони – і совість, і правда, їх нема про будень і про свято. Вони – одні-єдині. Без них не дихаєш (Б. Харчук); Узлісся бору. Немов гриби-біляки, вкрили лісову галявину парусиновим наметом. Звідси видно місто з кількома церквами на горбах (А. Шиян); Але одного разу на повному розгоні він зупинив косу і, кинувши її на землю, присів навпочіпки і обережно, лагідно розгорнув пальцями густий кущик трави, у зеленому затишному храмі, вся переплетена золотими нитями сонця, на високому гінкому стебельці росла лугова цариця – ромашка. Це, мабуть, була найпрекрасніша в світі квіточка: рівна, висока, з сумно нахиленою набік яскраво-жовтою, в білих ніжних прозорих пелюсточках голівкою, ще й зверху прикріплена дрібною, як вістря сталльної голки, росячкою (Г. Тютюнник). Пор. катафоричні-препозитивні надфразні утворення: Було так. Кирилівський дяк послав хлопця в Лисянку позичити цимбали і прохати на іменини. Той цимбалів не дав і на іменини приїхати не обіцяв. Шевченко застав лисянського дяка-маляра за роботою: він сидів у повітці і на дощі починав малювати якогось святого. Шевченко не йшов додому, став дивитись. І коли на мертвій дощі з-під пензля маляра виглянули живі людські очі, мов із туману, почало виявлятися живе обличчя, в хлопця аж мурашки пішли поза спиною: маляр видався йому за чарівника. Він вперше відчув ідею творчості. Зразок її, звичайно, не блискучий, але для цього йому не треба було бачити працю Рафаеля, в цьому розумінні Рафаєлева мадонна мало чим більше вплинула б на молодого хлопця, ніж дякова Варвара. Головне в цьому – першина, новина враження, що його сили вже не буде вдру-ге навіть тоді, коли він, вирісши, матиме змогу бачити роботу першорядних на весь світ майстрів. Головне – загальні принципи, а вони одні і в лисянського дяка і в італійського генія (С. Васильченко) – Є різні думки про те, хто творить історію (О. Теліга); Ті, що народжуються раз на століття, умерти можуть кожен день (Л. Костенко). За цією ознакою надфразні єдності корелюють і з простим ускладненим реченням, у якому узагальнююче займенникове слово щодо однорідних членів речення може виступати у препозиції (катафора) чи постпозиції (власне-анафора), напр: І на тім рушникові оживе все знайоме до болю: і дитинство, й розлука, й твоя материнська любов (А. Малишко); Вся краса, всі пейзажі, всі сходи й заходи сонця, всі трави, квіти, плоди, насіння, всі жнива, всі пори року – все, що дороге й любе живій людині, все це наше (О. Довженко). Анафоричними й катафоричними прономіна-тивними елементами в надфразних єдностях можуть заступати не лише субститути-ком-поненти (слова) чи сполуки (сполучення слів, словосполучення), а й речення чи сполуки кількох речень, на їх основі можуть структуруватися підсумкові, висновкові чи узагально-ючі частини тексту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білодід І.К. Надфразні єдності як елемент тексту в функціональних стилях літературної мови// Мо-вознавство. – 1979. – №2.
2. Реферовская Е.А. Коммуникативная структура текста в лексико-грамматическом аспекте. – М.: Наука. – 1989.
3. Пивоваров О.Є. Граматичні засоби організації надфразних єдностей у прозі М. Коцюбинського// Наук. зап. Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1958. – Т.17. – Вип.2.
4. Золотова Г.А. Роль реми в організації і типології тексту// Синтаксис текста: Сб. статей. – М., 1979.
5. Шинкарук Василь. Проблеми синтаксису зв'язаного тексту// Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. – Кіровоград: Кіровоград. держ. ун-т імені Володимира Винниченка. – 1997. – Вип.2.
6. Шульжук Каленик. Складне багатоконпонентне речення і текст// Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. – Кіровоград: Кіровоград. держ. ун-т імені Володимира Винниченка. – 1997. – Вип.2.
7. Волкова С.С. О синтаксической сущности понятий “единица текста” и “текстуальная связь”// Структурная й математическая лингвистика. – К.: 1980. – Вип. 8.
8. Новиков А.И. Семантика текста й ее формализация. – М.: Наука, – 1983.
9. Фивигер Д. Лингвистика текста в исследованиях ученых ГДР// Синтаксис текста: Сб. статей. – М., 1979.
10. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, – 1981.
11. Кожевникова К. Об аспектах связности в тексте как целом// Синтаксис текста: Сб. статей. – М., 1979.

СТИЛІСТИКА ПЕЙЗАЖУ

Пейзажі в художньому творі відіграють певну композиційну роль, допомагають краще відтворити характери героїв, конкретні ситуації оповіді. Пейзажі можуть слугувати тлом, на якому розгортаються події твору, вони можуть також виступати одним із засобів створення місцевого колориту, кращого розкриття думок і почуттів персонажів, посилювати ліризм і драматизм, інформаційність художнього слова.

У літературній критиці пейзажові, його художній функції завжди приділялась чимала увага. Оцінка критиків ґрунтується переважно на літературній інтуїції авторів, тобто кваліфікується головним чином у літературознавчих вимірах.

Основна мета лінгвостилістичного аналізу пейзажних описів полягає в установленні внутрішньотекстового зв'язку, контекстуальної взаємодії різних мовних засобів, смислової та естетичної значенності елементів тексту в їх взаємодії; з'ясування того, за рахунок яких елементів тексту створюється повне художнє враження, якими засобами досягається логічний та емоційний вплив на читача.

Місце і функція пейзажу залежать від епохи, в яку писався твір, від творчого методу письменника, літературної течії, стилю автора та жанру твору, а також від ідейного задуму.

Ця стаття присвячена аналізу лінгвостилістичних засобів, що сприяють розкриттю авторських намірів у книзі англійської письменниці А. Редкліф "The Romance of the Forest". Пейзажні замальовки в цьому художньому тексті представлені досить широко.

Естетична система названого готичного роману висуває як головну ціннісну категорію "величність", емоційним джерелом якої є страх і страждання, таємничість. Відповідно до жанру велике місце в романі посідає готичний антураж – старовинний готичний замок, напівзруйнований, похмурий і величний, і навколо нього – атмосфера таємничості:

The almost expiring light flashed faintly upon the walls of the passage, showing the recess more horrible. Across the hall, the greater part of which was concealed in shadow, the feeble ray spread a tremulous gleam, exhibiting the chasm in the roof, while many nameless objects were seen imperfectly through the dusk... The hollow sound rung through the emptiness of the place... ...the gate creaked... the sound of his steps ran in echoes through the place and seemed like the mysterious accent of the dead... [3: 45].

У створеному образу замку, як бачимо, велика роль належить зоровим та звуковим образам.

Тема загадковості, таємничості досягається використанням слів "слабке освітлення", "сутінки", "слабкі, приглушені, загадкові звуки".

Тактильна лексика, вживання слів damp, chill, chillness і т.п., якими описується замок, його оточення та фізичні відчуття персонажів, також слугують істотними засобами створення образу старого середньовічного замку, в якому панують сирість, холод, спустошеність: *...the wall was damp.* [3: 46]; *The chill damps of long confined air rushed from the aperture...* [3: 74]; *...he perceived the wood round the lock was decayed, probably by the damps.* [3: 75]; *The walls, which were dripping with unwholesome dews...* [3: 141]; *...a dreadful chillness came over her.* [3: 153].

У романі немало слів, якими художньо експліцитно виражаються душевний стан, почуття персонажів: horror, terror, fear, dread, grief, despair, sorrow, delight, melancholy, etc. Постійними "супутниками" таких слів у пейзажних замальовках виступають слова, що ними позначається світло/тінь (понад 400), звуковияви (близько 300). Таке багаточисельне використання слів цього типу також посилює їхню стилістичну значенність. У контексті зі словами "страху" нейтральні dark і darkness у тексті набувають додаткового змісту – експресивного відтінку "страшний". Їх використання посилює атмосферу страху.

Слово *light* виражає явище, яке традиційно сприймається як “добре”. В даному творі *light* у пейзажі здебільшого позначає слабке світло на фоні навколишньої темноти, іноді ледве достатньої, щоб забезпечити якусь дію і, тим самим, динаміку розповіді.

У пейзажах багато звукопозначень, які також підсилюють атмосферу страху й напруження: *pelting of the storm, hollow gusts (of the wind) sobs moaning, loud voices of unknown people, etc.*

Особливе місце належить словам, які демонструють відсутність звука (*silence, no sound*). Яка ж роль належить їм у створенні художньої образності? Відповідь частково слід бачити в такому вислові: “Сама по собі тиша ніщо, вона є реальною для нас, тому що відрізняється від шумів. Коли все навколо замовкає, і нас оточує тиша, ми відчуваємо неспокій, ніби щось суворе нависло над нами та спостерігає” [2: 71-72].

Лінгвісти неодноразово відзначали, що стилістичні ефекти залежать не стільки від самих знаків, скільки від створюваних ними відношень. Чим частіше слова зустрічаються в тексті недалеко один від одного, тим сильніше вони пов’язані між собою за значенням [1: 67].

У “Романі в лісі” позначення темряви і відсутність звука регулярно заявляє про себе в одному контексті, наприклад: *They traveled for several hours in darkness and silence* [3: 200]; *She saw herself surrounded by the darkness and stillness of night in strange place* [3: 202].

Близькість семантичних зв’язків між *darkness, silence, stillness, gloom* легко простежується в словесних дефініціях та в тезаурусі П. Роже: *silence* і *dark* простежуються в одній групі *concealment*, у цих словах в складі словесних дефініцій названі *hide, mystery*: в дефініції *darkness* також зустрічається *concealment*: *gloom* визначається через *semi-darkness*: *silence* і *stillness* (синоніми).

Широке використання світло- і звукопозначень у контексті зі словами, які містять сему “страх”, створює в межах цього контексту їх семантичну близькість. Наприклад, в *Darkness brought new terrors* [3: 5] чи *the solitary silence and gloom of the hour... awakened horrors...* [3: 247], слова *darkness* і *terrors, silence, gloom* і *horrors* пов’язані причиново-наслідковими відношеннями і в одному синтагматичному ланцюжку створюють яскравіший образ страху.

У межах потреб “живописного” та “величного”, похмурі картини змінюються безтурботними пейзажами в дусі сентименталізму. В картинах, які викликають почуття меланхолії (яке близьке в готичному романі до “величного”), – це головним чином тьмяне, слабке, загадкове, невиразне світло, позначене через *twilight, dusk, obscure, shadow, shadow(y), gleam, evening* та ін.:

...She read a little, but finding it impossible to abstract her attention from the scene around, she closed the book and yielded to the sweet complacent melancholy, which the hour inspired. The air was still: the sun, sinking below the distant hill, spread a purple glow over the landscape, and touched the forest glades with softer light. A dewy freshness was diffused upon the air. As the sun descended, the dusk came silently on, and the scene assumed a solemn grandeur [3: 100].

...as she watched from the window with a still and melancholy pleasure the setting sun, the fading splendour of the western horizon, and the gradual approach of twilight...

...recollected also the evening... when from this same window she had viewed the declining sun – how anxiously she had awaited the fall of twilight... while she was lost in her melancholy reverie... [3: 196].

Захід сонця, тиша, спокійний тон заходу сонця, волога свіжість вечірнього повітря, м’яке, невиразне, присмеркове світло, сутінки – все це створює меланхолійно-величний настрій вразливої героїні.

At first a small line of inconceivable splendour emerged on the horizon, which quickly expanding, the sun appeared in all his glory... vivifying every colour of the landscape, and sprinkling the dewy earth with glittering light. The low and gentle response of birds, awakened

by the morning ray, now broke the silence of the hour: their soft warbling rising by degrees till they swelled the chorus of universal gladness [3: 48].

Сенсорні образи світла, що змінюють п'ятьмю і відтворюють пробудження природи (роса, голоси птахів), разом з оцінювальною лексикою *sorgows, tender, gentle* та ін. прекрасно розкривають тему чутливості героїні, "...*whose mind was delicately sensible to the beauties of nature*", "чутливого" роману.

У романі багато поезії. У віршах, які також пейзажні бачимо душу героїні, продовження її думок, настроїв, навіяних навколишнім пейзажем. Вірші, як і прозова частина роману, наповнені сенсорною лексикою. Особливе місце також відводиться позначенню слабкого, невиразного, присмеркового світла (*twilight, shadowy, shade, dusk, pale, gleam, obscure* та ін.).

Лексичні маркери емоційної оцінки сенсорних слів у контексті віршів нерідко представлені особливо чітко: *Life's a varied bright illusion, joy and sorrow – light and shade* [3: 163]. В цих рядках світло експліцитно семантично пов'язане з добром, а темрява отримує сумну, але піднесену оцінку: світло-радість, темрява-печаль.

Лексиці кольору в романі належить порівняно невелике місце. Кольоропозначення використовується головним чином в описах природи:

green (earth, buds, hills, knoll, bank, spot, sea, forest, trees), *blue* (sky, heaven, horizon, waters, mountains), *purple* (pinions, glow, mountains, clouds, brow), *white* (cloud), *ruddy* (glow), *fiery* (gleam), *yellow* (sands).

У "спокійних" пейзажах використовуються назви кольорів чистих тонів. "Скупчень" кольоропозначень немає в жодній пейзажній замальовці.

Для стилю роману характерне використання слів, що містять у своєму значенні сему "колір", хоча й не позначають якогось конкретного кольору. Це слова *colour, tint, hue*. Словосполучення з ними передають сенсорні образи безпосередньо, через носія ознаки *tints of morning, every colour of the landscape, tints of light* і т.д., наприклад:

1. *The dark mists were seen to roll off to the west as the tints of light grew stronger, deepening the obscurity of that part of the hemisphere, and involving the features of the country below* [3: 48].

2. *Meanwhile in the east the hues became more vivid, darting a trembling lustre far around* [3: 48].

3. *The weather was fine... the gay tints of the horizon fade away, and the stars gradually appear, trembling upon the lucid mirror of the waters...* [3: 202].

Крім слів, які позначають позитивні сенсорні відчуття, у пейзажних замальовках також наявне використання позитивно-оцінної лексики "красивого", "приємного": *luxuriance, charm, rich, splendour, fine, delicate, gentle, melancholy, picturesque, romantic, beauty, sweet, soft, sooth, pure, delight, heaven, vivify, pleasant, solemn, reapture, peaceful, gay, magnificence, flower, grandeur, tranquil*:

1. *As she viewed the flowery luxuriance of the turf, and the tender green of the trees, or caught between the opening banks a glimpse of the varied landscape, rich with wood, and fading into blue and distant mountains, her heart expanded in momentary joy* [3: 38].

2. *With Adeline the charms of external nature were heightened by those of novelty; she had seldom seen the grandeur of an extensive prospect, or the magnificence of a wide horizon – and not often the picturesque beauties of more confined scenery* [3: 38].

3. *The first tints of morning now appeared on the verge of the horizon, stealing upon the darkness; – so pure, so fine, so aethereal, it seemed as if heaven was opening to the view...* [3: 48].

У літературній критиці пейзажі поділяють на статичні і динамічні. Повністю статичних пейзажів у романі майже немає. Можна відзначити лише менш динамічні або відносно статичні пейзажі. Перші частіше пов'язані з темою страху, тривоги, небезпеки, очікування чогось жахливого, наприклад: *The night was dark and tempestuous... the terror of pursuit... The extreme darkness made it dangerous to proceed, During this period of distress a light*

was perceived at some distance, and after some doubt and hesitation... he stopped for some moments, listening in apprehensive anxiety no sound was heard but that of the wind, which swept in hollow gusts. The pitiless pelting of the storm, which at its time beat with increasing fury... His heart failed... he called loudly for release... not doubting their intention was to rob and murder him, his agitation at first overcame his reason. By the light of some almost expiring embers he perceived a window [3: 33].

Серед динамічних пейзажів знаходимо прямі описи, що являють собою ланцюжок виразів, які виражають послідовність дій:

She was awakened from thoughts like these by a peal of distant thunder, and now perceived that the gloominess of evening was deepened by the coming storm; it rolled onward, and soon after the lightning began to flash along the chamber... [3: 125].

Наведений уривок репрезентує собою прямий опис дій майже у чистому вигляді. Він практично позбавлений побіжних описів, коментарів, поглядів у минуле чи майбутнє. Це досягається за допомогою дієслів, які позначають рух або ж містять його в собі: *awakened, deepened, coming, rolled, began to flash*. Крім дієслів, які безпосередньо виражають дію, в цьому тексті знаходимо й інші показники руху: *a peal of distant thunder, the coming storm, the lightning* і т.ін.

У динамічних пейзажах роману також впадає в око непряма (побічна) передача дії, яка здійснюється шляхом вказування на її зовнішні знаки або на реакцію навколишніх.

The wind was high, and as it whistled... and shook the feeble doors, she often started, and sometimes even thought she heard sighs between the pauses of the gust; but she checked these illusions, which the hour of night and her own melancholy imagination conspired to raise [3: 126]. У цьому уривку мовиться про те, що героїня переживає страх, небезпеку, безвихідь ситуації: Аделіна дізнається, що негідник Маркіз намітив її собі за жертву. Зрозумівши це, Аделіна у відчаї. Ці динамічні пейзажі гармонують з її душевним станом. Природа хвилюється разом з героїнею роману, вона ніби відображає почуття Аделіни: віддалені удари грому, похмурий вечір. Тема неспокою, тривоги, занепокоєння підсилюється наближенням грози, спалахами блискавок, сильними поривами вітру.

Статичні пейзажі в романі пов'язані з темою спокою, умиротворення, наприклад: *She walked to the windows, from which a gleam of moonlight discovered to her an extensive garden, where groves and lawns and water glittering in the moonbeam composed a scenery of varied and romantic beauty [3: 162].*

Опис пейзажу статичний порівняно з передачею зовнішньої чи внутрішньої дії; час оповіді тут ніби зупиняється або уповільнюється до тієї пори, поки оповідач вдвляється в якесь явище і повідомляє про його риси читачам. У той час не відбувається ніяких подій, пейзаж віднесено статичний. Це не означає, що в описі природи немає свого руху: пейзаж статичний тільки відносно. Можуть рухатися описані предмети, змінюватися точка зору спостерігача, освітлення, виникати нові емоції.

Опис місцевості в цьому пейзажі змальовано романтично й емоційно. Подається топографія місця, вказується період доби (ніч). Спокій та тиша природи заспокоюють Аделіну, яка навіть на деякий час забуває про свій страх.

Як динамічні, так і статичні пейзажі можуть бути пов'язані з характерною для готичного роману темою "меланхолії":

1. *...she walked pensively into the forest. She followed a little romantic path that wound along the margin of the stream and was overhung with deep shades. The tranquillity of the scene, which autumn now touched with her sweetest tints, softened her mind to a tender kind of melancholy... [3: 115].*

2. *She came to a little lonely recess formed by high trees. The wind sighed mournfully among the branches, and as it waved their lofty heads, scattered their leaves to the ground. She seated herself on a bank beneath, and indulged the melancholy reflections that pressed on her mind [3: 116].*

Лінгвостилістичний аналіз описів природи в романі Анни Редкліф "Роман в лісі" дозволяє зробити висновки про важливу роль пейзажу в розкритті творчого задуму автора.

Антропоцентричність пейзажу яскраво виражена в романі: у більшості пейзажних замальовок розкривається внутрішній світ героїні, її настрої, почуття, найтонші порухи душі. Світ природи перед читачем розкривається очима героїні, проходить крізь призму її почуттів.

Отже, пейзаж, як один із компонентів образної системи твору, слугує важливим засобом розкриття ідейно-художнього змісту. Аналіз функціонування мовних засобів, якими формується пейзаж, переконує в тому, що такі мовні засоби криють у собі величезні експресивні можливості: у повній згоді з авторською інтенцією та пов'язаною з нею особливою організацією тексту мовні одиниці набувають різних контекстуальних прирощень у змісті, через що зростає їх роль у формуванні змістовно-концептуальної та підтекстової інформації, їхня стилістична функція.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гиро П. Разделы и направления стилистики и их проблематика// Новое в заруб. лингвистике. Вып. IX – М.: Прогресс. – 1980.
2. Ортега-и-Гассет. Стилистика и некоторые ее проблемы// Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XI – М.: Прогресс. – 1982.
3. Radcliffe Ann. The Romance of the Forest. – Moscow: Raduga Publishers, 1983.

О.Е. Белинская

ТЕКСТООБРАЗУЮЩАЯ РОЛЬ ЗАГОЛОВКА В ФОРМИРОВАНИИ КОММУНИКАТИВНОЙ ПЕРСПЕКТИВЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Проблема художественного текста и его восприятия в течение долгих лет вызывала множество дискуссий и споров. Не утратила она актуальности и сегодня. Художественный текст представляет собой систему взаимосвязанных и взаимодействующих единиц, в основе которой лежит такое понятие, как образность. Все структурные звенья, из которых состоит художественный текст, подчинены единой цели – созданию целостного художественного образа, способного активно воздействовать на информативно-понятийную, эмоционально-чувственную и эстетическую стороны человеческого сознания. Заложенная автором в художественном тексте информация многослойна и многомерна. Она, по мнению И.Р. Гальперина [1], включает три ее разновидности: содержательно-фактуальную (СФИ), связанную с развертыванием фабульной, сюжетной линии текста, содержательно-концептуальную (СКИ), отражающую позицию самого автора и его отношение к изображаемому, и содержательно-подтекстовую (СПИ), т.е. ту информацию, которую закодировал автор и читателю приходится извлекать самостоятельно как бы читая между строк. Воссоздание читателем этих видов информации, авторского видения и отражения мира, авторских мыслей и чувств и является одной из первостепенных задач теории интерпретации текста как в современной, так и в зарубежной лингвистике. Предложенные Ю.С. Степановым термины "стилистика восприятия" и "стилистика автора" [2] прочно вошли в научный обиход и получили развитие в работах О.И. Москальской, И.Р. Гальперина, В.А. Кухаренко, И.В. Арнольд и др. Используя термины теории связи и информации, американский ученый М. Риффатер разработал теорию декодирования (стилистика декодирования). С позиции данного направления, т.е. стилистики восприятия, попытаемся определить, какую роль в формировании коммуникативной перспективы художественного текста играет заголовок, являющийся начальной, отправной точкой, с которой и начинается сложный процесс декодирования читателем авторского замысла.

Прежде чем говорить о коммуникативных функциях заголовка как одного из важнейших компонентов, формирующих информативно-концептуальную структуру художественного текста, необходимо установить позицию, с которой проводится описание заголовка. С

нашей точки зрения, целесообразно говорить о двух уровнях восприятия читателем заголовка: о начальной стадии восприятия, т.е. до чтения всего текста и его осмысления, и о конечном, завершающем этапе, т.е. после прочтения всего текста, когда читатель ретроспективно возвращается к заголовку. Названные уровни условно можно определить соответственно как дотекстовый, или предтекстовый, и посттекстовый. Более сложным и неоднозначным, безусловно, является второй, посттекстовый уровень восприятия. Основная функция заголовка на данном уровне – это актуализация идейно-тематического содержания, или концепта, художественного текста. Он обладает мощным энергетическим зарядом, поскольку в чрезвычайно сжатой, компрессивной форме отражает главную тему или идею текста, например: “Герой нашего времени” (М.Ю. Лермонтов), “Отцы и дети” (И.С. Тургенев), “Поднятая целина” (М. Шолохов), “Запечатленный ангел” (Н.С. Лесков).

Заголовок, как отмечает большинство ученых, занимает сильную позицию в структурной организации текста как целостной коммуникативной единицы. Под сильной позицией в тексте подразумевают то место, где определенный элемент становится психологически заметным и концептуально значимым [3]. Он является своеобразным опознавательным знаком, позволяющим разграничивать отдельные тексты, разделы, главы, параграфы. В этом состоит делимитативная сущность заголовка как технического знака, позволяющего, подобно абзацу, отделять, разграничивать отдельные тексты. Особенно четко эта функция проявляется при разграничении малых жанров (стихи, новеллы, рассказы и т.п.), а также тогда, когда несколько текстов помещаются на одной странице. Функция делимитативного знака не требует соотносительности с самим текстом и реализуется на предтекстовом уровне, т.е. до чтения и восприятия всего текста как замкнутого целостного единства. При этом заголовок принимает участие в формировании коммуникативной установки на текст.

На предтекстовом уровне заголовок, помимо делимитативной функции, выполняет роль своеобразного “рекламного щита”, направленного на то, чтобы привлечь внимание реципиента, пробудить его интерес. Рекламная функция заголовка детерминирована его способностью психологически воздействовать на потенциального читателя, задеть его за живое, вызвать ряд необходимых ассоциаций, в конечном счете возбуждающих интерес и желание прочитать весь текст, например, “Леди Макбет Мценского уезда” (Н.С. Лесков). Таким образом, заголовок становится товарным знаком “продукции”, которая находит (или не находит) своего “покупателя”. Особенно значимой рекламность заголовка воспринимается в тех случаях, когда автор читателю неизвестен (в противном случае эту функцию выполняет фамилия автора, тем более, если она хорошо знакома читателю). Поэтому заголовок, а также внешнее оформление титульной страницы, аннотация и т.д. становятся почти единственной мотивацией выбора читателем того или иного художественного текста.

С рекламной тесно связана контактоустанавливающая [4] функция заголовка, которая также характеризует предтекстовый уровень восприятия. Основой возникновения контакта является принцип обратной связи, или принцип “воронки” [5], соответственно с которым между автором и читателем устанавливаются следующие отношения: то, что вложил автор, воспринимает читатель. Этот принцип является необходимым условием коммуникации, хотя, безусловно, абсолютного тождества между первичной авторской и декодированной читателем информации нет (в этом, наверное, и состоит притягательная сила сотворчества, позволяющая современнику увидеть свои собственные проблемы в шекспировском или пушкинском восприятии). Первый сигнал, идущий через время и пространство от автора к читателю, вызывает обратную связь и оказывает определенное воздействие на читателя, побуждающего последнего декодировать, расшифровывать полученную от автора информацию. Уровень и степень обратной связи зависит от многих факторов как лингвистического, так и экстралингвистического характера. Среди лингвистических факторов, способствующих возникновению обратной связи, следует назвать такие, как структурно-семантическое и формальное устройство заголовка, наличие гиперсемантизированной лексики, разнообразных экспрессивных приемов и конструкций, образно-ассоциатив-

ных элементов и т.п., т.е. всего того, что превращает заголовок в загадку, требующую разгадки и, соответственно, прочтения.

Названные функции заголовка (рекламная и связанная с ней контактоустанавливающая) особенную значимость приобретают в процессе отбора текстов публицистического стиля, а также отдельных видов художественной литературы, в частности, детективного, фантастического, авантюрно-приключенческого характера.

Занимая особую позицию в тексте и будучи графически выдвинутым, заголовок, как уже отмечалось, является активным началом. На предтекстовом уровне он выполняет прогнозирующую и ориентирующую функцию. Прогнозируемость можно, на наш взгляд, включить в число текстовых категорий, таких, как связность, линейность, ретроспективность, проспективность, интегративность, модальность, темпоральность, локальность и т.д. (перечень текстовых категорий и их классификация не имеют однозначного решения в современной лингвистике). Под прогнозируемостью следует понимать свойство слова, занимающего сильную позицию в тексте, помочь читателю сузить круг потенциально возможных тем и этим сориентировать его в их бесконечном множестве. Подобное явление было описано М.И. Откупщиковой и названо предикцией [6]. Например, на предтекстовом уровне достаточной степенью прогнозируемости обладают такие заголовки, как «Преступление и наказание» (Ф.М. Достоевский), «Война и мир» (Л.Н. Толстой), «Старосветские помещики» (Н.В. Гоголь), «Отцы и дети», «Первая любовь» (И.С. Тургенев). В данном случае в заголовке авторами вынесены концептуально значимые слова, передающие часть содержательно-концептуальной и содержательно-фактуальной информации и являющиеся ключом в раскрытии идейно-тематического содержания текста. Максимально высокой является степень прогнозируемости в тех случаях, если заголовок дается по имени исторического лица: «Петр Первый» (А.Н. Толстой) или исторического события: «Восемнадцатый год» (А.Н. Толстой). Использование в заголовке конкретных имен и исторических фактов не только однозначно ориентирует читателя на определенную тему, но и позволяет четко установить ее место на пространственно-временной оси.

Однако в большинстве случаев заголовок характеризуется предтекстовой амбивалентностью, что способствует возникновению на предтекстовом уровне множественности интерпретаций, которая снимается после прочтения текста. Множественность прогнозируемых тем зависит от языковой организации заголовка. Например, вынесенное в заглавие многозначное слово на предтекстовом уровне порождает столько возможных мотивировок, сколько имеет переносных значений. Например, в рассказе А.И. Куприна «Болото» ключевое слово, вынесенное в заголовок, до прочтения текста в сознании реципиента формирует развертывание сюжета по двум линиям, одна из которых связана с прямым значением данного слова – «топкое место со стоячей водой», а вторая с переносным значением – «трясина жизни, которая губит все живое». На посттекстовом уровне становится очевидной та семантическая трансформация, которой подвергается заголовок как компонент целого текста. Под воздействием актуализирующего контекста происходит семантическая трансформация, связанная с подавлением, заглушением центральной, ядерной семы и актуализацией вторичного переносного значения.

На предтекстовом уровне возможна ложная альтернатива. Например, первоначальное восприятие названия «Котлован» (А. Платонов) прогнозирует развитие строительной темы. Однако после прочтения всего текста «строительная» тема отодвигается на второй план. В контексте художественного произведения в семантической структуре данного слова развивается и актуализируется новое переносное значение, связанное с социальным строительством общественной формации.

Уровень прогнозируемости в значительной степени зависит от экстралингвистических факторов, прежде всего от личности реципиента, его тезауруса, таблицы знаний, возраста и т.д.

Зачастую, чтобы заинтриговать читателя, автор строит заголовок таким образом, что прогнозирования гипотетической темы практически не происходит. Например, заголовок

чеховского рассказа “Моя “она”” включает в свой состав местоимение “она”, не имеющее собственного денотативного значения, в силу чего читатель может лишь приблизительно предположить, о чем пойдет речь. В его сознании формируется ложное представление, что “она” – это женщина, жена, возлюбленная. И последующий текст действительно подтверждает данную гипотезу: “она не покидает меня день и ночь”, “мешает читать письма, гулять”, “толкает под локоть”, “пора развестись с ней” и т.д. Однако, используя прием обманутого ожидания, в конце рассказа автор сообщает, что “ее зовут –ЛЕНЬ”.

Заголовок как начальный и концептуально значимый элемент текста используется для обозначения, наименования текста по одному из важнейших его признаков – по теме. В этом проявляется назывная, ономазиологическая функция заголовка. Множество структурных вариантов и моделей заголовка свидетельствует, что номинация по теме осуществляется как эксплицитно, так и имплицитно. При эксплицитном способе связи заголовка с текстом имеет место применение различного рода повторов, которые в пределах текстовой парадигмы образуют кореферентный ряд, т.е. цепочку слов-заменителей. Слово, вынесенное в заголовок, является антецедентом и в дальнейшем, многократно повторяясь в тексте, образует сквозной повтор. Пронизывая весь текст, сквозной повтор обеспечивает связность текста на внешнем уровне, т.е. в процессе линейного развертывания, и на внутреннем содержательном уровне, т.е. в процессе формирования художественного образа. Например, в стихотворении Е.А. Баратынского “Звезда” в заглавие вынесено ключевое слово, которое, пятикратно повторяясь в тексте, формирует кореферентный ряд: “взгляни на звезды, много звезд в безмолвии ночном горит”, “взгляни на звезды”, “себе звезду избрал ли ты”, “ту назови своей звездой, что с думою глядит”. В состав кореферентного ряда входит также около десяти местоименных заместителей. Многократное повторение в тексте заглавного слова способствует его гиперсемантизации и возникновению объемности в результате дополнительных комбинаторных приращений смысла. Актуализация на графическом уровне (выделение увеличенным, жирным шрифтом, отстраненность от текста), а также лексическая повторяемость в тексте оказываются достаточно сильным способом навязывания, подсознательного внушения читателю коммуникативно значимой для автора мысли.

Нередко наименование текста осуществляется таким образом, что в художественной ткани произведения нет ни единого слова, которое входит в заголовок. Связь с текстом носит ассоциативный характер, и читатель воспринимает такого рода заголовок только после прочтения текста. Например, в рассказе А.П. Чехова “Хамелеон” нет ни единого упоминания о данном животном. Мотивацией для такого наименования становится не прямое, а переносное значение. В процессе восприятия текста происходит подавление центрального, ядерного значения данной леммы и актуализация вторичного переносного значения. Неоднозначность восприятия заголовка до чтения и после чтения позволяет сделать вывод о том, что он является рамочным знаком, с которого начитается и которым завершается чтение. Если на начальном этапе заголовок имеет прогрессивно-катафорическую направленность, т.е. направленность “вперед”, то на конечном этапе он выявляет ретроспективно-анафорический характер связи, т.е. “назад”. Таким образом, являясь компонентом текстовой парадигмы, заголовок выполняет ряд важнейших коммуникативных функций и обнаруживает связи со всеми структурными звеньями текста. Он выступает в роли стержневой текстообразующей категории, обеспечивающей смысловую, концептуальную и композиционную целостность художественного текста.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Арнольд И.В. Значение сильной позиции для интерпретации художественного текста// Иностранные языки в школе. – 1978. – №4.
2. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – М.: Просвещение, 1990.
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981.
4. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – М.: Просвещение, 1988.
5. Откупщикова М.И. Синтаксис связного текста. – Л., 1982.
6. Степанов Ю.С. Французская стилистика. – М., 1965.

ПРО ТИПИ ТЕКСТІВ, ПОХІДНИХ ВІД ХУДОЖНІХ

Основу утворення похідного тексту складає глобальний процес *ретекстуалізації* [1: 7], що поєднує в собі *рецептивні процеси* сприйняття вихідного художнього тексту, видобування його змісту та *продуктивні процеси* інтерпретації здобутого змісту і його вторинної вербалізації [2: 101].

Формування тексту, похідного від художнього, інтегрує змістову трансформацію вихідного тексту та різні способи відбиття трансформованого вихідного твору в похідних текстах. Спосіб відтворення змісту вихідного художнього твору в похідному тексті залежить від процесу вторинної вербалізації та від процесу інтерпретації видобутого змісту вихідного художнього твору.

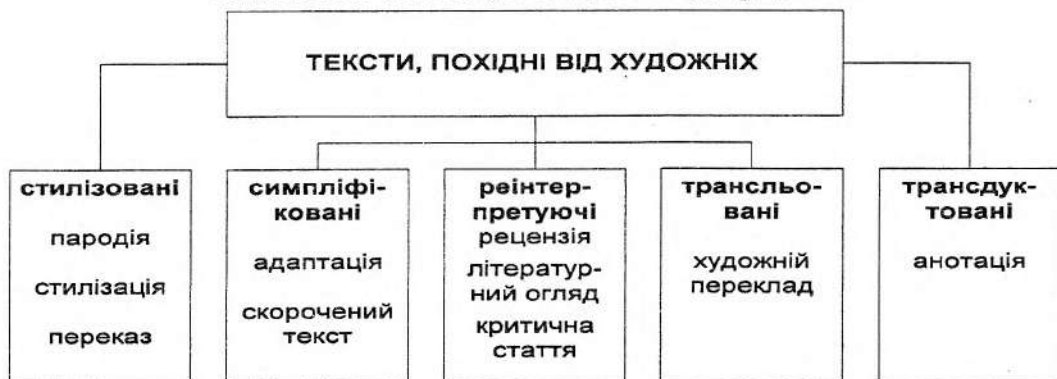
Процес вторинної вербалізації викликає певні мовні розбіжності між вихідним та похідним текстами при заміні способу вираження змісту художнього тексту, а також при зміні мови, якою формується похідний текст.

Під інтерпретацією прийнято розуміти “здатність вихопити з модельного світу його найсуттєвіші риси” [3: 149]. До головних способів інтерпретації вихідного художнього тексту належать такі:

- імітація певних рис тексту;
- переклад тексту іншою мовою;
- оцінювання, або реінтерпретацію, тексту;
- скорочення і спрощення тексту;
- семантичне стиснення тексту.

Виходячи з процесів, що лежать в основі утворення похідних від художніх текстів (змістова трансформація вихідного художнього тексту, видобування трансформованого змісту та його вторинна вербалізація), і враховуючи розбіжності в способах інтерпретації видобутого змісту вихідних художніх текстів, у рамках існуючих похідних від художніх текстів можна виділити такі їх типи:

Типологія текстів, похідних від художніх

Стилізовані тексти, які базуються на імітації певних рис вихідного тексту, відтворюють характерні риси композиційно-образної і лінгвостилістичної манери іншого письменника або твору, відтворення функціонального стилю або тієї чи іншої характерної деталі слугує різним цілям і набуває різних форм: літературної пародії, стилізації, переказу і т.ін. [4: 30].

Вторинність стилізованих текстів впливає з протиставлення двох тембрів мовлення: “серйозного” і “парадоксального” [5: 3]. Ці тексти не будучи стилістично самостійними, не можуть бути зрозумілими до кінця без звернення до їх фону – до оригінального тексту. Однак, стилізовані тексти, як правило, функціонують автономно, мають заявленого нового автора і орієнтуються на нового читача, ідеальний образ якого інтенціонально прогнозується і певною мірою відбиває еталонну модель читача вихідного художнього тексту.

Трансльовані тексти ґрунтуються на перекладі вихідного тексту іншою мовою (художні переклади). На відміну від стилізованих текстів, утворення трансльованих текстів зумовлюється не тільки особливими зв'язками між вихідним та похідним текстами, але й певними міжмовними трансформаціями [6: 140-163, 7: 17-23]. Провідним чинником, що впливає на якісну природу перекладів, виступає взаємодія двох мов (мови оригінала і мови перекладу) та умови переміщеної комунікації [8: 56-72]. В побудові таких текстів нарівні з операціями, що носять “жорсткий” характер (коли в межах пари мов існують однозначні відповідності на різних рівнях), мають місце операції імпровізаційного, евристичного характеру (коли таких відповідностей немає) [9: 173].

Зі всіх текстів, похідних від художніх, трансльовані тексти найповніше передають зміст вихідного твору. Вони мають заявленого автора-перекладача. Модель ідеального читача, що міститься в них, у певній мірі відтворює образ очікуваного читача вихідного художнього тексту.

Реінтерпретуючі тексти будуються на коментуванні і винесенні критичної оцінки вихідному тексту (літературні огляди, критичні статті, рецензії). Провідним процесом, який регламентує їх утворення, слугує коментування вихідного тексту (його проблематики, художньої та естетичної цінності, глибини його змісту, важливості поданих відомостей і т.ін.). Внаслідок цього постає певна критична оцінка вихідного тексту. Ці тексти функціонують незалежно від вихідних художніх, мають нового заявленого автора і адресуються новому очікуваному читачеві, образ якого, будучи вписаним у реінтерпретуючий текст, не завжди збігається з образом ідеального читача вихідного художнього твору.

До **симпліфікованих текстів**, які базуються на скороченні та спрощенні вихідного тексту, належать скорочені тексти і адаптації, що використовуються головним чином з освітняською метою. При утворенні таких текстів тип вихідного художнього твору зберігається. Головним процесом, що зумовлює побудову симпліфікованих текстів, виступає відсічення і спрощення вихідного тексту. Характерна особливість функціонування симпліфікованих текстів полягає в тому, що їх використання пов'язане з певним життєвим відрізком читача. Їх призначення – розширити його текстову і когнітивну компетенцію [10]. Незважаючи на те, що симпліфіковані тексти належать до художніх, інтенціонально задана модель їх ідеального читача не доводиться до еталона читача вихідного художнього твору.

Трансдукованим текстом [11: 159], який ґрунтується на змістовій компресії вихідного художнього тексту та гранично стислому поданні його змісту, слугує анотація художнього твору.

Під змістовою компресією в широкому розумінні розуміється процес, при якому все другорядне (сторонні лінії, додаткова інформація) відкидається, внаслідок чого передається лише основний зміст тексту [12: 73]. Під змістовою компресією художнього твору розуміється видобування “конденсату його змісту” [13: 200], яким виступає основний зміст художнього твору, що включає формулювання теми, інформування про головного персонажа, розкриття подій, які лягли в основу твору, а також містить вказівку на час і місце їх перебігу. При цьому компресія зводиться не стільки до простого відсічення й спрощення обсягу вихідного тексту (бо при значному скороченні тексту його зміст неможливо зберегти незмінним), скільки до заміни способу вираження змісту художнього тексту.

Існує точка зору на компресію як на процес трансдукції та отримання трансдукта – нового тексту [11: 159]. Надання нами переваги термінові “трансдукція” перед терміном “компресія” пояснюється тим, що процес трансдукції включає в себе власне компресію вихідного тексту, експлікацію його змісту та відтворення цього змісту в тексті-трансдукті.

У тексті-трансдукті коротко, без додаткової інформації про власне художній твір, подається зміст вихідного тексту. Його основна функція полягає в тому, щоб кількома рядками передати зміст вихідного тексту. На відміну від інших текстів, похідних від художнього, анотації функціонують як допоміжні тексти, які слугують анонсуванню вихідного художнього тексту.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Neubert A., Shreve G.M. Translation As Text// Translation Studies. Kent, Ohio and London, England: The Kent Univ. Press, 1992.
2. Колегаева И.М. Текст как единица научной и художественной коммуникации. – Одесса: Изд-во ОГУ, 1991.
3. Демьянков В.З. Интерпретация, понимание и лингвистические аспекты их моделирования на ЭВМ. – М.: Изд-во МГУ, 1989.
4. Вербицкая М.В. К обоснованию теории вторичных текстов// Филол. науки. – 1989. – №1.
5. Завальская Г.П. “Вторичные” тексты в литературной традиции современного английского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04/ МГУ. – М., 1987.
6. Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. – М.: Наука, 1988.
7. Beaugrande R., de. Coincidence in Translation: Glory and Misery Again// Target. – 1991. – v.3 – №1.
8. Neubert A. Text and Translation. – Leipzig: VEB-Verlag Encyclopedie, 1985.
9. Россоманина Н.И. Перевод как вторичное порождение речи// Деривация и семантика: слово – предложение – текст: Межвуз. сб. науч. тр. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та. – 1986.
10. Терехова М.Ю. Лингвостилистический статус учебных видов вторичных текстов (на мат. англ. яз.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04/ МГПИИЯ им. М. Горького. – М., 1988.
11. Проблемы текстуальной лингвистики/ Под ред. В.А. Бухбиндера. – К.: Вища школа, 1983.
12. Мурзин Л.И., Штерн А.С. Текст и его восприятие. – Свердловск: Изд-во Урал. ГУ, 1991.
13. Степанов Г.В. О границах лингвистического и литературного анализа художественного текста/ Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1980. – Т.39. – №3.
14. Словарь иностранных слов/ Сост. Н.П. Григорьева, А.М. Фитерман. – 18-е изд., стер. – М.: Рус. язык, 1989.

Н.В. Веремеенко, Т.В. Дмитрива

К ВОПРОСУ О ДИАЛОГЕ И ДИАЛОГОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ В “ПРОБЛЕМАХ ПОЭТИКИ ДОСТОЕВСКОГО” М.М.БАХТИНА

Интерес, который в последнее время вызвали к себе проблемы диалогичности требует поиска психологами новых и оригинальных источников идей в смежных с психологией областях. В связи с этим большое внимание привлекли идеи выдающегося литературоведа М.М. Бахтина о диалоге и диалогических отношениях, изложенные им в “Проблемах поэтики Достоевского” (первое издание вышло в 1929 году под названием “Проблемы творчества Достоевского”). Во многих психологических исследованиях появились ссылки на диалогичность Бахтина, при этом сама идея специфичности диалогических отношений часто используется как объяснительный принцип. “Внутренний мир личности диалогичен”, в мышлении существуют процессы диалогизации-монологизации речевых форм продуктов мышления, “подлинное познание личности доступно лишь диалогическому проникновению” – эти и подобные им суждения стали часто цитироваться психологами в работах, посвященных проблемам личности, мышления, общения (Б.Г. Ананьев, Н.Б. Мясисцев, С.Л. Рубинштейн, Т. Шибутани и др.).

Такие ссылки должны предполагать существование однозначного понимания терминов “диалог”, “диалогические отношения и т.д., что означало бы наличие системы понятий с четко определенным психологическим содержанием. Однако концепция Бахтина не отвечает этим условиям. Специфика литературоведческого исследования объясняет то, что идеи автора изложены в виде художественных образов. Стиль изложения – литературно-публицистический – весьма метафоричен. В тексте работы не содержится никаких понятий, которыми пользуется Бахтин, т.к. у автора не было цели проводить собственно научно-психологический анализ. О психологической отнесенности этих понятий можно судить лишь косвенно. Например, основное понятие – диалогические отношения – автор характеризует только негативно – как отношения не логические, не лингвистические и приводит примеры: отношения согласия-несогласия, утверждения-дополнения, вопроса-ответа. Однако на основании этих замечаний трудно представить, как можно говорить, например, о “диалогическом постижении личности”? Трудно понять содержание утверждений о диалогизированности продуктов мышления и т.п. Различные авторы по-разному понимают Бахтина и по-разному интерпретируют его взгляды.

Существующие попытки определить сущность диалогических отношений сводятся к постулированию утверждения, что диалогические отношения – это межличностные отношения без анализа исходных понятий ситуации взаимодействия личностей. Поэтому остается неясным, каковы источники взаимодействия диалогических отношений, их функция, механизм их взаимодействия.

Исходя из этих посылок, необходимо эксплицировать основные понятия концепции Бахтина и определить их психологическое содержание.

Предметом анализа Бахтина являются особенности художественного метода Достоевского. Основным его творческим достижением Бахтин считает создание полифонического романа, особенностью которого является то, что идейный материал представлен в виде ряда самостоятельных и противоречащих друг другу философских построений, защищаемых его героями. Среди них и философия воззрения и самого автора. Герой “идеологически авторитетен и самостоятелен”, он воспринимается как автор собственной, полновесной идеологической концепции, а не как объект завершающего художественного видения Достоевского. “Множественность самостоятельных и неслияемых голосов и сознаний, подлинная полифония полноценных голосов... “является основной особенностью романов Достоевского [1: 6]. “Главные герои Достоевского не только объекты собственного непосредственно значащего слова” [1: 7]. Такой способ полемического изложения материала делает возможным полноценное общение о героями романа – диалог, дискуссию.

Именно эти особенности метода Достоевского Бахтин проанализировал, выявил причины его особого воздействия на читателя и описал в специальной сетке понятий: голос, позиция, слово, диалогическое отношение. Его концепция содержит развитую идею о существовании человеческого общения, но причины, указанные выше (терминологическая неопределенность, литературоведческая направленность исследования), не позволяют однозначно определить психологическое содержание его понятий. Судить о нем можно в большинстве случаев по контексту. И хотя Бахтин нигде не упоминает о том, что он рассматривает сферу коммуникативных отношений, анализ его понятий свидетельствует о том, что в основе его взглядов лежит некоторое представление о сущности человеческой коммуникации.

Коротко идею Бахтина можно представить следующим образом: исследуя художественные принципы Достоевского, Бахтин развивает представление о диалогическом методе как об особом способе воспроизведения внутреннего мира героя, позволяет свободно взаимодействовать в сюжете этим личностным содержаниям друг с другом. Сам процесс этого взаимодействия и есть диалог (“большой диалог у Бахтина”), а формы этого взаимодействия представляют собой различные виды диалогических отношений. Бахтин указывает на авторский прием, который делает возможным спонтанное взаимодействие некоторых содержаний, – наделение их авторством. Как только некоторые нейтральные суждения получают автора, станут высказываниями данного лица, между ними и высказываниями другого лица спонтанно могут возникнуть диалогические отношения, высказывания начнут взаимодействовать. “Логические и предметно-смысловые отношения, чтобы стать диалогическими..., должны воплотиться... стать словом, то есть высказыванием, и получить автора, т.е. творца данного высказывания, чью позицию он выражает” [1: 212].

Преимущественно важным моментом в этом высказывании Бахтина является то, что главным условием возникновения диалогических отношений признается наличие коммуникативной интенции, установки на сообщение, “на слово”. Сами предметные значения (идея, мысль о чем-нибудь, суждение) могут находиться с другими предметными значениями в логическом отношении между ними. И только тогда, когда это предметное значение наделяется “голосом”, выражается в качестве осмысленной позиции личности по отношению к другим, т.е. облекается в слово”, лишь тогда возможны диалогические отношения. Бахтин говорит, что логические отношения при этом “переходят в другую сферу бытия”, “воплощаются” в ином качестве, т.е. наличие коммуникативной интенции, установки на сообщение меняет их сущность. Возникает коммуникативная ситуация. В этой ситуации взаимодействующие объекты приобретают новые, системные качества. Например, суждение

об объекте становится высказыванием, которое подчиняется иным закономерностям, чем обычное суждение. В частности, между высказываниями возможны диалогические отношения, которые невозможны между логическими суждениями. Таким образом, коммуникативная ситуация – это системообразующий фактор, условие, делающее возможным возникновение диалогических отношений. Свойство диалогического реагирования – это атрибут коммуникативной ситуации.

Основным элементом коммуникативной ситуации является “слово”, а условием возникновения диалогических отношений – “облечение” суждения в “слово”. Именно “слово” содержит тот импульс, который вызывает специфическую диалогическую реакцию. Следовательно, необходимо понять, что есть “слово” в бахтинском понимании, представить его структурно.

“Слово” в понимании Бахтина – это высказывание, выражение авторской позиции по какому-либо вопросу. Наделение “авторством” и есть то самое “облечение в слово”, которое является условием диалогической реакции. “Ничьих” предметно-верных мыслей, как говорит Бахтин, идеология Достоевского не знает. “Предметное значение для него (для Достоевского) неразрывно сливается с позиций личности... Только такую мысль, сжимающую в себе цельную духовную установку, Достоевский сделал элементом своего художественного мировоззрения” [1: 197].

Если рассмотреть высказывание как психологическую реальность, то в нем можно выделить, с одной стороны, сообщение субъекта при помощи языковых знаков о некотором представлении, имеющемся у него в сознании, а с другой – активное отношение субъекта к этому содержанию. Об объекте не просто сообщают, но всегда каким-то образом к нему относятся: либо с уверенностью утверждают, либо сомневаются, либо желают, либо сожалеют и т.д. Этот факт связан с природой субъективной реальности, которая является единством субъективного и объективного, знания и отношения (С.Л. Рубинштейн). Таким образом, можно говорить о существовании в высказывании первоначального единства знания и отношения к нему.

Сама по себе информация не является полноценным высказыванием. Она содержит только значение. Если же это суждение сопровождается информацией об отношении к нему говорящего, то оно тем самым приобретает смысл и из элемента знаковой системы становится единицей рабочего общения, выполняет коммуникативную функцию.

Выражение своего отношения к объекту означает определение своей позиции в системе социально-значимых отношений по отношению к другим людям, а следовательно, предполагает коммуникативную установку. Вне коммуникативной ситуации выражение своего отношения к какому-либо объекту смысла не имеет. “Момент общения, – писал Бахтин, – присущ всякому слову у Достоевского... В мире Достоевского нет заочного предметного слова – есть лишь обращение, слово, диалогически соприкасающееся с другим словом, слово о олове, обращенное к слову” [1: 276].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского, 4-е изд. М., 1979.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Л., 1968.
3. Ломов Б.Ф. Категория деятельности и общения в психологии. – *Вопр. философии*, 1979, №8.
4. Ломов Б.Ф. Общение и социальная регуляция поведения индивида. – В кн.: *Психологические проблемы социальной регуляции поведения*. М., 1976.
5. Мясищев В.Н. Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека. – В кн.: *Психологическая наука в СССР*. М., 1960, т.2.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. М., 1946.
7. Шибутани Т. Социальная психология. М., 1969.
8. *Communication in face-to-face interaction*. Ed. J.Zaver, S.Hutcheson: Harmondworth, 1997.

“ФЛОРИСТИЧНІ” ПОРІВНЯННЯ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Порівняння, як один із засобів пізнання світу, полягає у виявленні зовнішніх і внутрішніх зв'язків між предметами та явищами. Як окрему мовну категорію цей засіб почали вже вивчати з часів формування риторики і традиційної поезики. Ще давньогрецькі філософи та римські оратори, заклавши підґрунтя теорії художнього образу і тропів, зробили перший крок до розкриття сутності порівняння як категорії риторики і поезики.

В українстиці уже у “Поетиці” Митрофана Довгалецького натрапляємо на описове визначення порівняння. За його словами, тропом порівняння характеризують ті елементи мовлення, що їх виражають за допомогою слів “так”, “наче”, “як”, “наприклад”. Якщо, приріом, скажемо: “Чесність цвіте, наче лілія, то це буде порівняння” [1: 305].

Ф.І. Буслаєв розглядав порівняння як одну з фігур уподібнення й паралелізму мовних явищ. Учений писав про логічну основу порівняння, його граматичні ознаки та функції в народній пісні. “Народна мова не любить довгих порівнянь... Довге порівняння інколи висловлює вишуканість, що особливо помітно у наших нових письменників. Народна мова говорить про порівняння стільки, скільки потрібно пояснити думку, приєднуючи порівняння сполучники что, как, как бы... Тому порівняння буває в картині короткій, різкій та яскравій” [2: 290].

О.О. Потебня досить повно розглядав порівняння як образний засіб. Його, зокрема, цікавила глибинна сутність специфіки цього тропу в текстах народних пісень, де функціонують різні й певною мірою особливі за граматичними формами порівняння. Існуючи як реальні, правдиві, ймовірні або неможливі, невірогідні реальності, порівняння, на думку О. Потебні, слугують такими формами розумово-мовленнєвої діяльності, які спрямовані на здобуття мовцями різноманітних образних знань про дійсність.

О. Потебня розкриває механізм формування образного значення слів і виразів на основі порівняння. На прикладі української народної пісні вчений досліджує умови, які забезпечують розуміння тропу. Це глибоке знання народних традицій, вірувань, символіки, якими сповнені фольклорні вислови. Наприклад, в українській пісні порівняння широти листу з розумом матері “не може бути виведеним із безпосереднього розкладу сприйняття... що порівняння, яке глибоко закорінене в мові і становить (у трохи іншій формі) спільний добуток слов'яно-литовського племені..., можливе тільки тому, що в окремих словах існувало до нього зближення розуму і слова, слова і шуму, шуму листя та його широти” [3: 146]. О. Потебня наголошує на об'єктивних моментах створення порівнянь (зв'язки предметів і явищ об'єктивної реальності) а також – на відносно суб'єктивних відображеннях їх у мові (лексичному виборі, синтаксичній формі тощо).

Порівняння слугує однією з основ формування художньообразної системи тексту. Здатність людського мислення до порівнянь, зіставлень явищ навколишньої дійсності реалізується в художніх текстах, демонструючи собою один з його стилістичних прийомів. Цей прийом передбачає цілеспрямоване, часто ускладнене додатковими семантичними відношеннями звертання до порівняння з метою створення стилістичного ефекту несподіваності, оригінальності, акцентуації на зв'язках, які суперечать раціональному мисленню. У таких випадках “перед нами не раціональна розсудливість, а образне, картинне мислення, яке не має меж і завжди підпорядковується законам логіки” [4: 80]. Художньо-образні, конкретно-чуттєві порівняння, з одного боку, зорієнтовані на те, щоб викликати в уяві читача нібито звичні словесні картини, а з другого – вони ускладнюють текст, роблять його багатоплановим, багатосаровим, чим активізують нашу думку й уяву. Здебільшого ускладненість властива поетичній мові, проте образними порівняннями широко послуговується й художня проза. Крім образних, є також порівняння необразні, простежувані переважно в офіційно-діловому мовленні. Варто зауважити, що розрізнення образних і необразних порівнянь, диференціація загальноповживаних (народних, традиційних) та

індивідуальних авторських порівнянь є справою досить умовною. Визначальна функція порівнянь у художньому тексті полягає в створенні ефекту несподіваності.

Природний світ владно увійшов до системи образів сучасної прози. В художніх образах розкриваються явища природного світу, те, що пізнається, чим репрезентуються певні авторські симпатії чи антипатії, напр.: Свисне кулаком поміж щелепи – і видушені зуби вилітають на землю, *мов kwasоля*; Таки він, Матвій, міг сьогодні когось із братів, *мов соняшника*, зрешетити; Не встигла найменше від грудей відлучити, а вже знову непорожня ходжу. То де ж мені з ними подітися на світі? І всі дрібні, *мов ряска* (М. Стельмах); І вже беркицьнувся на подушки, зубами стріляє, *як горохом*, і пальцем до себе манить (Є. Гуцало); Залилась дрібними, *як горох*, сльозами (Г. Косинка).

До тропів, які допомагають письменникові виявити своє ставлення до зображуваного, належать і такі, в яких певні елементи рослинного світу порівнюються з тваринним та навпаки, напр.: А докруг нас сріблиться *нехвороц-трава*, дика, така гладенька й ласкава, *як спинка лошати* (О. Гончар). Так оригінально автор передав дотикові відчуття на основі зіставлення певних явищ рослинного та тваринного світів. Не менш поетично Є. Гуцало описав гілля дубів, політ листя, плоди яблуні, вуха собаки, напр.: *Чорніли (дуби) розкарякуватим гіллям, наче круки крильми; Листя летіло в повітрі, як зграя птахів*, і так само зграєю птахів сідало на споришеве подвір'я; *Вони (яблука) пообнизували кулясті крони так, як уже взимку їх обниже зграя снігурів*, граючи веселковим оперенням; *Вуха йому (собаці) обвисли, як зів'яле листя евкаліпта*; Від клуні з гавканням зривається каплювхий, кудлатий, *як свіжий сніп гороху, Барбос*; В озері під берегом шуку побачили, велику-велику... *Очі в неї були, наче kwasолини* (М. Стельмах).

Силу художньої переконливості образу нерідко закладено в конкретно-чуттєвих картинах. Наприклад, тільки погляд художника може порівнювати картоплю з бобом, груші та черешні з дубом, тополею, будяк з кактусом, кукурудзу з лісом (за ознакою розташування у просторі). Значно рідше простежується зіставлення **рослини з рослиною**, напр.: А в мене є перша *картопелька*, ще дрібна вона, *як біб*; Найбільше дивували величезні, *мов столітні дуби*, подільські *груші*; Над нерівним, зазеленим пагорбом, *наче тополька*, височить червонокора *черешня* (М. Стельмах); *Черешні* тут росли високі і розкішні, *як дуби*, далеко вилискуючи на сонці чорними спілими плодами; Величезний *будяк* гіллясто розкинувся на кучугурі, *мов колючий кактус* десь на межі мексиканської пустелі; *Кукурудза* стоїть, *як ліс*, аж ворониться (О. Гончар).

Як бачимо, рослинні образи оживають у художніх творах, насичують їх кольорами та запахами. У пейзажну картину включаються численні порівняння, що передають зовнішні ознаки зображуваного. В одному порівнянні письменник намагається вмістити максимум зорових вражень, напр.: *Соняшники – мов кулі жовтого вогню*; Самі *дерева* ген у хащах – *наче позастигали сутінки*; Його (мороз) дрібні *квіточки*, сині і фіолетові, мовби плавають на хвилях і їхнє скупе цвітіння – *мовби застигли блискавки* на похмурому тлі (Є. Гуцало); Після вчорашньої пороші кожне *дерево, як весільний дружок*, було пов'язане таким тонким рушником, що крізь нього відчувалися узорі; *Кущі червонолозу, мов дивовижні свічки* (М. Стельмах); На гілці висить *яблуко* сніжно-біле, а на сусідній золотаве або й зовсім червонощоке, *немов циганка*; *Яблуко*, та яке! Лежить на долоні, червонощоке, свіже, велике, просто, *мов сонце* вранішнє!; Польова доріжка побігла невідькуди поміж голубими *житами*, високими, *мов хмарочоси!* (О. Гончар).

Отже, конструкції з об'єктами-назвами рослин характеризуються активною варіативністю: як правило, вони перебувають у складі цілого метафоричного образу. У розглянутих прикладах художніми номінаціями рослин та плодів доповнюється словесне зображення різних реалій.

Родові й видові назви рослин та плодів можуть виконувати функцію художнього зображення зовнішності людини, її психологічного стану, соціального становища. Порівняльні конструкції з об'єктом **рослина** і суб'єктом **людина** об'єднуються в такі парадигми: **люди-**

на (дитина) – **рослина** (плід, насіння); **жінка** (дівчина) – **рослина** (плід); **чоловік** (хлопець) – **рослина** (плід); **частина тіла** людини – **ознаки рослин** (плід, насіння).

Порівняння типу **людина – рослина** може охоплювати цілу низку об'єктів. Наприклад, у текстах: *Всі випросталися, ніби очерет після раптового подуву*; *Діти приснули по городі врзнобіч, ніби горох*; *Людей у клубі – як зернят у доброму гарбузові* (Є. Гуцало); *Кожна людина самотня, як тополя в степу*; *Дітей – як маку* (Ю. Мушкетик), наявні об'єкти: *ніби очерет після раптового подуву [випросталися]*, *ніби горох [розбіглися]*, *як зернят у доброму гарбузові [багато]*, *як тополя в степу [самотня]*, *як маку [багато]*.

Асоціативний зв'язок **жінка** (дівчина) – **рослина** є найбільш розгалуженим і емоційно наповненим, із чіткою дієслівною або прикметниковою основою. Суб'єкт **жінка** (дівчина) об'єднує навколо себе такі об'єкти: *як вишня [здорова]*, *мов осіння вербичка [золотокоса]*, *мов півонія [почервоніла]*, *мов дзвіночок [тендітна]*, *мов та берізка [струнка]*, *як тополя [висока]*, *як мак [зашарілася]*, *наче верба [схилилась]*, *як хмелина [в'юнка]*, *як диня [здорова]*, *[дужа]*, *[круглобока]*, *як червона троянда [гарна]* і т.д. Пор.: *Здоров'ям пахтить, як вишня серпнева* (О. Гончар); а найчастіше хотілося бачити свою милочубу, *золотокосу, мов осіння вербичка*, Оленку; *Я ще, здається, вашого хліба не переїла, – мов півонія, спалахне* Зося; *І дівчина, надломлюючись, впала на скошену траву, мов тендітний голубий дзвіночок*; *Лякається вона і стає насупроти нього, струнка і тендітна, мов та берізка* (М. Стельмах); *Явдоха висока, як з обгорілим віттям тополя* (М. Рудь); *І схаменулася, як мак, зашарілася* (І. Ле); *Тільки стара мати схилилась над шляхом, наче сива верба* (Г. Косинка); *В'юнка, як хмелина*, здавалось, вона вигойдуються звіреною хмелиною (Є. Гуцало); *Я виросла здорова, дужа, круглобока, як диня* (Г. Цеглинський); *Мотря* лежала на білій постелі, *як на снігу червона троянда* (Б. Лепкий).

Ця група порівнянь відзначається виразною позитивною семантикою (переважно). В художній прозі, як і в загальнономовній практиці, такі порівняння передають значення: *здорова, золотокоса, почервоніла, тендітна, струнка, висока, зашарілась, схилилась, в'юнка, дужа, круглобока, гарна*.

Асоціативний зв'язок **чоловік** (хлопець) – **рослина** об'єднує такі об'єкти: *мов жолудь [тугий]*, *наче картопляна поросль [худий та блідий]*, *як дуб [могутній, міцний, висохлий]*, *ніби явір [високий]*, *мов очеретина [гнучкий]*, *фінік [виснажений, зсохлий]* і т.д. Пор.: *Блисне веселим невеликим оком молодцюватий, тугий, мов жолудь*, Степан; *І тільки одного сина виходила, та й той у журавлину породу пішов – худючий та блідий, наче картопляна поросль, що в льоху росте* (М. Стельмах); *Геть висохлий, зсивілий, згорблений (воєвода), як старий покручений дуб* (Р. Іванченко); *І були ті воїни, як дуби, могутні* (О. Василевський); *Високий, зігнутий, ніби підмитий явір, – поклав на траву торбу, став навколішки, помолівся на схід сонця і сів, знесилений, на моріг* (Б. Олійник); *Він був гнучкий, мов очеретина* (М. Рудь); *Маленький, зсохлий, як фінік*, ігумен (П. Загребельний) і т.д.

Перелічені об'єкти порівнянь поєднуються із названими суб'єктами на основі позитивної, нейтральної чи негативної семантики. При цьому актуальними стають означення: *тугий, худий, блідий, могутній, міцний, висохлий, високий, гнучкий, виснажений* і т.п.

Асоціативний зв'язок **частини тіла** людини – **об'єкти рослин** об'єднує в суб'єктивній частині такі назви: *голова, обличчя, волосся, брови, очі, вії, тіло, шия, ніс, борода, підборіддя, руки, груди, губи, щоки, зуби*.

Голова: *Голова* його сива палала, *мов кульбаба*, що не сьогодні, то завтра облетить, розвіє по світах сяйво корони (Є. Гуцало); *З великою, продовгуватою, схожою на диню, головою*; *(Голова) кругла, як кавун* (Ю. Мушкетик); *Похилила... голову, ніби ранкова квітка*, скупана в росі; *Голова довгаста, мов диня* (П. Загребельний).

Обличчя: Він сердиться, від чого *обличчя* у нього рожевіє, *як редька*, вимита свіжою льодяною водою (В. Максимов); *Смагляве, як печена картопля, обличчя* мовби її – й мовби чуже (Є. Гуцало); *Зморщене, наче печене яблуко, обличчя* (Ю. Мушкетик); *Стручкувате, ніби перчина червона, обличчя* Леська ще більше витягується в здивуванні (М. Стельмах) і т.д.

Волосся: Сивина блищить у чорному чубі, *наче озимина взялась інеєм на осінньому полі*; І сива, *як пух кульбаби*; Гребінь молочно відсвічував у світлому й пухкому, *як витіпана мичка конопель, волосся* (Є. Гуцало) і т.д.

Брови: Пухнасті, *як мишійка, брови* половіли над гудзикуватими, випуклими очима (Є. Гуцало); *Брови* у Шмалія теж товсті, добігши до половини висохлих дуг, вони уперто відслоїлися від них і в'ються в повітрі, *мов кілька стеблин сухої берізки* (М. Стельмах) і т.д.

Очі: *Очі* у неї, *як глід* (В. Земляк); Обое з гострими, *як осока, очима*, що наче аж диміли радістю (Є. Гуцало); Сині були (*очі*), *як барвінковий цвіт у росі* (М. Стельмах); Пострілює на всіх своїми блискучими, *як вишня в росі, очима* (О. Гончар).

Вії: Виділялись ледь помітні, прокраплені, *наче зернятками маку, нижні вії* (М. Стельмах).

Тіло: Галерники з зчорнілими, *як кора на старих деревах, тілами* (П. Загребельний).

Шия: *Схожу на стовбур старого дуба шию* (П. Загребельний).

Ніс: *З носом, схожим на огірок* (Ю. Мушкетик).

Борода: Бухикає простуженим голосом, розколикуючи хвилясту, *як стиглий овес, бороду* (М. Стельмах); Густу, кошлату, *як нехвороща, бороду* (В. Малик).

Підборіддя: Не було в неї... *підборіддя, як горішок* (В. Винниченко).

Руки: Мама Фрося звісила довгі і якісь покручені, *мов гарбузове гудиння, руки* (Є. Гуцало); Вона ледве ворушила висохлими, *як стовбуриці підтятих молодих дерев, руками*, силкувалася підвестись (М. Олійник); Уляна бачить на долонях великі, *мов квасолини, мозолі* (М. Стельмах).

Груди: *Груди* випинаються із-під кофтини, *мовби там сховано гарбузи завбільшки з дитячу голову* (Є. Гуцало); І місяць лоскоче пругкаве тіло молоде та перса, налиті сонцем, *як дві соковиті груші бергамоти* (О. Гончар); Хоч і нема в неї вірності до одного полюбовника, але ж *груденята* має тугі, *мов яблука* (М. Стельмах).

Губи: Сміх імліється на квітучих губах у Сави, а ті *губи* в нього сяють гостро, *як молодий любисток*; А *губи, мов корінчики*, – білі; *Губи* в Мотрі були чорні й тоненькі, *як двоє стебел пирію*, що вивернутий плугом, потемнів од чорноземлі (Є. Гуцало); Нижня *губа* у неї була трішки вивернута, *як у троянди крайній пелюсток*, що ледь-ледь загнувся (М. Томчаний).

Щоки: Не було в неї... *щок, як повная рожа* (В. Винниченко); Настуся, притулившись до матері й надувши смагляві тугі, *мов яблучка, щічки*, поглипувала на цього крикливого дядька (О. Гончар).

Зуби: Надкусив цибулину міцними, *як кукурудзяні зерна, зубами*; (Є. Гуцало); Заготовив Христецький, показуючи в усмішці два вінки *зубів, наче зубців часнику*; Відкривались челюсті пласких, *мов гарбузове насіння, зубів* (Є. Гуцало); Білили гарні, *мов розлузані горіхи, зуби* (Г. Косинка).

Порівняння з огірком, яблуками, грушами, горіхом, очеретом і т.д. ґрунтується на українській культурномовній традиції. Позитивна художньообразна інформація передається об'єктами типу *яблуко, троянда, хміль, мак, волошки, жолудь, вишня* і т.д. Порівняння типу "як печена картопля", "як печене яблуко", "як перець", "як кавун", "як гарбуз" несуть іронічне забарвлення зовнішності людини.

Рослинні образи мають великі образні потенції у передачі індивідуально-авторського бачення світу. Контекстуальний зміст порівняння розкривається через багатовимірність, неоднозначність зв'язків між суб'єктом і об'єктом порівняння.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Довгалевський М. Поетика (сад поетичний). – К.: Мистецтво. – 1973.
2. Буслев Ф.И. Преподание отечественного языка: Сборник. – М.: Просвещение. – 1992.
3. Потебня А.А. Мысль и язык. – К.: СИНТО. – 1993.
4. Павленко Е.І. Порівняння як граматична і стилістична категорія (на матеріалі роману М. Стельмаха "Велика рідня")// Мовознавство. – 1970. – №3.

ЗМІСТ

<i>В.М. Литовченко. Український мовленнєвий етикет: соціолінгвістичний аспект</i>	3
<i>О.А. Павлушенко. Запозичення і засвоєння одиниць екзотичної лексики</i>	6
<i>І.Я. Нестеренко. Номінативний процес: з історії вивчення проблеми</i>	10
<i>Т.О. Бевз. Семантичні процеси у сфері педагогізмів-неонімів</i>	15
<i>А.В. Костюк. Театральна лексика як джерело виражальних засобів мови</i>	18
<i>Н.М. Павликівська. Гідронімія басейну Південного Бугу</i>	24
<i>Г.І. Козловська. Відад'єктивні утворення в мікротопонімії Вінниччини</i>	29
<i>В.Я. Теклюк. Українська фразеологія: деякі питання теорії</i>	33
<i>Н.М. Чорна. Індивідуально-авторські перетворення фразеологізмів</i>	37
<i>А.Г. Кващук. Дисиміляція приголосних в українській мові</i>	40
<i>Н.В. Сурайкіна, Ю.О. Бардашевская. Содержательность звуковой формы слова</i>	43
<i>О.А. Стишов. Нові явища і тенденції в українському словотворенні</i>	47
<i>Є.В. Драч. Емоційні функції іменникових суфіксів</i>	50
<i>Л.Є. Азарова. Лінгвістичне визначення композитів</i>	55
<i>Л.И. Борох, Л.И. Денисик. Образование некоторых прилагательных на -ный</i> <i>под влиянием заимствований в русском языке I пол. XVIII века</i>	57
<i>Ж.Г. Барчук, Л.М. Денисик. Типологія одининних іменників у сучасній</i> <i>українській мові</i>	61
<i>Н.Б. Іваницька. Лексико-семантична група абсолютних дієслів</i> <i>процесуальної властивості</i>	65
<i>В.Ф. Товстенко. Морфологічні особливості українського просторіччя</i>	68
<i>Г.В. Коломієць. З історії вивчення службових слів</i>	71
<i>Н.Ю. Ясакова. Ускладнені сполучники в умовно-допустових і причинових</i> <i>складнопідрядних реченнях</i>	74
<i>П.С. Дудик. Про визначальні ознаки речення</i>	78
<i>С.В. Харченко. Категорія спонукальності в українській мові</i>	81
<i>Л.В. Прокопчук. Семантичні параметри основ порівняння</i>	85
<i>В.Д. Шинкарук. Структури із соціальним змістом категоричності</i>	91
<i>О.М. Гомос. Синонімія і варіативність речень</i>	94
<i>Н.Л. Іваницька. Складений присудок як статистичний параметр</i> <i>авторського мовлення (переважно на матеріалі української прози)</i>	97
<i>В.А. Тимкова. Двовалентні предикативи якості у формально-граматичній</i> <i>структурі речення</i>	102
<i>Т.С. Слободинська. Семантико-функціональна характеристика незалежного</i> <i>і залежного таксису в українській мові</i>	104
<i>М.П. Городенська. Семантико-синтаксичні параметри безособового</i> <i>вживання дієслів</i>	108
<i>Н.І. Кухар. Означення як синкретичний факультативний компонент</i> <i>причленної залежності</i>	112
<i>Н.В. Шульжук. Семантична структура складного речення у діалогічному мовленні</i>	114
<i>О.А. Козицька. Складнопідрядні речення з однорідною і послідовною підрядністю</i>	117
<i>Т.А. Бурлака. Займенниково-співвідносні складнопідрядні речення</i>	120
<i>Л.И. Лесовая, Н.Ю. Ишук. Пунктуационные системы русского</i> <i>и английского языков</i>	122
<i>Л.В. П'яста. Дискурсивний статус категорії образу адресата</i>	124
<i>В.М. Ожоган. Функціональні властивості займенникових слів</i> <i>у структурі надфразних єдностей</i>	128
<i>О.В. Волошина. Стилїстика пейзажу</i>	131

<i>О.Е. Белинская.</i> Текстоброобразующая роль заголовка в формировании коммуникативной перспективы художественного текста	135
<i>Т.І. Ямчинська.</i> Про типи текстів, похідних від художніх	139
<i>Н.В. Веремієнко, Т.В. Дмитрова.</i> К вопросу о диалоге и диалоговых отношениях в “проблемах поэтики Достоевского” М.М. Бахтина	141
<i>В.П. Поповиченко.</i> “Флористичні” порівняння у художньому тексті	144

“Наукові записки”

Вінницького державного педагогічного університету
ім. Михайла Коцюбинського
Серія: філологія, № 1, 1999.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- П.С. Дудик** – доктор філологічних наук, професор (головний редактор);
Н.С. Іваницька – доктор філологічних наук, професор (заст. гол. редактора);
Н.Г. Городецька – доктор філологічних наук, професор;
І.В. Рибінець – доктор філологічних наук, професор;
П.М. Лісовий – доктор філологічних наук, професор;
І.І. Дацюк – кандидат філологічних наук, професор;
А.Г. Квашук – кандидат філологічних наук, доцент;
О.А. Павлушенко – кандидат філологічних наук (секретар)

Комп'ютерний набір та верстка: **О.П. Онофрійчук**

ISBN 5-8278-0048-1

© Автори статей

Підписано до друку 4.01.99 р. Формат 60×84/18. Папір друкарський № 12. Тираж 300 примірників.
Видавничий відділ ВДПУ, 2896001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32.

